

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

СЛИВКА БОГДАН СТЕПАНОВИЧ

УДК 253+271.2-1:27

**ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗВИТОК ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДОШКІЛЬНИКІВ
ЗАСОБАМИ ПАСТИРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ
наприкінці ХХ – початку ХХІ століття**

011 – Освітні, педагогічні науки

01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:

Козловський Юрій Михайлович,
доктор педагогічних наук, професор

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Сливка Б.С. Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020.

Актуальність дослідження. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відбулися помітні зміни, спричинені суперечливими економічними й соціокультурними умовами, зокрема змінилися державна ідеологія, виховні ідеали. Виклики нинішнього суспільства, зумовлені процесами інформатизації, верховенства матеріального над духовним, втрати людиною справжніх життєвих орієнтирів, зумовлюють необхідність розвитку моралі підростаючого покоління.

Проблема опанування нормами моралі надзвичайно важлива у дошкільному віці. Для еволюційного поступу дошкільного виховання в Україні характерні процеси становлення, розвитку і вдосконалення впродовж різних історичних періодів. В останні десятиліття набули соціокультурного контексту питання формування християнської моралі, активізація пастирського служіння, адаптація священнослужителів в посткомуністичному суспільстві, розширення сфери душпастирської функції тощо.

Відповідно до законодавства України, вітчизняна освіта є світською, вона забезпечує свободу совісті, вільне світоглядне самовизначення людини, передусім змогу ознайомлення вихованців із засадами релігії. Водночас, активно розвивається педагогічна пастирологія (пастирська педагогіка) як галузь педагогічної науки, яка досягає педагогічних цілей засобами пастирської діяльності. Водночас, більшість офіційних педагогічних джерел,

зокрема підручники з педагогіки, часто ігнорують наявність і можливості пастирської педагогіки.

Загалом світська та релігійна педагогіка мають багато спільного, оскільки мета у них одна – виховання дошкільника як особистості із загальнолюдськими та християнськими цінностями, які не суперечать одні одним, а взаємодоповнюються та взаємозбагачуються.

Однак, у системі дошкільної освіти України на рівні освітянських документів та науково-педагогічних досліджень не приділяється належна увага такій важливій та актуальній проблемі, як розвиток християнської моралі та ролі пастора у становленні духовності особистості дошкільника.

Проблеми дошкільної освіти та формування моральності висвітлено у низці державних документів, зокрема це Закон України «Про освіту» (1991, 1996, 2017), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про охорону дитинства» (2001), «Про вищу освіту» (2014). Важливість нової редакції Базового компонента дошкільної освіти України зумовлюють соціальна потреба зміни орієнтації виховного процесу в дошкільному закладі на особистісно-ціннісний розвиток малечі впродовж організації педагогічного процесу та його погодження з новим Державним стандартом початкової освіти.

Вона доповнюється низкою концепцій, зокрема таких як Концепція національного виховання (1994), (1995), Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996), Концепція демократизації українського виховання (1997), Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні (1997), Концепція превентивного виховання дітей і молоді (1998), Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000), Концепція громадянської освіти в школах України (2001), Концепція гуманізації і гуманітаризації освіти (2001), Концепція виховання гуманістичних цінностей (2005), Концепція розвитку дошкільної освіти на 2010-2016 рр. (2010), Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (2010), Концепція національно-патріотичного

виховання дітей та молоді (2015), Концепція розвитку освіти на період 2015-2025 (2015) тощо.

Дошкільній освіті та формуванню моральності підростаючого покоління присвячена низка вітчизняних та зарубіжних документів, зокрема: Декларація прав дитини (1959), Конвенція ООН про права дитини (1989), Конвенція про права дитини (1989), Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990), Документ спеціальної Сесії ООН в інтересах дітей «Світ, сприятливий до дітей» (2002), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. (2002), Резолюція I Всеукраїнського з'їзду педагогічних працівників дошкільної освіти (2010), Базовий компонент дошкільної освіти (2012) тощо.

Різноманітні аспекти досліджуваної проблеми відображені у працях науковців. Важливе значення відіграють наукові розвідки, що висвітлюють питання різних аспектів моралі (Аболіна, 2002, Боришевський, 1979, Зубрицька, 2010, Сухомлинський, 1976, Буре, 2000, Калініна, 1998, Максименко, 2002, Запорожец, 1986). Християнські духовно-моральні цінності в сучасній освіті, що ґрунтуються на основі православної моралі, розглядали дослідники Павлюк, & Дорошенко, 2013, Тхоржевська, 2006.

Неабияке значення надано формуванню моральних цінностей засобами освіти (Молодиченко, 2010), розважальних телевізійних програм (Невмержицька, 2006), художньої літератури (Глушкова, 2016, Григоренко, 2018), українського фольклору (Кисельова, 2009), музейної педагогіки, музичного й художньо-прикладного мистецтва (Волосюк, & Шишолік, 2014), мультфільмів (Куніченко, 2015, Кушнір, Сопівник, & Пижик, 2017), комп'ютерних технологій (Семчук, 2014). Акцентовано також увагу на особливостях формування моральних цінностей в умовах ринкової економіки (Мухаметзянова, Смирнов, & Ключева, 2000), наголошено на важливості засад християнської моралі (Тхоржевська, 2006).

Моральне виховання дітей дошкільного віку стосується окреслення проблеми (Барабаш, 2014, Короленко, 2015), історичного її аналізу в Україні (Єрмак, 2014, Поніманська, 1993, Муқан, & Блавт, 2019b), вивчення міжнародного досвіду (Жуковський, 2002) та трансформації ідей у вітчизняній педагогіці (Кучина, 2014), зокрема, ідей Монтессорі (Сторонська, 2010). Чимало питань із морального виховання дошкільників та ролі у цьому процесі батьків висвітлювали Даниляк, 2017, Хоружа, 2013, Панченко, 2014. Холод, 2018, Шевцова, & Ніколаєнко, 2016.

Значну увагу науковці приділяли власне змісту дошкільної освіти (Степанова, 2010, Фроленкова, 2016). Його реалізацію через ігрову діяльність та засоби народної педагогіки аналізували Довбня, 2017, Бабій, 2012, Бабанский, 1983. Неодноразово було наголошено на розвитку духовного потенціалу особистості (Долинна, & Низковська, 2013). Окрім того, чималу роль для нашого дослідження відіграли праці з проблем виховання загалом (Денисюк, Беленька, Богініч, Шерстюк, & Яременко, 2003). Об'єктом досліджень відомих аналітиків стали теоретичні й практичні засади виховання дошкільнят (Нікітчина, 2014, Крутій & Фунтікова, 2010, Курило, 2000). Розвиток дошкільних закладів освіти, зокрема виокремлення критеріїв та тенденцій їхнього розвитку, умов їхнього функціонування покладені в основу низки досліджень (Васильєва, 2015, 2017, 2016; Покроєва, 2001). Концепції й програми змісту виховання активно розробляли науковці в цій сфері (Лохвицька, 2014, Богущ, Сучок, Жуковський, & Сіданіч et al., 2015, Кононко, 2014, Білан, Возна, & Максименко et al., 2012, Городиська, 2017, Богущ, & Крутій, 2011, Калуська, 2014, Плохій, 1991, 1999, 2001, Беленька, Богініч, & Богданець-Білокаленко, 2016, Скрипник, & Сучок, 2012).

Низка праць визначає сучасні потреби пастирської діяльності, зокрема позабогослужбової (Білавич, Білавич, & Блавт, 2019, Бондаренко, 2009, Якобчук, 2008, Трофимлюк, 2014, Жуковський, & Москальова, 2013, Тюріна, 2005, Стефанюк, & Голянчук, 2010). Нинішній погляд Церкви на пастирське

богослов'я розглядають дослідники (Баранов, 2003, Левицький, 1928, Марусяк, 2006, Мукан, & Блавт, 2019а, Маслов Іоанн, 2009). Значення віри та релігії для українського виховання, відродження нації важко переоцінити, і це підтверджують у праці низки науковців (Вишневський, 1999, Ковальчук, 2007, Ринекер, & Майер, 1999, Юркевич, 2000, Огієнко, 1999).

Дослідження проблеми використання християнських моральних цінностей в освітньому процесі у філософському, літературознавчому, педагогічному, психологічному й методичному напрямках свідчать про відсутність одностайного підходу до проблеми. Розглянуто християнську мораль як засіб утвердження абсолютної цінності (Карпюк, 2012). На важливості формування християнських моральних цінностей у молоді вказували у своїх працях Білавич, Мукан, Савчук, & Барабаш, 2019, Богущ, Сіданіч, Сучок, & et al., 2016, Карпюк, 2012, Колодний, & Любовик, 1996, Сухомлинська, 2003, Фурманець, 2013, Варенко, 2005. Необхідність використання християнських моральних цінностей у навчально-виховному процесі, зокрема християнську педагогіку, християнську етику та її трансформацію обґрунтували дослідники Стефанюк, & Голянчук, 2010, Степанова, 2018.

Важливе значення для нашого дослідження мають напрацювання вітчизняних дослідників, які аналізували питання виховання молоді. Дослідження переважно присвячені теорії й методиці виховання (Бех, 2000, Карпенчук, 1997, Квас, 2011, Кукушин, 2004, Вишневський, 2003), зокрема в дитячому віці (Божович, 1968, Русова, 1924) та на засадах православної моралі (Тхоржевська, 2006) й дитиноцентризму (Квас, 2016, 2018). Чимало дослідників вказували на неоціненну роль сімейного виховання (Загарницька, 2011, Логвиненко, & Бобак, 2014, Стельмахович, 1993, Бобак, 2015, Монтесорі, 1970).

Досліджувану проблему вивчали й зарубіжні науковці Bengtson, 2013, Cornwall, 1988, DeVries, Zan, 1994, Erikson, 1974, Fouts, 1993, Gray, 2000, Guz, 2006, Szmigiel, 1973, Walesa, 1978, 1982 тощо.

Водночас, малодослідженою залишається проблема вивчення історичного досвіду розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирства в нашій країні. Позбавлена уваги методика дошкільної пастирології й чинники, що впливають на її формування. На належному науковому рівні не розроблені складові дошкільної пастирської практики, подальшого глибокого вивчення потребують педагогічні аспекти означеної проблеми.

Це зумовлює низку суперечностей між: об'єктивними потребами в розвитку християнської моралі дошкільників та відсутністю цілісного аналізу історико-педагогічного досвіду його формування засобами пастирської діяльності; необхідністю оновлення змісту, форм і методів розвитку християнської моралі дошкільників та недостатнім рівнем вивчення досвіду використання можливостей пастирської педагогіки; необхідністю єдності у розвитку християнської моралі дошкільників та ізолюваністю діяльності світської й пастирської педагогіки; неузгодженістю і дублюванням у світській та пастирській освіті й вихованні та можливостями використання значних теоретичних і практичних напрацювань у пастирській педагогіці.

Враховуючи актуальність проблеми, її недостатнє опрацювання, обрано тему дисертаційного дослідження **«Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття».**

Мета дослідження – на основі цілісного і системного ретроспективного аналізу розкрити особливості розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття та розробити методичні рекомендації щодо використання історико-педагогічного досвіду в сучасних умовах.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- 1) висвітлити теоретичні засади розвитку християнської моралі дошкільників;
- 2) обґрунтувати періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в контексті основних чинників досліджуваного періоду;
- 3) узагальнити історичний досвід розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності;
- 4) окреслити можливості використання досвіду пастирської діяльності у процесі розвитку християнської моралі дошкільників як інтеграції світського та релігійного компонентів для забезпечення цілісності розвитку моральності дошкільника.

Об’єкт дослідження – розвиток християнської моралі дошкільників наприкінці ХХ – початку ХХІ століття в Україні.

Предмет дослідження – пастирська діяльність як засіб розвитку християнської моралі дошкільників наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: *вперше* на основі цілісного і системного ретроспективного аналізу розкрито генезу та особливості розвитку християнської моралі дошкільників впродовж кінця ХХ – початку ХХІ століття як педагогічного явища; *охарактеризовано* проблему розвитку християнської моралі дошкільників у контексті пастирської педагогіки та окреслено її можливості у моральному розвитку дошкільників; проаналізовано трансформацію пастирської діяльності у контексті християнської моралі; *висвітлено* розвиток педагогічних концепцій та засобів формування християнської моралі у дошкільній педагогіці і практиці наприкінці ХХ – початку ХХІ століття; *розроблено періодизацію розвитку* християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності у вітчизняному освітньому просторі протягом досліджуваного періоду з

урахуванням особливостей освітнього й релігійного розвитку суспільства у вказаний час (пропедевтичний до 1991 р. включно, перехідний (1992-1995 рр.), установчий (1996-2005 рр.), державницький (2005-2013 рр.) та інтегральний (2014-2017 рр.); *виявлено* тенденції розвитку теорії та практики формування християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності (звернення до християнських моральних цінностей і поступове посилення їхньої ролі в освіті та вихованні дошкільників; інтеграція дошкільної та пастирської педагогіки у їх розвитку; зближення методологій пастирської і дошкільної педагогіки; розвиток міждисциплінарності у розвитку християнської моралі дошкільників; узгодження змісту світських і конфесійних програм дошкільної освіти і виховання); *окреслено можливості* використання досвіду пастирської діяльності у процесі розвитку християнської моралі дошкільників як інтеграції світського та релігійного компонентів для забезпечення цілісності розвитку моральності дошкільника;

Удосконалено методики пастирської діяльності на основі використання історичного досвіду.

Конкретизовано зміст, методи і форми розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності;

До наукового обігу введено нові дані, факти, теоретичні ідеї, здійснено наукову інтерпретацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, що може стати джерелом для розвитку нових напрямів педагогічних досліджень як інтеграції світського та релігійного компонентів.

Подальшого розвитку набули основні поняття і дефініції предмета дослідження та виявлення прогресивних ідей щодо розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що методики пастирської роботи із дошкільниками, зокрема форми і методи навчання та виховання дошкільників на основі узагальнення історичного досвіду;

одержані результати включено до робочих програм діяльності закладів дошкільної освіти та закладів, у яких здійснюється підготовка майбутніх пастирів; розроблено методичні рекомендації щодо спільної діяльності пастиря, сім'ї та закладу дошкільної освіти у розвитку християнської моралі дошкільників, а також відповідне науково-методичне забезпечення.

Одержані результати дослідження мають теоретичне спрямування та є практично значимими, оскільки можуть бути використані у педагогічній пастирології та у дошкільній педагогіці, зокрема у процесі підготовки майбутніх педагогів системи дошкільної освіти під час читання навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Соціальна робота», спецкурсів і спецсемініарів загальнопедагогічного, історико-педагогічного або методичного спрямування, підготовки відповідних навчальних програм, підручників і посібників, у написанні наукових праць, магістерських робіт тощо.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (251 найменування, з них – 14 іноземними мовами), 12 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 285 сторінок, основний зміст викладено на 194 сторінках. Робота містить 3 рисунки та 7 таблиць на 7 сторінках.

У **вступі** обґрунтовано актуальність та доцільність дослідження; вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і методи дослідження; зазначено джерельну базу; окреслено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; висвітлено апробацію та впровадження результатів дослідження; зазначено особистий внесок здобувача та подано структуру й обсяг дисертаційної роботи.

У першому розділі «**Теоретичні засади розвитку християнської моралі дошкільників**» виконано аналіз проблеми розвитку християнської моралі в контексті педагогічного дослідження; охарактеризовано ключові

поняття дослідження, виявлено спільне і відмінне у світському та конфесійному моральному вихованні; висвітлено основи пастирської педагогіки та її можливості у моральному розвитку особистості.

У другому розділі «**Впровадження пастирської діяльності у процес розвитку християнської моралі дошкільників**» обґрунтовано періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників досліджуваного періоду; проаналізовано трансформацію пастирської діяльності (методологія, психологія, педагогіка) в контексті християнської моралі наприкінці ХХ – початку ХХІ століття; висвітлено розвиток педагогічних концепцій та засобів формування християнської моралі у досліджуваній період.

У третьому розділі «**Узагальнення історичного досвіду розвитку християнської моралі засобами пастирської діяльності та можливості його використання на сучасному етапі**» висвітлено виявлені тенденції розвитку теорії християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності; узагальнено історичний досвід та визначено перспективні напрями розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності; окреслено можливості використання досвіду пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників.

Визначено перспективні напрями подальших педагогічних розвідок.

Ключові слова: дошкільник, заклад дошкільної освіти, мораль, пастирологія, пастирська діяльність, пастирська педагогіка, християнська мораль, Україна.

ABSTRACT

Slyvka B. S. The Development of Christian Morality of Preschool Children by Means of Pastoral Activity in Ukraine (the end of the 20th – the beginning of the 21st century). – Qualificative research paper as a manuscript.

The thesis for the Degree of Philosophy Doctor in the specialty 011 – Educational, Pedagogical Sciences. – Lviv Polytechnic National University. – Lviv, 2020.

Research topicality. At the end of the 20th – beginning of the 21st century significant changes caused by contradictory economic and socio-cultural conditions took place, in particular, the state ideology and educational ideals were changed. The challenges of the present society, caused by the processes of informatization, the rule of the material over the spiritual, the loss of man's real life landmarks, necessitate the development of morality of the younger generation.

The problem of observing moral standards is extremely important at preschool age. The evolutionary progress of pre-school education in Ukraine is characterized by the processes of formation, development and improvement over different historical periods. In recent decades, the issues of the formation of Christian morality, the activation of the pastoral ministry, the adaptation of clergy in the post-communist society, the expansion of the pastoral function, etc. have taken the features of the socio-cultural context.

According to the legislation of Ukraine, the national education is secular, it provides freedom of conscience, free world-view of self-determination of the person, first of all the possibility to acquaint the pupils with the principles of religion. At the same time, pedagogical pastyrolgy (pastoral pedagogy) is actively developing as a branch of pedagogical science that achieves pedagogical goals by means of pastoral activity. Meanwhile, most official pedagogical sources, including textbooks on pedagogy, often ignore the availability and opportunities of pastoral pedagogy.

In general, secular and religious pedagogy have much in common, since they have one purpose – to educate a preschooler as a person with universal and Christian values, which are not contradictory but complementary and enriching.

However, the system of preschool education in Ukraine at the level of educational documents and scientific and pedagogical studies does not pay due attention to such important and urgent problem as the development of Christian morals and the role of the pastor in the formation of spirituality of the preschooler.

Problems of preschool education and morality formation are covered in a number of state documents, in particular the Law of Ukraine “On Education” (1991, 1996, 2017), “On Preschool Education” (2001), “On Childhood Protection” (2001), “On Higher Education” (2014). The relevance of the new version of the Basic component of pre-school education in Ukraine is conditioned by the social need to change the orientation of the educational process in the preschool institution on the personal and value development of the child during the organization of the pedagogical process and its alignment with the new State standard of primary education.

It is complemented in a number of concepts, such as Concept of National Education (1994), (1995), Concept of Education of Children and Youth in the National System of Education (1996), Concept of Democratization of Ukrainian Education (1997), Conceptual Foundations of Democratization and Reform of Education in Ukraine (1997), Concept of Preventive Education of Children and Youth (1998), Concept of Civil Education of Personality under Conditions of Development of Ukrainian Statehood (2000), Concept of Civil Education in Schools of Ukraine (2001), Concept of Humanity and Humanization (2001), Concept of Education of Humanistic Values (2005), Concept of Development of Preschool Education for the period 2010-2016 (2010), Concept of Introduction of Media Education in Ukraine (2010), Concept of National-Patriotic Education of Children and Youth (2015), Concept of Development Education for the period 2015-2025 (2015), etc.

A number of domestic and foreign documents are devoted to the preschool education and morale formation of the younger generation, in particular: the Declaration of the Rights of the Child (1959), the UN Convention on the Rights of the Child (1989), the Convention on the Rights of the Child (1989), the World Declaration on the Survival, Protection and Development of Children (1990), Document of the UN Special Session for Children “A Child-Friendly World” (2002), National Doctrine of Educational Development of Ukraine in the 21st Century (2002), Resolution I of the All-Ukrainian Congress of Teachers of Preschool Education (2010), Basic Component of Preschool Education (2012), etc.

Various aspects of the problem under study are reflected in the writings of scientists. Scientific explorations that cover issues of different aspects of morality (Abolina, 2002; Boryshevskyy, 1979; Zubrytska, 2010; Sukhomlynsky, 1976; Bure, 2000; Kalinina, 1998; Maksymenko, 2002; Zaporozhets, 1986) are of great importance. Christian spiritual and moral values in contemporary education based on Orthodox morality were considered by researchers Pavlyuk, & Doroshenko, 2013, Tkhorzhevskaya, 2006.

The formation of moral values by means of education (Molodychenko, 2010), entertaining television programs (Nevmerzhytska, 2006), fiction (Hlushkova, 2016; Hrygorenko, 2018), Ukrainian folklore (Kyselova, 2009), museum pedagogy, music and applied arts (Volosyuk, & Shysholik, 2014), cartoons (Kunichenko, 2015, Kushnir, Sopivnyk, & Pyzhyk, 2017), computer technologies (Semchuk, 2014) are of great importance. Attention is also paid to the peculiarities of the formation of moral values in a market economy (Mukhametzianova, Smyrnov, & Klyueva, 2000), and the importance of the principles of Christian morality is emphasized (Tkhorzhevskaya, 2006).

Moral upbringing of preschool children refers to the identification of the problem (Barabash, 2014, Korolenko, 2015), its historical analysis in Ukraine (Yermak, 2014, Ponimanska, 1993, Mukan, & Blavt, 2019b), the study of international experience (Zhukovskyy, 2002) and transformation of ideas in

domestic pedagogy (Kuchyna, 2014), in particular, Montessori ideas (Storonska, 2010). Many questions about the moral education of preschool children and the role of parents in this process were covered by Danylyak, 2017, Horuzha, 2013, Panchenko, 2014. Kholod, 2018, Shevtsova, & Nikolaenko, 2016.

Scientists have paid considerable attention to the content of pre-school education (Stepanova, 2010, Frolenkova, 2016). Its realization through play activities and means of folk pedagogy was analyzed by Dovbnia, 2017, Babiy, 2012, Babansky, 1983. It has been repeatedly emphasized on the development of the spiritual potential of the individual (Dolynna, & Nyzkovska, 2013). In addition, work on education issues in general played a significant role in our study (Denysyuk, Belenka, Bohinich, Sherstyuk, & Yaremenko, 2003). The subject of research by well-known analysts has been the theoretical and practical principles of pre-school education (Nikitchyna, 2014; Krutiy, & Funtikova, 2010; Kurylo, 2000). The development of preschool educational institutions, in particular the identification of criteria and trends of their development, the conditions of their functioning are the basis of a number of studies (Vasylyeva, 2015, 2017, 2016; Pokroeva, 2001). The concepts and programs of content of education have been actively developed in the field by scholars (Lokhvytska, 2014, Bohush, Suchok, Zhukovskyy, & Sidanich, et al., 2015, Kononko, 2014, Bilan, Vozna, & Maksymenko, et al., 2012, Horodyska, 2017, Bohush, & Krutiy, 2011, Kalus'ka, 2014, Plohiy, 1991, 1999, 2001, Belenka, Bohinich, & Bohdanets-Biloskalenko, 2016, Skrypnyk, & Suchok, 2012).

A number of works determine the current needs of pastoral activity, including out-of-service (Bilavych, Bilavych, & Blavt, 2019, Bondarenko, 2009, Yakobchuk, 2008, Trofymlyuk, 2014, Zhukovskyy, & Moskalyova, 2013, Tyurina, 2005, Stefanyuk, & Holyanchuk, 2010). The current view of the Church on pastoral theology is viewed by researchers (Baranov, 2003, Levytskyy, 1928, Marusyak, 2006, Mukan, & Blavt, 2019a, MaslovIoann, 2009). The importance of faith and religion for Ukrainian upbringing, the revival of the nation is difficult to

overestimate, and this has been confirmed in the work of a number of scholars (Vyshnevskyy, 1999, Kovalchuk, 2007, Rynecker, & Mayer, 1999, Yurkevych, 2000, Ohienko, 1999).

Studies on the problem of the use of Christian moral values in the educational process in philosophical, literary, pedagogical, psychological and methodological directions show the lack of a unanimous approach to the problem. Christian morality is considered as a means of asserting absolute value (Karpiuk, 2012). Bilavych, Mukan, Savchuk, & Barabash, 2019, Bohush, Sidanich, & Suchok, et al., 2016, Karpyuk, 2012, Kolodnyy, & Lyubovyk, 1996, Sukhomlynska, 2003 Furmanets, 2013, Varenko, 2005 pointed out the importance of formation of Christian moral values in youth. The necessity of using Christian moral values in the educational process, in particular Christian pedagogy, Christian ethics and its transformation was grounded by the researchers Stefanyuk, & Holyanchuk, 2010, Stepanova, 2018.

The findings of domestic researchers who analyzed the issues of youth education have significant meaning for our study. Research is mainly devoted to the theory and methodology of education (Bech, 2000, Karpenchuk, 1997, Kvass, 2011, Kukushyn, 2004, Vyshnevskyy, 2003), in particular while childhood (Bozhovych, 1968, Rusova, 1924) and on the principles of Orthodox morality (Tkhorzhevskya, 2006) and child-centrism (Kvass, 2016, 2018). Many researchers have pointed to the invaluable role of family education (Zaharnytska, 2011, Lohvynenko, & Bobak, 2014, Stelmakhovych, 1993, Bobak, 2015, Montessori, 1970).

The problem under study was also studied by foreign scholars Bengtson, 2013, Cornwall, 1988, DeVries, & Zan, 1994, Erikson, 1974, Fouts, 1993, Gray, 2000, Guz, 2006, Szmigiel, 1973, Walesa, 1978, 1982, etc.

At the same time, the problem of studying the historical experience of the development of the Christian morality of preschool children by the means of pastoralism in our country remains poorly researched. The method of preschool

pastorology and the factors influencing its formation are neglected. At the proper scientific level, the components of the preschool pastoral practice have not been developed, and the pedagogical aspects of this problem require further deep study.

This leads to a number of contradictions between: the objective needs for the development of Christian morals of preschoolers and the lack of a comprehensive analysis of the historical and pedagogical experience of its formation by means of pastoral activity; the need to update the content, forms and methods of developing the Christian morals of preschoolers and a lack of experience in the use of pastoral pedagogy; the need for unity in the development of Christian morality of preschoolers and the isolation of secular and pastoral pedagogy; inconsistency and duplication in secular and pastoral education and upbringing and opportunities to use significant theoretical and practical knowledge in pastoral pedagogy.

Taking into account the urgency of the problem, its insufficient elaboration, the topic of the theses research is entitled “**Development of Christian Morality of Preschool Children by Means of Pastoral Activity in Ukraine (the end of the 20th – the beginning of the 21st century)**”.

The research aim is on the basis of a comprehensive and systematic retrospective analysis, to reveal the peculiarities of the development of the Christian morality of preschool children by means of pastoral activity in Ukraine at the end of the 20th – the beginning of the 21st century and to develop methodological recommendations on the use of historical and pedagogical experience under modern conditions.

According to the aim of the research the following **objectives** are defined:

- 1) to cover the theoretical foundations of the development of the Christian morality of preschool children;
- 2) to substantiate the periodization of the development of the Christian morality of preschool children by means of pastoral activity in the context of the main factors of the studied period;

3) to summarize the historical experience of the development of the Christian morality of preschoolers by means of pastoral activity;

4) to outline the possibilities of using the experience of pastoral activity in the development of the Christian morality of preschoolers as integration of secular and religious components to ensure the integrity of the preschooler's morality.

The research object is the development of Christian morality of preschool children (the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries) in Ukraine.

The research subject is pastoral activity as a means of developing the Christian morals of preschoolers (the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries) in Ukraine.

The scientific novelty of the results obtained is that: *for the first time*, on the basis of a comprehensive and systematic retrospective analysis, the genesis and peculiarities of the development of the Christian morality of preschoolers during the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries as a pedagogical phenomenon were revealed; the problem of development of Christian morality of preschool children in the context of pastoral pedagogy is described and its possibilities in the moral development of preschool children *are outlined*; the transformation of pastoral activity in the context of Christian morality *is analyzed*; the development of pedagogical concepts and means of formation of Christian morality in preschool pedagogy and practice at the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries *is highlighted*; *the periodization* of the development of the Christian morality of preschool children by means of pastoral activity in the national educational space during the studied period taking into account the peculiarities of educational and religious development of the society at the specified time (propaedeutic until 1991 inclusive, transitional (1992-1995), constituent (1996-2005), state (2005-2013) and integral (2014-2017) *is considered*; trends in the theory and practice of the formation of Christian morality of preschoolers by means of pastoral activity (conversion to Christian moral values and the gradual enhancement of their role in the education and upbringing of preschool children;

integration of preschool and pastoral pedagogy in their development; convergence of methodologies of pastoral and preschool pedagogy; the development of interdisciplinarity in the development of the Christian morality of preschoolers; weakening of the social competencies of the younger generation; rapprochement of the content of secular and confessional programs of preschool education and upbringing) *are revealed*; the possibilities of using the experience of pastoral activity in the process of Christian moral development of the preschoolers as an integration of secular and religious components to ensure the integrity of the preschooler's moral development *are outlined*.

The terminological apparatus of the problem and methods of pastoral activity based on the use of historical experience *is improved*.

The content, methods and forms of development of the Christian morality of preschoolers by means of pastoral activity *have been specified*.

New data, facts, theoretical ideas *have been introduced into the scientific circulation*, scientific interpretation of the development of the Christian morality of preschoolers by means of pastoral activity has been carried out, which can become a source for the development of new directions of pedagogical research as an integration of secular and religious components.

The basic concepts and definitions of the subject of research and the identification of progressive ideas on the development of Christian morality of preschool children by means of pastoral activity in Ukraine *have gained further development*.

The practical value of the research is justified by the application of methods of pastoral work with preschoolers, in particular by forms and methods of teaching and educating of preschoolers based on generalization of historical experience; the results obtained are included in the work programs of the activities of preschool education institutions and institutions in which the preparation of future pastors is carried out; methodical guidelines as well as relevant scientific and methodological support for the mutual activities of the pastor, family and preschool

educational institutions in the development of the Christian morality of preschoolers are worked out.

The results of the study have a theoretical direction and are practically significant, as they can be used in pedagogical pastyrology and preschool pedagogy, in particular in the process of preparation of future teachers of the preschool education system during teaching such subjects as “History of Pedagogy”, “Social Work” special courses and special seminars of general pedagogical, historical-pedagogical or methodological direction, preparation of relevant curricula, textbooks and manuals, in writing scientific papers, master’s theses, etc.

The structure and volume of the thesis. The paper consists of the introduction, 3 chapters, conclusions to the chapters, general conclusions, references (251 items, 14 of them are in foreign languages), and appendices. Total volume of the Thesis is 285 pages, main content contains 194 pages. The paper includes 3 figures and 7 tables on 7 pages.

The introduction substantiates the relevance and feasibility of the study; the relationship of the work with scientific programs, plans, topics is indicated; object, subject, goal, objectives and research methods are defined; reference base is indicated; the scientific novelty and practical significance of the results obtained are mentioned; testing and implementation of research results are highlighted; the personal contribution of the applicant is indicated and the structure and volume of the Thesis are presented.

In the first chapter “**Theoretical Foundations of the Development of Christian Morality of Preschool Children**” an analysis of the problem of the development of Christian morality in the context of pedagogical research is performed; the key concepts of the study are characterized; common and different points in secular and confessional moral education are identified; the basics of pastoral pedagogy and its possibilities in the moral development of the individual are highlighted.

In the second chapter “**Introduction of Pastoral Activity into the Process of Preschoolers’ Christian Morality Development**” the periodization of preschoolers’ Christian morality development in the studied period is substantiated; the transformation of pastoral activity (methodology, psychology, pedagogy) in the context of Christian morality at the end of the 20th – the beginning of the 21st century is analyzed; the development of pedagogical concepts and means of formation of Christian morality during the studied period is highlighted.

In the third chapter “**Generalization of the Historical Experience of the Development of Christian Morality by Means of Pastoral Activity and the Possibility of its Use at the Present Stage**” the tendencies of the development of the theory of Christian morality of preschoolers by means of pastoral activity are revealed; historical experience is summarized and perspective directions of the development of the Christian morality of preschoolers by means of pastoral activity are identified; the possibilities of using of the experience of pastoral activity in the development of Christian morality of preschool children are outlined.

The prospects of further pedagogical researches are defined.

Key words: preschooler, institution of preschool education, morality, pastyrology, pastoral activity, pastoral pedagogy, Christian morality, Ukraine.

Список публікацій здобувача

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Колективні монографії

1. Сливка, Б. (2017с). Професійний розвиток особистості пастора як педагога в процесі формування християнського світогляду дошкільників. *Теоретико-методичні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів*. Ю. М. Козловський (ред.). (с. 288–305). Львів, Україна: Видавництво Львівської політехніки.
2. Сливка, Б. С. (2018b). Інтелектуально-духовне поле дошкільної

педагогіки Василя Сухомлинського. *Василь Сухомлинський*. П. Сікорський, Д. Герцюк (ред.). (с. 207–220). Львів, Україна: Балікова Н. О.

3. Slyvka, B. S. (2019c). Canonical and pedagogical Guarantee of human Rights Realization. *Human rights: the globalization dimension*. (p. 82–104). Praha, Check Republic: Publishing house Education and Science s.r.o.

Публікації у виданнях, що включені до наукометричних баз даних

4. Сливка, Б. (2017b). Проблема періодизації розвитку християнського світогляду дошкільників у пастирській педагогіці кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Молодий вчений*, 9(49), 407–411.

5. ¹ Сливка, Б. (2017d). Становлення релігійного світогляду дошкільників засобами пастирської педагогіки в умовах державності України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*, 52, 47–50.

6. ²Сливка, Б. (2017a). Концептуальні підходи до розвитку християнської моралі дошкільників наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. *Молодь і ринок*, 11(154), 171–176.

7. ³Сливка, Б. С., & Сливка, С. С. (2018). Метаантропологія щастя: неправомірні рятівні хитрощі. *Visegrad Journal on Human Rights*, 1, 175–179. (авторський внесок: подано визначення феномену «щастя»).

Публікації у наукових фахових виданнях України

8. Сливка, Б. (2016b). Розвиток християнського світогляду дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні. *Педагогічний альманах*, 32, 16–21.

9. Вархолик, Г., Сливка Б., & Тушніцький Н. (2019). Тенденції розвитку християнської моралі дошкільників у контексті екологічного виховання. *Педагогічний альманах*, 43, 15–20. (авторський внесок: виокремлено тенденції розвитку християнської моралі дошкільників засобами екологічного виховання).

---

¹Видання водночас включене до переліку наукових фахових видань України

²Видання водночас включене до переліку наукових фахових видань України

³Видання належить до переліку періодичних фахових видань інших держав

Публікації в інших виданнях України

10. Сливка, Б. (2014). Особа дошкільна у пастирології: філософія пізнання. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: «Філософські науки», 18(295), 98–104.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

11. Сливка, Б. (2016а). Особливості формування християнського світогляду дошкільників в Україні на початку XXI століття. *Actual problems of modern preschool and higher education: Zbior artykulow naukowych III Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji* (pp. 102–105). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour».

12. Сливка, Б. (2017е). Сутність та особливості християнського світогляду дошкільників в Україні. *Управління в освіті: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 128–129). Львів, Україна: Інститут права та психології НУ «Львівська політехніка».

13. Сливка, Б. С. (2018с). Педагогічна культура пастиря: дошкільний духовно-виховний аспект. *Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук»*, Ч. 2 (с. 82–84). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота».

14. Сливка, Б. (2018а). Психологічні аспекти духовного виховання дітей дошкільного віку: християнська психологія. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія національної безпеки і благополуччя особистості»*(с. 188–190). Львів, Україна: Сполом.

15. Сливка, Б. С. (2019b). Природні аспекти методології нової української школи. *Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Управління в освіті»*(с. 252–256). Львів, Україна: Видавництво «Левада».

16. Сливка, Б. (2019а). Виховна робота зі студентами: джерела Європейської традиції. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції*

«Формування професійно-мобільного фахівця: Європейський вимір» (с. 200–202). Дніпро, Україна: Видавництво «Літограф».

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ABSTRACT	12
ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДОШКІЛЬНИКІВ	39
1.1. Розвиток християнської моралі як педагогічна проблема	39
1.2. Особливості розвитку християнської моралі дошкільників	59
Висновки до першого розділу	84
РОЗДІЛ 2. ВПРОВАДЖЕННЯ ПАСТИРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДОШКІЛЬНИКІВ	87
2.1. Обґрунтування періодизації розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності	87
2.2. Трансформація пастирської діяльності (методологія, психологія, педагогіка) в контексті розвитку християнської моралі наприкінці ХХ – початку ХХІ століття	105
2.3. Розвиток педагогічних концепцій та засобів формування християнської моралі дошкільників у досліджуваній період	123
Висновки до другого розділу	138
РОЗДІЛ 3. УЗАГАЛЬНЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ ПАСТИРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	140
3.1. Тенденції розвитку теорії християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності	140
3.2. Узагальнення історичного досвіду та перспективні напрями розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності	153

3.3. Можливості використання досвіду пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників	170
Висновки до третього розділу	186
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	190
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	220

ВСТУП

Актуальність дослідження. Наприкінці ХХ –початку ХХІ століття відбулися помітні зміни, спричинені суперечливими економічними й соціокультурними умовами, зокрема змінилися державна ідеологія, виховні ідеали. Виклики нинішнього суспільства, зумовлені процесами інформатизації, верховенства матеріального над духовним, втрати людиною справжніх життєвих орієнтирів, зумовлюють необхідність розвитку моралі підростаючого покоління.

Проблема опанування нормами моралі надзвичайно важлива у дошкільному віці. Для еволюційного поступу дошкільного виховання в Україні характерні процеси становлення, розвитку і вдосконалення впродовж різних історичних періодів. В останні десятиліття набули соціокультурного контексту питання формування християнської моралі, активізація пастирського служіння, адаптація священнослужителів в посткомуністичному суспільстві, розширення сфери душпастирської функції тощо.

Відповідно до законодавства України, вітчизняна освіта є світською, вона забезпечує свободу совісті, вільне світоглядне самовизначення людини, передусім змогу ознайомлення вихованців із засадами релігії. Водночас, активно розвивається педагогічна пастирологія (пастирська педагогіка) як галузь педагогічної науки, яка досягає педагогічних цілей засобами пастирської діяльності. Водночас, більшість офіційних педагогічних джерел, зокрема підручники з педагогіки, часто ігнорують наявність і можливості пастирської педагогіки.

Загалом світська та релігійна педагогіка мають багато спільного, оскільки мета у них одна – виховання дошкільника як особистості із загальнолюдськими та християнськими цінностями, які не суперечать одні одним, а взаємодоповнюються та взаємозбагачуються.

Однак, у системі дошкільної освіти України на рівні освітянських документів та науково-педагогічних досліджень не приділяється належна увага такій важливій та актуальній проблемі, як розвиток християнської моралі та ролі пастора у становленні духовності особистості дошкільника.

Проблеми дошкільної освіти та формування моральності висвітлено у низці державних документів, зокрема це Закон України «Про освіту» (1991, 1996, 2017), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про охорону дитинства» (2001), «Про вищу освіту» (2014). Важливість нової редакції Базового компонента дошкільної освіти України зумовлюють соціальна потреба зміни орієнтації виховного процесу в дошкільному закладі на особистісно-ціннісний розвиток малечі впродовж організації педагогічного процесу та його погодження з новим Державним стандартом початкової освіти.

Вона доповнюється низкою концепцій, зокрема таких як Концепція національного виховання (1994), (1995), Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996), Концепція демократизації українського виховання (1997), Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні (1997), Концепція превентивного виховання дітей і молоді (1998), Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000), Концепція громадянської освіти в школах України (2001), Концепція гуманізації і гуманітаризації освіти (2001), Концепція виховання гуманістичних цінностей (2005), Концепція розвитку дошкільної освіти на 2010-2016 рр. (2010), Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (2010), Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015), Концепція розвитку освіти на період 2015-2025 (2015) тощо.

Дошкільній освіті та формуванню моральності підростаючого покоління присвячена низка вітчизняних та зарубіжних документів, зокрема: Декларація прав дитини (1959), Конвенція ООН про права дитини (1989), Конвенція про права дитини (1989), Всесвітня декларація про забезпечення

виживання, захисту і розвитку дітей (1990), Документ спеціальної Сесії ООН в інтересах дітей «Світ, сприятливий до дітей» (2002), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. (2002), Резолюція I Всеукраїнського з'їзду педагогічних працівників дошкільної освіти (2010), Базовий компонент дошкільної освіти (2012) тощо.

Різноманітні аспекти досліджуваної проблеми відображені у працях науковців. Важливе значення відіграють наукові розвідки, що висвітлюють питання різних аспектів моралі (Аболіна, 2002, Боришевський, 1979, Зубрицька, 2010, Сухомлинський, 1976, Буре, 2000, Калініна, 1998, Максименко, 2002, Запорожец, 1986). Християнські духовно-моральні цінності в сучасній освіті, що ґрунтуються на основі православної моралі, розглядали дослідники Павлюк, & Дорошенко, 2013, Тхоржевська, 2006.

Неабияке значення надано формуванню моральних цінностей засобами освіти (Молодиченко, 2010), розважальних телевізійних програм (Невмержицька, 2006), художньої літератури (Глушкова, 2016, Григоренко, 2018), українського фольклору (Кисельова, 2009), музейної педагогіки, музичного й художньо-прикладного мистецтва (Волосюк, & Шишолік, 2014), мультфільмів (Куніченко, 2015, Кушнір, Сопівник, & Пижик, 2017), комп'ютерних технологій (Семчук, 2014). Акцентовано також увагу на особливостях формування моральних цінностей в умовах ринкової економіки (Мухаметзянова, Смирнов, & Ключева, 2000), наголошено на важливості засад християнської моралі (Тхоржевська, 2006).

Моральне виховання дітей дошкільного віку стосується окреслення проблеми (Барабаш, 2014, Короленко, 2015), історичного її аналізу в Україні (Єрмак, 2014, Поніманська, 1993, Муқан, & Блавт, 2019b), вивчення міжнародного досвіду (Жуковський, 2002) та трансформації ідей у вітчизняній педагогіці (Кучина, 2014), зокрема, ідей Монтессорі (Сторонська, 2010). Чимало питань із морального виховання дошкільників та ролі у цьому

процесі батьків висвітлювали Даниляк, 2017, Хоружа, 2013, Панченко, 2014. Холод, 2018, Шевцова, & Ніколаєнко, 2016.

Значну увагу науковці приділяли власне змісту дошкільної освіти (Степанова, 2010, Фроленкова, 2016). Його реалізацію через ігрову діяльність та засоби народної педагогіки аналізували Довбня, 2017, Бабій, 2012, Бабанский, 1983. Неодноразово було наголошено на розвитку духовного потенціалу особистості (Долинна, & Низковська, 2013). Окрім того, чималу роль для нашого дослідження відіграли праці з проблем виховання загалом (Денисюк, Беленька, Богініч, Шерстюк, & Яременко, 2003). Об'єктом досліджень відомих аналітиків стали теоретичні й практичні засади виховання дошкільнят (Нікітчина, 2014, Крутій, & Фунтікова, 2010, Курило, 2000). Розвиток дошкільних закладів освіти, зокрема виокремлення критеріїв та тенденцій їхнього розвитку, умов їхнього функціонування покладені в основу низки досліджень (Васильєва, 2015, 2017, 2016; Покроєва, 2001). Концепції й програми змісту виховання активно розробляли науковці в цій сфері (Лохвицька, 2014, Богущ, Сучок, Жуковський, & Сіданіч et al., 2015, Кононко, 2014, Білан, Возна, & Максименко et al., 2012, Городиська, 2017, Богущ, & Крутій, 2011, Калуська, 2014, Плохій, 1991, 1999, 2001, Беленька, Богініч, & Богданець-Білокаленко, 2016, Скрипник, & Сучок, 2012).

Низка праць визначає сучасні потреби пастирської діяльності, зокрема позабогослужбової (Білавич, Білавич, & Блавт, 2019, Бондаренко, 2009, Якобчук, 2008, Трофимлюк, 2014, Жуковський, & Москальова, 2013, Тюріна, 2005, Стефанюк, & Голянчук, 2010). Нинішній погляд Церкви на пастирське богослов'я розглядають дослідники (Баранов, 2003, Левицький, 1928, Марусяк, 2006, Мукан, & Блавт, 2019а, Маслов Іоанн, 2009). Значення віри та релігії для українського виховання, відродження нації важко переоцінити, і це підтверджують у праці низки науковців (Вишневський, 1999, Ковальчук, 2007, Ринкер, & Майер, 1999, Юркевич, 2000, Огієнко, 1999).

Дослідження проблеми використання християнських моральних цінностей в освітньому процесі у філософському, літературознавчому, педагогічному, психологічному й методичному напрямках свідчать про відсутність одностайного підходу до проблеми. Розглянуто християнську мораль як засіб утвердження абсолютної цінності (Карпюк, 2012). На важливості формування християнських моральних цінностей у молоді вказували у своїх працях Білавич, Муқан, Савчук, & Барабаш, 2019, Богущ, Сіданіч, Сучок, & et al., 2016, Карпюк, 2012, Колодний, & Любовик, 1996, Сухомлинська, 2003, Фурманець, 2013, Варенко, 2005. Необхідність використання християнських моральних цінностей у навчально-виховному процесі, зокрема християнську педагогіку, християнську етику та її трансформацію обґрунтували дослідники Стефанюк, & Голянчук, 2010, Степанова, 2018.

Важливе значення для нашого дослідження мають напрацювання вітчизняних дослідників, які аналізували питання виховання молоді. Дослідження переважно присвячені теорії й методиці виховання (Бех, 2000, Карпенчук, 1997, Квас, 2011, Кукушин, 2004, Вишневський, 2003), зокрема в дитячому віці (Божович, 1968, Русова, 1924) та на засадах православної моралі (Тхоржевська, 2006) й дитиноцентризму (Квас, 2016, 2018). Чимало дослідників вказували на неоціненну роль сімейного виховання (Загарницька, 2011, Логвиненко, & Бобак, 2014, Стельмахович, 1993, Бобак, 2015, Монтесорі, 1970).

Досліджувану проблему вивчали й зарубіжні науковці Bengtson, 2013, Cornwall, 1988, DeVries, & Zan, 1994, Erikson, 1974, Fouts, 1993, Gray, 2000, Guz, 2006, Szmigiel, 1973, Walesa, 1978, 1982 тощо.

Водночас, малодослідженою залишається проблема вивчення історичного досвіду розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирства в нашій країні. Позбавлена уваги методика дошкільної пастирології й чинники, що впливають на її формування. На належному

науковому рівні не розроблені складові дошкільної пастирської практики, подальшого глибокого вивчення потребують педагогічні аспекти означеної проблеми.

Це зумовлює низку суперечностей між: об'єктивними потребами в розвитку християнської моралі дошкільників та відсутністю цілісного аналізу історико-педагогічного досвіду його формування засобами пастирської діяльності; необхідністю оновлення змісту, форм і методів розвитку християнської моралі дошкільників та недостатнім рівнем вивчення досвіду використання можливостей пастирської педагогіки; необхідністю єдності у розвитку християнської моралі дошкільників та ізольованістю діяльності світської й пастирської педагогіки; неузгодженістю і дублюванням у світській та пастирській освіті й вихованні та можливостями використання значних теоретичних і практичних напрацювань у пастирській педагогіці.

Враховуючи актуальність проблеми, її недостатнє опрацювання, обрано тему дисертаційного дослідження **«Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає науковому напрямку кафедри педагогіки та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» «Теоретико-методичні засади професійного розвитку особистості». Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи «Теоретико-методичні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації 0116U004108).

Тема затверджена (протокол № 4 від 12.10.2016) та уточнена (протокол №12/19 від 03.09.2019) Вченою радою Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Мета дослідження – на основі цілісного і системного ретроспективного аналізу розкрити особливості розвитку християнської

моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття та розробити методичні рекомендації щодо використання історико-педагогічного досвіду в сучасних умовах.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- 1) висвітлити теоретичні засади розвитку християнської моралі дошкільників;
- 2) обґрунтувати періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в контексті основних чинників досліджуваного періоду;
- 3) узагальнити історичний досвід розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності;
- 4) окреслити можливості використання досвіду пастирської діяльності у процесі розвитку християнської моралі дошкільників як інтеграції світського та релігійного компонентів для забезпечення цілісності розвитку моральності дошкільника.

Об’єкт дослідження – розвиток християнської моралі дошкільників наприкінці ХХ – початку ХХІ століття в Україні.

Предмет дослідження – пастирська діяльність як засіб розвитку християнської моралі дошкільників наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в Україні.

Методологічною основою дослідження є теорія наукового пізнання, концептуальні положення педагогіки дошкільної освіти, про організацію освітнього процесу; комплекс положень, підходів і принципів, що визначають алгоритм реалізації наукового пошуку, зокрема положення про взаємозумовленість розвитку освіти та соціуму, контекстне вивчення педагогічних явищ, єдність теорії і практики; цілісний підхід до аналізу специфіки розвитку особистості в академічному середовищі закладу дошкільної освіти, особистісно орієнтований та компетентнісний підходи; принципи системності, об’єктивності, комплексного застосування

теоретичних та практичних методів дослідження.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і досягнення мети використано такі методи дослідження: бібліографічний, за допомогою якого здійснено вивчення, аналіз та систематизацію опрацьованих джерел за темою дослідження; термінологічний, з метою формування чітких дефініцій ключових понять дослідження; історико-генетичний та порівняльно-історичний для аналізу фактів і явищ, завдяки чому виявлено основні тенденції розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності; хронологічний, який сприяв розгляду проблеми дослідження у часовій послідовності та вивченню динаміки її розвитку; інтерпретації та узагальнення опрацьованих матеріалів для формулювання висновків і визначення можливостей використання позитивного досвіду в сучасних умовах; періодизації, за допомогою якого визначено основні періоди і відповідно до них проаналізовані зміни в освіті; діахронічний – для виявлення особливостей розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності у часовому континуумі; прогнозування, за допомогою якого здійснювалося передбачення основних шляхів розвитку в перспективі, а також методи богословського аналізу, що ґрунтується на Священному Писанні, Церковних та Апостольських переданнях, працях святих отців Церкви, здобутках богословської пастирології.

Джерельну базу дослідження формують матеріали Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського, Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, праці святих отців Церкви, церковно-правові документи, українське законодавство в галузі освіти та дошкілля зокрема, а також монографії, збірники наукових праць, матеріали фахових періодичних видань і наукової преси, офіційні державні й нормативні документи, Internet-ресурси тощо.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець ХХ – початок ХХІ ст. *Нижня межа* (1991 р.) характеризується кардинальними культурно-історичними змінами у розвитку вітчизняної освіти, що пов'язані зі створенням незалежної держави, гуманістичною традицією в українській педагогіці, етнопедагогічними особливостями тощо. *Верхня межа* датується 2017 р. у зв'язку із розробкою Програми розвитку дитини «Українське дошкілля».

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: *вперше* на основі цілісного і системного ретроспективного аналізу розкрито генезу та особливості розвитку християнської моралі дошкільників впродовж кінця ХХ – початку ХХІ століття як педагогічного явища; *охарактеризовано* проблему розвитку християнської моралі дошкільників у контексті пастирської педагогіки та окреслено її можливості у моральному розвитку дошкільників; проаналізовано трансформацію пастирської діяльності у контексті християнської моралі; *висвітлено* розвиток педагогічних концепцій та засобів формування християнської моралі у дошкільній педагогіці і практиці наприкінці ХХ – початку ХХІ століття; *розроблено періодизацію розвитку* християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності у вітчизняному освітньому просторі протягом досліджуваного періоду з урахуванням особливостей освітнього й релігійного розвитку суспільства у вказаний час (пропедевтичний до 1991 р. включно, перехідний (1992-1995 рр.), установчий (1996-2005 рр.), державницький (2005-2013 рр.) та інтегральний (2014-2017 рр.); *виявлено* тенденції розвитку теорії та практики формування християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності (звернення до християнських моральних цінностей і поступове посилення їхньої ролі в освіті та вихованні дошкільників; інтеграція дошкільної та пастирської педагогіки у їх розвитку; зближення методологій пастирської і дошкільної педагогіки; розвиток міждисциплінарності у розвитку християнської моралі дошкільників; узгодження змісту світських і

конфесійних програм дошкільної освіти і виховання); *окреслено можливості* використання досвіду пастирської діяльності у процесі розвитку християнської моралі дошкільників як інтеграції світського та релігійного компонентів для забезпечення цілісності розвитку моральності дошкільника;

Удосконалено методики пастирської діяльності на основі використання історичного досвіду.

Конкретизовано зміст, методи і форми розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності;

Донаукового обігу введено нові дані, факти, теоретичні ідеї, здійснено наукову інтерпретацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, що може стати джерелом для розвитку нових напрямів педагогічних досліджень як інтеграції світського та релігійного компонентів.

Подальшого розвитку набули основні поняття і дефініції предмета дослідження та виявлення прогресивних ідей щодо розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що методики пастирської роботи із дошкільниками, зокрема форми і методи навчання та виховання дошкільників на основі узагальнення історичного досвіду; одержані результати включено до робочих програм діяльності закладів дошкільної освіти та закладів, у яких здійснюється підготовка майбутніх пастирів; розроблено методичні рекомендації щодо спільної діяльності пастиря, сім'ї та закладу дошкільної освіти у розвитку християнської моралі дошкільників, а також відповідне науково-методичне забезпечення.

Одержані результати дослідження мають теоретичне спрямування та є практично значимими, оскільки можуть бути використані у педагогічній пастирології та у дошкільній педагогіці, зокрема у процесі підготовки майбутніх педагогів системи дошкільної освіти під час читання навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Соціальна робота», спецкурсів і

спецсеминарів загальнопедагогічного, історико-педагогічного або методичного спрямування, підготовки відповідних навчальних програм, підручників і посібників, у написанні наукових праць, магістерських робіт тощо.

Результати дослідження впроваджено у роботу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (довідка № 01-15103/1470 від 09.10.2017), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка №151 від 02.04.2018), Відділу освіти Перемишлянської районної державної адміністрації Львівської області (довідка № 653 від 24.04 2018), Запорізького національного університету (довідка № 01.01.-13/45 від 06.06.2018), Львівського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (довідка № 05/21 від 26.10.2018).

Особистий внесок здобувача. У працях, опублікованих у співавторстві, автору належить: Вархолик, Сливка, & Тушніцький (2019) – виокремлення тенденцій розвитку християнської моралі дошкільників засобами екологічного виховання; Сливка, & Сливка (2018) – визначення феномену «щастя».

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки, рекомендації й результати дослідження обговорено на 6 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема, Actual problems of modern preschool and higher education (Warszawa, 2016), Управління в освіті (Львів, 2017, 2019), Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук (Львів, 2018), Психологія національної безпеки і благополуччя особистості (Львів, 2018), Формування професійно-мобільного фахівця: Європейський вимір (Дніпро, 2019). Основні положення роботи доповідалися на наукових семінарах та засіданнях кафедри педагогіки та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» (2016-2019 рр.).

Вірогідність результатів дослідження забезпечується

методологічною обґрунтованістю вихідних позицій; використанням методів, що відповідають меті та завданням дослідження; аналізом науково-педагогічних джерел та нормативно-правової документації, позитивними результатами впровадження матеріалів дослідження у роботу закладів системи освіти України.

Публікації. Основні результати дослідження оприлюднено у 16 публікаціях: 3 розділи у колективних монографіях; 4 статті у виданнях, включених до наукометричних баз даних (серед них 2 – у виданнях, що водночас належать до переліку наукових фахових видань України, 1 стаття – у періодичному фаховому виданні іншої держави); 2 статті у наукових фахових виданнях України; 1 стаття в іншому виданні; 6 праць апробаційного характеру.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (251 найменування, з них – 14 іноземними мовами), 12 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 285 сторінок, основний зміст викладено на 194 сторінках. Робота містить 3 рисунки та 7 таблиць на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДОШКІЛЬНИКІВ

У першому розділі «Теоретичні засади розвитку християнської моралі дошкільників» аналізується проблема формування християнської моралі в контексті педагогічного дослідження, охарактеризовано ключові поняття дослідження, виявлено спільне і відмінне у світському та конфесійному моральному вихованні, висвітлено основи пастирської педагогіки та її можливості у моральному розвитку особистості.

1.1. Розвиток християнської моралі як педагогічна проблема

Із змінами суспільства дедалі загострюються проблеми морального розвитку молоді. Моральність – важлива риса індивіда, що формується залежно від соціального середовища та його усталених вимог до людської поведінки. Моральний розвиток людини безпосередньо залежить від її ставлення до наявних у відповідному середовищі суспільства моральних норм. Моральна свідомість формується фактично протягом усього життя, починаючи з дошкільного віку і розглядається як духовний бік моралі, ґрунтується на розумінні проблеми, а поряд із моральною практикою й моральними взаєминами виникає мораль як системна єдність (Сухомлинський, 1976, с. 132).

У технізованому суспільстві, навіть за умови оголошення гуманістичної парадигми освіти, проблеми моралі та морального розвитку особистості знаходяться у складній ситуації. У багатьох випадках вони вважаються другорядними стосовно навчання чи професійного розвитку

особистості. Однак, не слід забувати: мораль формує розвиток суспільства. Власне, моральні принципи, моральні вчинки, моральна спрямованість будь-кого з членів суспільства, визначає його розвиток, його майбутнє.

За таких умов важливим є діяльність не тільки освітніх та виховних організацій, але і діяльність церкви, зокрема, пастирська діяльність. Окрім слова «пастир», у релігійній літературі поширені й такі терміни: «душпастир», «пастирський», «душпастирський», «пастиральний» («пасторальний»). «Пастир» і «душпастир» мають однакове значення. Перше поняття більше властиве православної вірі, а друге – католицькій. Хоча в обох випадках йдеться про вплив священнослужителя на душу вірянина, його духовне виховання, формування праведної душі.

За досліджуваний період наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, відбулися суттєві зміни у ставленні до релігії. Це стосується, першочергово, країн бившого Радянського Союзу. Від повного неприйняття релігії, спроб її знищення й ігнорування, за цей період суспільство перейшло до прийняття релігії і, свого роду, до її пропаганди і використання.

Однак, не зважаючи на свободу релігійного віросповідання, появу таких навчальних предметів, як християнська етика, а також не зважаючи на те, що у низку програм закладів дошкільної освіти включено елементи християнського виховання й освіти, роль пастора і надалі залишається епізодичною і, до деякої міри, лозунговою. Священників запрошують у заклади освіти, зокрема, дошкільні, на певні свята, з метою освячення приміщень чи виконання певних ритуалів.

Інтегруючу роль у розвитку особистості відіграє *світогляд* особистості, що є стійкою системою моральних ідеалів і принципів та стає постійно діючою моральною сполукою, що опосередковує все: їхню поведінку, діяльність, ставлення до навколишньої дійсності та до себе (Божович, 1968).

З-поміж вагомих складових засад християнського світогляду – норми

милосердя. Поведінкові особливості добродушної людини спонукали її виконувати свій людський обов'язок – усвідомлення власних і чужих прав у непростих людських взаєминах. Обов'язок потребував від кожної особистості, незалежно від віку й статі, плекати ім'я своїх батьків, дорожити гідністю власної родини, особистими громадянськими почуттями й переживаннями.

В українському суспільстві сьогодні, на жаль, назріла глибока духовно-моральна криза практично в усіх сферах життя людини. Матеріальні цінності переважають духовні, зневажається рідна культура, втрачається віра, через легалізацію гріховних пристрастей спотворюються уявлення про такі чесноти як добро, людяність, милосердя, гідність, справедливість, чесність. Для багатьох, відхилення від норми сьогодні – звична річ. Усе це вкрай негативно позначається на становленні духовності людини. Проблема, передусім, полягає в акценті на зовнішні ознаки: кар'єрне зростання, добробут, зовнішність, визнання тощо, позаяк минулу систему цінностей вичерпано, а подальшу – досі не сформовано.

Мораль, на думку Беха (2000), практично-оцінний метод ставлення індивіда до дійсності, що координує людську поведінку з погляду ставлення, непохитного протиставлення доброго та злого, належного і жаданого (с. 123). Мораль передбачає створені віками норми людської поведінки, які визначають її ставлення до суспільства, праці, людей: «мораль, як і право, політика, традиції, на всіх етапах розвитку суспільства є важливим регулятором людської поведінки і людських відносин. З позиції гуманістичної свідомості основою особистості є її моральний розвиток, який виявляється у сповідуванні нею системи поглядів, уявлень, норм оцінок, що регулюють її поведінку» (Поніманська, 1993, с. 73).

Оскільки, моральні засади особистості накладаються з перших років життя, то, у роботі з дошкільниками, дуже важливим є узгодження виховних і освітянських впливів закладу дошкільної освіти, церкви і, в першу чергу,

сім'ї. Ця єдність необхідна, особливо у сучасних умовах, коли вимагається протидія агресивному зовнішньому середовищу через засоби масової інформації, і через оточення: діти дуже рано сприймають багато негативної інформації і інформації, яка докорінно розходиться з виробленими тисячоліттями поняттями моралі, моральних цінностей, моральної поведінки тощо.

Вважаємо, що власне єдність і правильне співвідношення впливу сім'ї, закладу дошкільної освіти, церкви і позитивно налаштованих засобів масової інформації, можуть ефективно протидіяти згубним впливам аморальності значної частини сучасного суспільства.

Проблему моралі розглядає багато учених-педагогів. Зокрема Вишневецький (2003) стверджує про необхідність не лише світського, але й християнського виховання дитини: «це виховання зорієнтоване на засвоєння людиною абсолютних, вічних норм співжиття, які мають універсальний, вселюдський характер і є виявом людяності, зокрема попри деяку расову, культурну чи національну специфіку, ці поняття, що складають зміст моралі і моральності, у своїй основі є однаковими для всіх людей і народів» (с. 4).

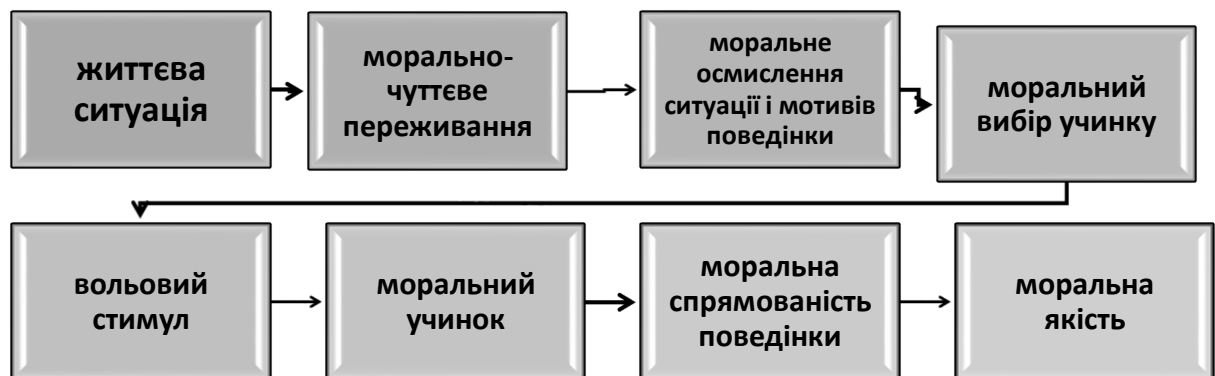
Співзвучними є погляди Амонашвілі (2005), який зазначає, що верховенство бездуховних знань на сучасному етапі розвитку людства можна означити як знання в руках нешляхетної особи без духовно-морального підґрунтя можна порівняти із зброєю в руках скаженого. Без постійного сповідання духовності й моральності не можна навчати своїх вихованців (с. 12).

Бех (2001) визначає моральність як «внутрішню мораль, мораль не показу, не для інших – для себе» (с. 17).

У науково-педагогічній літературі представлено специфіку формування моральної поведінки, яка відбувається у певній послідовності: є певна життєва ситуація, що викликає морально-чуттєве переживання. Таке морально-чуттєве переживання спонукає людину до морального осмислення

ситуації і мотивів поведінки. Відтак, здійснюється моральний вибір учинку, а вольовий стимул призводить до морального учинку. Це, своєю чергою, визначає моральну спрямованість поведінки та розвитку моральної якості (Божович, 1968) (див. рис. 1.1).

Однією з центральних проблем гуманістичної педагогіки за Монтесорі (1921) є формування моральної особистості людини, адже метою всього свого життя педагог вважала виховання вільної, незалежної особистості, яка здатна самостійно обирати свій життєвий шлях і нести відповідальність за результати власної діяльності як перед суспільством, так і перед власною совістю. Формування «моральності особистості, як зазначала педагог, нерозривно пов'язане з набуттям нею соціального досвіду, адже моральний розвиток і виховання реалізується в процесі соціалізації людини, а моральні норми є потужними регуляторами соціальних відносин. Тому становлення моральної особистості неможливе, якщо в суспільстві, в якому вона формується, панують аморальні норми» (Сторонська, 2010, с. 122).

Рис.1.1. Формування моральної поведінки особистості
(за Божович, 1968)

Щодо педагогічних поглядів на виховання дошкільників Марії Монтесорі (1921), зауважимо, що аналізуючи різноманітні можливі виховні впливи на дошкільника, у її працях практично ігнорується роль і можливості пастирської діяльності та релігійного виховання, зокрема, християнського. Розглядаючи класичні питання, зокрема, питання послуху і непослуху, вона

вступає у певний конфлікт з християнськими нормами моралі, проголошуючи позитивну роль неслухняності. Це теж складні питання, які варто узгоджувати між собою вихователю закладу дошкільної освіти, батькам та пастирю, який працює у даній конфесії.

Щодо виховання християнської моралі, то в останні роки складена велика кількість програм (про ці програми говориться і описується в наступних розділах), які пропагують і пропонують методики морально-духовного і християнського виховання дошкільників. Однак, знову ж таки, ці програми розраховані лише на роботу у закладі дошкільної освіти, не враховуючи і не використовуючи можливостей церкви та священників.

На нашу думку, сценарії, театралізації, постановки, читання біблійних оповідань тощо, мали б відбуватися у єдності діяльності вихователя і пастиря. На даний момент пастирські методики, які використовуються переважно в церкві, та світські методики, які використовуються виключно у закладі освіти, маючи на меті одну ціль, діють розрізнено.

Моральна особистість узгоджується з інтересами інших людей, послуговуючись у власних думках еталонами загальнолюдських цінностей, відповідає за свої дії і перед законом та оточенням, і перед власним сумлінням. Власне такі виміри моральності буття індивіда сповідує народна мудрість. Тут втілено духовні імперативи (повеління, настанови), моральні мірила, що сповідують добро, порядність, щирість, вірність, любов, повагу до інших, хоробрість, окреслюють грані духовного зростання індивіда (Калинина, 1998).

Гончаренко (1997) трактує моральне виховання як «цілеспрямоване формування моральної свідомості ... починається насамперед у сім'ї і продовжується в дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладах. Важливим фактором у справі морального виховання молоді є формування таких понять, як любов до батьків і Батьківщини, благородне ставлення до жінки, готовність захищати слабких і піклуватися про молодших» (с. 216).

Моральне виховання дорослі втілюють цілеспрямовано, спрямовуючи цей процес на опанування дитиною засад моральної культури. Це своєрідний синтез навичок про мораль, моральні почуття, поведінку, їх мотиви та звички. Результат морального виховання під впливом довкілля слугує моральним розвитком дитини.

Серед методів морального виховання як засобу формування особистості фігурують переконання, розповідь, пояснення, роз'яснення, навіювання, моральну бесіду, приклад, заохочення, покарання (Боришевський, 1979).

Моральний розвиток людини в своїй основі укладає терміни мораль і моральність, які розглядаються як форма свідомості, що забезпечує дотримання особистістю існуючих у суспільстві норм, правил і принципів поведінки. Однією з найважливіших форм вияву моральної поведінки дитини є її діяльність, зумовлена різноманітними мотивами, тобто поведінково-діяльнісний компонент. Діяльність – основний спосіб пізнання довкілля. Психологи визначають діяльність як активну взаємодію з навколишньою дійсністю, під час якої суб'єкт діяльності цілеспрямовано діє на об'єкт задля задоволення власних потреб (Запорожец, 1986).

Максименко (2002) наголошує, що, слугуючи правилам, дитина зобов'язана належно контролювати особисту поведінку, утворюючи найвищі форми довільного керування нею. Контроль буває нормативним, інституційним, як-от право (норми права), і неінституційним, де основна форма – мораль. Будь-які форми контролювання спрямовані на різні прояви такого протиріччя. Утворюючи суспільне явище, мораль з'являється під час впливання особистості в систему громадських відносин. Мораль поза суспільством безмістовна. Бачення та цінності моралі формуються в спільній громадській діяльності, тож її побудова диктує спрямування моралі всіх причетних об'єктів. Моральне виховання – це така побудова колективної діяльності, в межах якої в об'єктів формують суспільно значимі моральні

риси, нівелюючи протиріччя особистого й суспільного.

Основні поняття та категорії, пов'язані з розвитком моралі (мораль, моральна діяльність, моральна норма, моральна поведінка, моральна свідомість, моральне виховання, засоби морального виховання, моральний реалізм, моральний розвиток, моральні взаємини, моральний сором, моральні звички, моральні норми, моральні почуття, моральні цінності, моральний мотив, рівні морального розвитку), а також їх дефініції подано у Таблиці 1.1. Аналіз моралі як світогляду особистості наведено в Додатку А, а додаткова таблиця моральних чеснот наведена в Додатку Б.

Таблиця 1.1

Основні поняття та категорії, пов'язані із розвитком моралі

Мораль	система переконань, бачень, правил, оцінок, які регулюють поведінку людей; форма суспільної свідомості; метод вирішення соціальних і міжособистісних конфліктів з позиції справедливості.
Моральна діяльність	предметно-змістова специфічна галузь діяльності; єдність моральної свідомості й практичної діяльності, що проявляється через вчинки.
Моральна норма	правило, взірець, норма, які треба виконувати будь-що;
Моральна поведінка	сукупність моральних вчинків особистості впродовж тривалого часу за будь-яких умов.
Моральна свідомість	одна з галузей суспільної свідомості, що відображає реальні стосунки й регулює моральність у людській діяльності. Охоплює моральні засади, бачення, ідеали, поняття «добро», «зло» тощо. Це цілісний образ дійсності для усвідомлення й оцінювання об'єктивного світу й особистого життя з позицій моральних норм, завдяки яким усе сприймається й набуває морального сенсу.
Моральне виховання	цілеспрямований взаємозв'язок дорослого й дитини для , морального спрямування особистості, основа пробудження гуманних почуттів особистості, формування морально-вольових якостей, ціннісних орієнтацій тощо.
Засоби морального виховання	це спілкування з дорослими й ровесниками; етичні бесіди; природа; діяльність (гра, праця, учіння, художня діяльність); художні засоби (художня література, образотворче мистецтво, музика, кіно, діафільми тощо); розвивальне виховне оточення.
Моральний реалізм	концепція, згідно з якою в дошкільнят значно розвиненіша логіка моральних понять, аніж моральні почуття.
Моральний розвиток	рівень засвоєння бачень про моральні норми, їх узагальнення й перетворення у внутрішні «моральні інстанції», сформованість моральних почуттів і поведінки; мета морального розвитку особистості – моральна культура (сформований на основі гуманістичних традицій і вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід ставлення до себе, світу, людини).
Моральні взаємини	це сукупність моральних зв'язків і залежностей, орієнтовані на найвищі вселюдські цінності: різняться залежно від суб'єктів моральної дії.

Моральний сором	збентеження, ніяковість за негідну поведінку.
Моральні звички	найпростіша форма підтримки й передавання нащадкам звичаїв і норм поведінки.
Моральні норми	суспільно вироблені норми поведінки.
Моральні почуття	запити, оцінки, ставлення, спрямованість духовного розвитку особистості; стійкі переживання у людській свідомості, що зумовлюють її вольові реакції, ставлення до себе, інших, до явищ суспільного буття.
Моральні цінності	це складова загальнолюдських цінностей (добро, справедливість, терпимість тощо), які обумовлюють гармонію суспільного порядку й внутрішню гармонію індивіда.
Моральний мотив	внутрішнє, суб'єктивно-особистісне спонукання до дії, зацікавлення в її реалізації й послуговування моральними чинниками.
Рівні морального розвитку	уявлення про моральні норми, почуття й причини поведінки (розвиток моральних якостей – почуття гідності, сорому, обов'язку); звички моральної поведінки; основи соціальної компетентності.

Споконвіків на просторах нашої Батьківщини такою релігією було й залишилося християнство, основа якого – віра в єдиного Господа – Творця. Тож основним завданням новітньої педагогічної науки є утвердження ґрунтовних цінностей, вироблених людьми протягом усієї історії буття. І їх належить не лише утвердити, а й зробити осердям новітньої освіти, позаяк невід'ємний атрибут майбутнього нашої Батьківщини – духовний потенціал молоді, її доброта, чесність, справедливість, працьовитість, «її здатності і прагнення до безкорисливої турботи про ближніх і беззастережної любові до своєї вітчизни» (Скотний, 2004, с. 215).

Співвідношення понять «мораль» і «релігія» визначається тим, що вони безпосередньо пов'язані з питанням про критерії моральності, а також мають багато загальних підстав. Більше того, майже усі релігії спираються на моральні цінності, які необхідні для розвитку та існування людства (Карпенчук, 1977).

Сучасна західна цивілізація «вже давно й активно використовує величезний досвід християнства та церкви для формування в молоді позитивних цінностей, відвернення від неї негативних впливів» (Варенко, 2005, с. 3). Наприклад, законодавство таких країн, як Австрія, Бельгія, Велика

Британія, Данія, Греція, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Португалія, Фінляндія, Швеція надає право здійснювати релігійне навчання і виховання в державних школах; інші країни мають такий програмовий компонент, як історія релігій, а деякі національні системи освіти впровадили позаурочні години для релігійного виховання.

У низці країн світу світську й релігійну етику впроваджено в навчальні плани закладів загальної шкільної освіти як самостійні предмети або як інтегровані компоненти у зміст інших дисциплін. Згідно з даними офіційних джерел Єврокомісії з освітніх питань, Бельгія та Іспанія запровадили предмет «Релігія або етика»; Люксембург – «Релігійне виховання та етика»; Німеччина – «Етика»; Росія – «Етична граматики», Словенія – «Етика та суспільство» (права людини, принципи толерантності).

Ващенко (2006), досліджуючи освіту британської школи, зазначає, що релігійна освіта учнів – не складова Національної програми Великої Британії, однак входить до навчального змісту й забезпечує школярам можливість отримання й удосконалення знань і розуміння релігії й віросповідань; розвитку розуміння впливу релігій на індивіда, громадськість і культуру; розвитку спроможності до усвідомлених і достовірних оцінок та висновків; усвідомлення значення впливу релігії на вирішення моральних питань і соціальних стосунків; духовного і морального розвитку; розвитку позитивного ставлення до людей іншої віри чи національності (Ващенко, 2006).

Відповідно до дослідження європейських країн, як-от Німеччини, Литви, Швеції, Фінляндії, вивчення дисциплін з елементами релігійного й християнського світогляду започатковують лише на основі партнерських взаємин поміж низкою конфесій, через діалог із батьками й учнями. Позаконфесійний підхід під час вибору змісту дисципліни пов'язаний із методологією пошуку консенсусу в трактуванні різними релігіями етичних норм і правил. Сутність вивчення морально-етичних християнських категорій

полягає в основних засадах – позаконфесійності й екуменізмі. Жуковський (2002) зазначає, що надзвичайно важливими є «ознайомлення учнів із джерелом християнської моралі як основи загальнолюдських цінностей; інформування учнів про християнські чесноти; формування свідомої та відповідальної особистості на основі християнських духовних, моральних і культурних цінностей» (с. 16).

В українській культурі втілено скарби християнської педагогіки з онто-, гносео-, аксіологічним підґрунтям. Важливий прояв християнської педагогіки – православне виховання – у нашій державі існує з давніх-давен і характеризується певними звичаями. Це практично виховна система, що сповідує дивовижний і неосяжний шлях дитини до Добра, і безумовно, має бути визнаною й реалізованою.

Однак, для того, аби опанувати поняття Добра, необхідні вільні усвідомлення й вибір індивіда зокрема. Власне історичний процес розвитку, удосконалення теорії й практики християнського виховання можливі винятково за осмисленого одвічного духовного закону у процесі виборювання виховних цінностей поряд з іншими системами виховання.

Такі загальнолюдські цінності та моральні норми, як чесність, порядність, повага до старших, що були вироблені людьми у процесі історичного розвитку, і такі нові норми, як громадянськість, патріотизм, повага до Конституції – покладені в основу морального виховання молодого покоління.

На думку Панченка (2014), на очевидну потребу духовно-морального виховання в суспільстві вказує чимало кризових фактів: криміналізація дитячого середовища, неналежна громадська мораль, втрачені родинні цінності, низький рівень патріотичного виховання тощо (с. 107). Цю думку продовжує Туркот (2011), зазначаючи, що процес вирішення проблеми духовного розвитку індивіда був і зостається об'єктом людського вдосконалення. Донедавна «духовність», «духовне» вважали винятково

релігійними поняттями. У руслі проблеми виховання духовності релігійність людини варто розглядати як процес творення засад моральності на найвищих одвічних загальнолюдських положеннях.

У цьому контексті важливим є розуміння співвідношення понять моральність і духовність.

Загалом моральність є орієнтацією особистості передусім на суспільно-історичні норми та цінності, на ті чи інші судження інших, суспільства. Моральне виховання покликане прищепити людині вміння жити поміж людьми, дотримуючись конкретних норм і правил, прийнятих у цьому суспільстві, інакше кажучи, навчити особистість адаптуватися до соціуму. Духовність є прагненням особи до волі, свободи, самостійності. Усвідомлюючи відносність принципів моралі, притаманних суспільству, високоморальна особистість ухвалює рішення під впливом вищого трактування добра, блага, правди (Тюріна, 2005, с. 133). Фурманець (2013) зазначає, що світське означення духовності окремо від віри у Всевишнього зумовило абсолютно інше розуміння її значення.

Найточніше «духовність» трактує християнський світогляд: людина – Боже творіння, що складається з духу, душі й тіла. За таким світоглядом, а він ґрунтується Святому Письмі, людський дух – окрема реальна складова її триєдиної сутності. Тож духовний розвиток особистості можна практично реалізувати у площині функцій, за які відповідає людський дух. Інакше кажучи, духовний розвиток – передусім задоволення духовних потреб особистості. Психологічну сутність духовності вдало окреслено християнською психологією: це спроможність людини розрізняти й обирати справжні християнські цінності, щоденно ними послуговуючись у праці, вчинках, комунікації з іншими. Втрата справжніх християнських духовних цінностей, сповідування бездуховного інтелектуалізму – це основні вороги розвитку духовності.

Справжніми християнськими цінностями є знання про Бога як основи

Всесвіту, про походження життя на Землі, про створення людини, про мету і сенс людського буття, потребу духовного відродження через віру в Ісуса Христа. Поняттю духовності протиставляється «бездуховність».

Ми погоджуємося з Мойсеюк (2007), що «в основі морального виховання мають бути релігійні цінності, свідомість, християнська мораль» (с. 432). Схожої думки дотримується Варенко (2005): позаяк для вітчизняної освіти притаманний світський характер, можна розглядати винятково культурологічну площину застосування християнських духовних цінностей під час навчально-виховного процесу, інакше кажучи, європейських цінностей, що нині безпосередньо не прирівнюються до християнства як релігії, а є універсальними моральними цінностями західної культури. Варто ще зазначити, що штучна нівеляція такої важливої складової національного виховання як християнські духовні цінності – невиправдана і шкідлива (с. 3).

Основною метою духовно-морального виховання молодого покоління у закладах освіти Жуковський & Москальова (2013) вважають «виховання в учнів культури мислення, культури спілкування, культури взаємодії та співпраці з іншими людьми» (с. 94). Ці складові повинні ґрунтуватися на християнських моральних цінностях, що, так само, стають базою для формування відповідних рис характеру особистості, а саме: доброзичливості, працьовитості, любові до ближнього, співчуття. На думку авторів, зміна атеїстичних стандартів і стереотипів, на яких базувалася система виховання в радянській період, на християнські моральні цінності дає змогу сформувати новий рівень соціального та економічного життя сучасного українського суспільства.

Під час становлення й утвердження основ духовності дитини релігійні духовні цінності супроводжують і процес світського виховання, слугують доповненням його загальнолюдських гуманістичних цінностей та ідеалів. Виходячи з цього окреслюються стратегічні цілі морального розвитку підростаючого покоління, а саме: «пробудження в дітей бажання бути

моральними; формування в учнів ставлення до християнських цінностей як до основи розвитку суспільно значущих рис і якостей особистості; розвиток моральної свідомості, моральної культури, чеснот і позитивних моральних якостей, спонукання до самовдосконалення; розуміння сутнісних питань про сенс і мету життя людини; толерантне ставлення до інших культур і традицій» (Даниляк, 2017, с. 29).

Загалом «опанування учнями вдома і в школі християнської моралі аж ніяк не суперечить принципу світськості. Більше того, ми переконані, що реформування освіти обов'язково повинно кардинальним чином змінити пріоритети в загальній стратегії виховного впливу, відвівши гідне місце питанням дотримання моралі, основаної на християнських цінностях» (Карпюк, 2012, с. 30).

На перший погляд, наука й віра – поняття несумісні, позаяк наука ґрунтується на фактах, а вірою передбачено повну довіру до Творця, позбавлену імовірного наукового обґрунтування. Однак такий конфлікт побутує лише на перший погляд, адже завдання науки – повне дослідження творіння, аби показати нам, як усе-таки мало нам відомо (Козловський, & Козловська, 2015, с. 330). Незалежні громадсько-християнська наука, педагогіка, журналістика необхідні для соціуму не у значенні естетичних похідних чергової культури або опори вузькоконфесійної пропаганди, а у значенні християнського сприйняття світу, порятунку від бездуховності, аморальності й деградації людства, країни, індивіда; та насамперед – аби проголошувати і стверджувати одвічні істини Святого Письма. Науковці в царині педагогіки, психології, журналістики мають пізнавати, проголошувати й засвідчувати Істину, водночас виконуючи роль гуру й місіонерів.

Завдяки залученню до сучасного освітнього процесу всього розмаїття християнських духовно-моральних засад вдасться вирішити низку суспільних проблем, належно виховувати молодь. Впровадження засад

християнського світогляду у сфері різних видів спілкування й творчої діяльності (християнські свята Різдво, Трійця, Великдень) дасть змогу краще усвідомлювати власну гідність, відчувати потребу в каятті, прощанні, бажанні добра та щастя іншим тощо (Стефанюк, & Голянчук, 2010).

Моральність людини, доводить Вишневський (2003), безпосередньо впливає на три основні сфери її життя: стосунки з іншими, моральне здоров'я (сумління), стан духовного життя, відносини з Богом, коли людина віднаходить або втрачає духовну рівновагу. Педагогічний рівень передбачає розрізняння засвоєння духовних засад і бажання (або небажання) поводитися згідно з ними. Водночас учитель наголошує на одвічній потребі особистості бути моральною, що підштовхує її до добра, вказує на «небуденність» джерела моральності, ставлення до Господа: «Таке розуміння моралі та її природи відповідає традиційному християнському трактуванню: мораль і моральні закони дані нам Богом і розглядаються як ідеали – абсолютні, чисті, недоторкані, вічні та недосяжні, їхня функція не в тому, щоб людина знала правила поведінки, а в тому, щоб у них повірила, прийняла і взяла за основу власного життя» (с. 135-136).

Метою духовно-морального виховання, на думку Богуш, Сучок, Жуковський, & Сіданіч, et al. (2015) є прищеплення християнських моральних чеснот. Для цього передбачено:

- забезпечити належні морально-етичні умови для самопізнання та самореалізації дошкільнят;
- ознайомити дітей з засадами християнської моралі як підґрунтям загальнолюдських цінностей;
- ознайомити дошкільнят із християнськими моральними чеснотами: правдою, благочестям, добром, любов'ю, красою, гідністю, обов'язком, сумлінням, честю;

- сформувати свідому та відповідальну особистість дитини, послуговуючись християнськими духовними, моральними та культурними цінностями;
- збагатити словник дітей словами щодо засад духовно-морального виховання;
- залучити дітей до активних дій, послуговуючись духовно-моральними цінностями;
- забезпечити взаємозв'язок сім'ї й дошкільного освітнього закладу в духовно-моральному вихованні малечі (с. 10).

Наприкінці ХХ століття пострадянський простір сповідував конфесійну незалежність, та понині християнство малодосліджене. Адже чимало дослідників розглядають винятково загальнолюдські, нечіткі морально-етичні норми й принципи. Саме тому в період дошкільного дитинства потрібно сформувати в дітей моральні почуття та якості ... для збереження, зміцнення здоров'я та повноцінної життєдіяльності (Лохвицька, 2011).

Сьогодні в Україні сформована система духовно-морального виховання юнацтва. Дедалі більша кількість дошкільнят виховується у християнському дусі. Це безцінно, позаяк психологічними дослідженнями доведено, що пік становлення людини припадає власне на перші шість років. Тож дитячий вік – найвідповідальніший для формування особистості.

Ми погоджуємося з думкою Долинної, & Низковської (2013) про неправомірне ототожнення понять «духовний розвиток і релігійне виховання» (с. 7).

Одним із стратегічних завдань, зазначених у національній доктрині розвитку України у ХХІ столітті (2002), є формування високої моральної культури індивіда. Морально-етичне виховання є основою соціалізації дошкільника. Дитина має формувати і розвивати вміння і навички вільної комунікації з ровесниками, висловлювання власних бажань, поваги до чужих

інтересів. Це перша сходинка на шляху розвитку загальнолюдських моральних ознак.

У суверенній Україні питання стосовно ролі морально-релігійних поглядів у вихованні дитини вирішили на законному рівні: школа й церква відокремлені між собою, діти й молодь вільні в релігійному виборі. Із світського погляду, це дасть змогу уникнути конфліктів щодо релігійних позицій поміж юнацтвом. Україна, задля суспільного ладу, зробила вибір на користь школи національної єдності, без жодної атеїстичної чи релігійної пропаганди. Проте, як спостерігаємо з останніх подій, питання щодо практичних кроків виховання на православних засадах досить дискусійне. Воно перейшло церковні межі й саме на часі – якнайшвидше вивчення його (Тхоржевська, 2006, с. 3).

Держава Україна з початком свого існування проголосила свободу вибору релігійності чи атеїзму. Однак, з плином часу, проявляється щораз більше зацікавлення церковними справами. Церква, зі свого боку, теж стає ближчою до держави. Однак, нині тільки у найкращих зразках маємо приклади, яким власне має бути священик і пастирська діяльність – впершу чергу, стосовно підростаючого покоління. Церква не має права регулювати світські систему виховання та освіти. Вона може пропонувати свої способи, свої засоби, свій зміст для ознайомлення дошкільників із ними, тобто мова не може йти про жодні примусові чи обов'язкові заходи.

В останні десятиліття при церквах пропонуються різноманітні освітньо-виховні проекти та програми. Наприклад, на початку нашого століття у церкві Пресвятої Богородиці у м. Львів, було створено проект «Діти майбутнього», де різновікові групи дітей мали можливість поспілкуватися з священнослужителями. Діти брали участь у театралізованих постановках, їздили на екскурсії в святі місця. Такі проекти ставали щораз масштабніші і справляли якнайкращий вплив на дітей і на розвиток їхньої моральності.

Сучасний світ неможливо уявити без медіа-засобів та інформаційно-комунікаційних технологій. З наймолодшого віку, в тій чи іншій мірі, діти спілкуються з комп'ютерними технологіями, засобами масової інформації, медіа-засобами. Вони бачать, як це роблять батьки, як це робиться в оточуючому їх середовищі. Таким чином, неможливо проігнорувати цю проблему. Аналогічно, неправильно є позиція, де вказано, що всі такі засоби є шкідливими. Дитина сьогодні проживає здебільшого у штучно створеному світі, практично «прикуті до мобілки, телевізора, приставки до нього, комп'ютера, плеєра.... Якщо на день-два відключити електрику, станеться катастрофа!» (Кононко, 2018, с. 4).

На нашу думку, сучасні комп'ютерні технології можна використати як позитивно, так і негативно. Все залежить від змісту інформації і від мети, які переслідує дана комп'ютерна програма, чи телепередача, чи наповнення змісту мобільного телефону, або ж комп'ютера. Адже навіть мультиплікаційні фільми та інші дитячі передачі, завжди можна побудувати на різних основах, переслідуючи різні цілі: як моральні, так і аморальні. В останньому випадку ці цілі бувають старанно замасковані.

Якщо ж говорити про зміст релігійних телепередач, або ж релігійної анімації, то слід сказати, що існує багато позитивних сюжетів, які є корисні дітям, зокрема, мультиплікаційні фільми за біблійними сюжетами. Про можливість впливу таких засобів, як музика, мистецтво, театр, кінопродукція та інших, мова йтиме у другому розділі. Зараз же ми хочемо тільки підкреслити думку, що використання засобів масової інформації необхідно поставити на службу виховання і формування у дошкільників моральності. Особливу роль тут може відіграти пастир, в першу чергу, коригуючи зміст та відбір матеріалів, з якими будуть ознайомлюватися діти.

Найвідповіднішим вважаємо звернутися до християнської педагогіки та її можливостей взаємодії з педагогікою світською. Двома найважливішими теоріями для формування християнської моралі є християнська педагогіка та

пастирська педагогіка. Відомості про пастиря як суб'єкта педагогічного процесу наведено у Додатку В, а питання його підготовки до роботи з дошкільниками – у Додатку Г.

У цьому плані важливу роль відіграють такі аспекти як: відповідальність перед Богом та ближніми (тощо (Стефанюк, & Голянчук, 2010, с. 3).

Пастирологія (пастирське богослів'я) – це сукупність деяких розділів наукових дисциплін, богослів'я, які присвячені розкриттю вчення Церкви у позабогослужбовій діяльності на всіх етапах розвитку людства.

Виходячи зі сказаного, педагогічна пастирологія (пастирська педагогіка) – має бути галуззю педагогічної науки, яка досягає педагогічних цілей засобами пастирської діяльності. Водночас, більшість офіційних педагогічних джерел, зокрема підручники з педагогіки, часто просто ігнорують наявність і можливості пастирської педагогіки. Пастирську педагогіку розпочали розвивати ще святі отці Церкви, а далі продовжували єпископи. Значного розвитку пастирська педагогіка отримала у Києво-Могилянській академії та Київській духовній академії.

Пастир обґрунтовує потребу свого діяння, стимулює процеси усвідомлення буття дитиною в навколишньому світі. Відбувається цей процес за допомогою педагогічного мислення і такту пастиря та з урахуванням майбутніх наслідків. Окрім того, враховуючи причинно-наслідкові зв'язки, пастир вибирає найбільш оптимальні варіанти духовного виховання.

Педагогічна пастирологія як галузь педагогічних наук охоплює деякі розділи морального, догматичного, літургійного богослов'я, гомілетики, канонічного права, аскети тощо. Загалом такий матеріал обґрунтовує світська наука педагогіка й методика. Зважаючи на неоднорідність парафії, пастирологію поділено на такі основні види: молодіжна, клінічна, військова, пенітенціарна (Трофимлюк, 2014, с. 12).

Складність педагогічної пастирології викликана багатьма причинами, серед яких і не повністю сформований світогляд. Для якісної пастирської діяльності з молоддю доцільно мати окремі програми пастирського богослов'я для дошкільнят, учнів шкільного віку, здобувачів вищої освіти. Зрозуміло, що початком такого дослідження є дошкільна пастирологія.

Позабогослужбова діяльність українського християнського пастиря передбачає розкриття причин духовного голоду в дітей дошкільного віку і розроблення пропозицій щодо педагогічного впливу душпастиря на виховну діяльність батьків, родини і найближчого оточення дошкільнят. Тобто потрібно запропонувати своєрідний духовно-моральний закон для виховання дітей дошкільного віку, який починається з поняття пастирології.

Ми вважаємо, що першоосновою християнського виховання дитини є елементарне пізнання світу, довкілля, власного «Я». Дитячий мікросвіт має бути наповнений щирими почуттями, теплом і ласкою, аби опанування основами релігійних понять і догм не було формальним. Завдання священика – спрямувати дитину (можливо, через її близьких) на такий шлях, аби вона не стала духовним «калікою». Адже релігійне становлення дитини з бездуховної, аморальної сім'ї або приречене, або матиме і прогалини, і спотворене, поверхове бачення, позаяк це будуть отримані будь-що матеріальні блага й засоби існування. Для християнського виховання потрібна чиста душа, лагідне серце.

Піклуючись про дошкільне дитинство, пастир повинен рекомендувати звернути особливу увагу на формування характеру дитини, який практично починає формуватися одразу після її народження. Потурання дитині у її примхах веде до утворення негативних рис характеру, що не сприймається релігією, суперечить Божим настановам. Пастир, знаючи стан виховання у сім'ї, рекомендує здійснювати його під релігійно-естетичним кутом зору, який найбільше відбивається у характері.

У педагогічній пастирології першість посідає педагогіка – провідна у

втіленні пасторських настанов. Це необхідно для реалізації програми навчання і виховання в релігійному дусі. Тобто священник має йти пліч-о-пліч із соціальним педагогом у світському напрямі. Очевидно, пастир повинен мати педагогічну освіту або володіти педагогічними знаннями, вміннями і навичками роботи з дітьми.

Ще одна дискусійна проблема полягає у тому, що у більшості своїй світські методики, світське знання, вимагає доказів, доказовості та переконання дитини конкретними доказами про їх справедливість. Що стосується християнської моралі, то заповіді беруться на віру. Тобто мова йде про одну з основних суперечностей, які є між науковим підходом, що панує в державі та застосовується до освіти дошкільника, та пастирським підходом, який базується на християнській вірі. Така суперечність, на наш погляд, може бути розв'язана тим, що взяті на віру християнські цінності, християнські заповіді перевірені тисячолітнім досвідом людей. Для прикладу, проблема філософії, проблема світська, проблема християнська, боротьби і значущості добра і зла, виходячи із найрізноманітніших джерел, проходячи різні філософські, педагогічні, методологічні фільтри, в результаті спирається на ті ж християнські цінності.

Якщо підсумувати сказане вище, то бачимо, що, загалом, людство послуговується виробленими наукою, релігією, багаторічним досвідом певні правила моралі, які, незважаючи на їх джерела, в своїй сутності є дуже близькими, або й однаковими. Власне, на цій єдності і пропонується формування християнської моралі засобами пастирської діяльності у єдності з усіма іншими світськими можливостями.

1.2. Особливості розвитку християнської моралі дошкільників

Дитинство сьогодні – суспільна проблема, яка і цікавить, і тривожить.

Сучасні дослідники цього періоду життя людини інтерпретують дитинство переважно крізь призму звичних академічних дискурсів, тобто поділяють його між психологією, соціо- та антропологією. Відтак воно утворює складову процесу розвитку й соціалізації. Дослідження проблем дитинства в новітніх суспільних науках зазвичай вважають напрямом»(Квас, 2011, с. 8).

Особливості розвитку дітей раннього віку залежать від їх індивідуальності, умов життя, родинного оточення, системи виховання. Ранній вік називають ще й переддошкільним віком.

Спілкування з дорослими дитини у ранньому віці «розвиває основи наочно-дієвого мислення розвиваються мовлення, ходьба, з'являються перші уявлення» (Поніманська, 2015, с. 18).

Не можна не погодитися з тим, що велику роль для дошкільника грає його спілкування з дорослими. У більшості випадків, цими дорослими є батьки, вихователь дошкільного закладу освіти, родичі, сусіди, найближче оточення, а також різні випадкові знайомства, які дитина має на вулиці, в місцях масових зборів тощо. Однак, не слід забувати, що дуже важливим, власне дорослим, у житті дошкільника може і має бути пастир.

Виховання дитини повинно гармонійно поєднувати в собі світське і конфесійне. Якщо йдеться про формування християнської моралі, то, звичайно, ця місія може бути покладена тільки на батьків і тільки на дошкільний заклад освіти. Хоча, останнім часом в дитячих садочках, школах дуже багато матеріалу, свят, театралізованих заходів, які, власне, стосуються релігійних свят та біблійних сюжетів.

Незважаючи на те, що дитина раннього віку більше мислить предметно, вона поступово прислухається до словесних вказівок дорослого. Основне, щоб предметна діяльність стала методологічною засадою мовленнєвого спілкування. Причому перші слова повинні мати предметне пояснення у пізнанні світу, відображати щонайбільшу ступінь добра, ласки, тепла. Адже у дитини починаються перші кроки формування душі життєвими

компонентами. Фактично розпочато своєрідний «запис» майбутньої програми дій – душевної, підсвідомої зони. Інформацію негативного змісту надалі вивести із цієї зони практично досить важко, а подекуди й неможливо. Тому в педагогічній літературі кінець раннього віку називається критичним: відособлюється «Я» від «не Я», виникає «Я сам». Водночас змінюється ставлення дитини до дорослого: під час предметної практики малюк бачить дорослого у дії з предметами, і бачить себе. Унаслідок цього в дитини виникає потреба бути ідентичністю дорослого, чинити те саме, що й він (Малятко, 2001, с. 18).

Змалечку малюк спроможний щонайемоційніше переживати і співпереживати, слова і вчинки дорослих сприймає без критичного аналізу. Відтак, дорослішаючи, дитина навчається аналізувати все, що кажуть і чинять довколишні, зіставляти із власним досвідом і доходить певних, часто не правильних, висновків. Досвід, здобутий маленькими дітьми, стає таким, що не підлягає сумніву (Короленко, 2015, с. 101). Ця проблема є дуже складною і обширною. За загальноприйнятими уявленнями, найвищу відповідальність за розвиток особистості малюка несуть його батьки. Значна відповідальність покладається на вихователя закладу дошкільної освіти (офіційно). Однак, неофіційно можна сказати, що значну відповідальність має нести і пастир тієї парафії, на території якої проживають дошкільнята. Відповідальність за те, які діти, з якою мораллю, з якими поглядами виростуть, не є виключно функцією батьків та дошкільних закладів освіти. Роль церкви тут теж постійно зростає і повинна зростати.

Теорію й методику виховання дошкільнят досліджували а останні десятиліття (Вільчковський, & Курок, 2004; Бобак, 2015; Батлина, 1983; Богуш, Варяниця, & Гавриш, 2006; Богуш, & Сучок, 2012; Бондар, 2006; Заболоцька, 2011; Коваль, 2017; Кожухівська, 2017; Козлова, 1988; Кошелівська, 2002; Кулачківська, & Ладивір, 1996; Купрієнко, 2018; Лаппо, 2014; Лохвицька, 2012; Мардарова, 2016; Піроженко, 2010; Саяпіна, 2016

тощо); система освіти в Україні та характеристик дошкільної освіти висвітлені у низці педагогічних праць (Сокуренко, 2014; Тарабасова, 2018).

Надзвичайно важливий аналіз психологічних основ особистісного становлення дошкільника (Кононко, 2001; Гуртова, 2018). У психології Виготським (1987) розроблено положення про сенситивні періоди – вікові етапи, на яких виникають оптимальні умови для розвитку певних психічних якостей і здібностей. Як основні сенситивні періоди розвитку Виготський (1987) визначив: «період новонародженості, близько 1 року, 3 роки, 6-7 років і підлітковий період. Особливою цінністю сенситивних періодів розвитку є те, що це найкращий час для сприйняття всього нового: швидкість сприйняття матеріалу у межах сенситивного періоду в 10-15 разів вище, ніж в прості періоди» (с. 9).

Таким чином, у педагогіці і психології розрізняють *чотири вікові періоди дошкільного віку*:

- ранній вік (до 3 років),
- молодший вік (від 3 до 4, 5 років),
- середній вік (від 4,5 до 5 років),
- старший вік (від 5 до 7 років).

Ця періодизація є умовною, оскільки вона залежить від особистого розумового та фізичного розвитку дитини, часу вступу у перший клас та інших факторів.

Сучасна світова психолого-педагогічна наука зосереджена на дослідженні різних проблем морального виховання дошкільників. Так, Поніманська (2006), стверджує, що серед них формування субкультури дитинства в умовах сучасного інформаційного суспільства; поліетнічне виховання, інтерес дитини й бажання вивчити культуру й мови інших національностей на базі рідної; формування екологічного світогляду, свідомого ставлення до природних об'єктів та себе самого як частки довкілля (Поніманська, 2006).

Основними завданнями роботи з морально-етичного виховання дошкільнят є: «збагачення наочно-чуттєвих уявлень дітей про моральні якості, чесноти та добру поведінку; сприяння розумінню того, яке велике значення має дотримання моральних правил та норм у житті кожної людини; закріплення вміння дотримуватись моральних правил та норм у повсякденному житті; виховання шанобливого ставлення, любові до родини, рідних, краю, Батьківщини, природи; навчання дітей розуміння позитивних і негативних вчинків, оцінювання їх» (Шевцова, 2016, с. 8).

Дошкільнє дитинство – час, коли закладаються основи духовності особистості завдяки сприйманню навколишнього світу і культури, створеної людством. Прикро, та в дошкільному закладі спонукають від глобальних проблем перейти до винятково предметних. І на цьому етапі яскраво помітна невідповідність між пізнавальними запитами дитини й тим, чого її переважно навчають, Водночас, «особливістю розвитку дитини дошкільного віку є те, що набуті нею знання, дії, здібності мають загальний, неспеціалізований характер» (Кононко, 2018, с. 5).

Прості моральні уявлення й почуття, елементарні навички поведінки, здобуті дитиною частково як підсвідомий моральний досвід, мають стати, на думку Виготського (1996), «із натуральних культурними» (с. 359).

Важливо, аби малеча у своїх діях та ставленні до інших нагромаджувала моральні поняття, опановуючи моральні норми. Характеризуючи когось, вони зазвичай кажуть, що «добрий» – це гарний, мудрий, слухняний, навіть не замислюючись над такими чеснотами, як справедливість, відповідальність, чуйність, дружелюбність тощо.

Дошкільник, який без перерви чує заборони та погрози, виросте нездатним «здійснювати власну моральну саморегуляцію, брати відповідальність за моральний вибір, утратить відчуття усвідомлення моральних цінностей» (Лохвицька, 2014).

Для періоду дошкільництва притаманна сенситивність у становленні

сфер індивіда. Україн важливий процес духовного виховання, коли перший життєвий досвід пронизаний опануванням загальноприйнятими нормами співжиття з іншими.

Незважаючи на загальні особливості віку, дошкільники характеризуються особистісними якостями розвитку. У моральному розвитку це «особливо помітно, оскільки одні діти дуже чутливі, виявляють моральність, інші вирізняються моральною байдужістю» (Лохвицька, 2014, с. 25). Водночас дошкільникам притаманні високі пізнавальні потреби. Наприклад, часто питання, поставлені дошкільники дорослим, світоглядно-філософські: Як я з'явився на світ?, Що відбувається на небесах? Обговорювати схожі важливі теми й питання для природного взаємозв'язку дорослого з дитиною найкраще у формі діалогу (Кіндрат, 2017, с. 6).

Про формування у дошкільників світобачення та невід'ємну роль педагога у виховних процесах наголошували (Кіндрат, 2012; Рыжов, 2003; Амонашвілі, 2005; Монтесорі, 1913; Коваленко, 1998; Похил, 2017; Поніманська, 2015; Бабанский, 1983; Мойсеюк, 2007). Значну увагу приділено й ціннісним орієнтаціям майбутнього педагога (Шеминог, 2005).

Часто уявлення п'яти-семирічних дітей надто спрощені, умовні, малореалістичні, одного відтінку – надто рожеві чи, навпаки, темні. Відтак, «привчають дітей оцінювати події, вчинки, людей лише під одним кутом зору, з однієї позиції» (Кононко et al., 2018, с. 6).

Молодший дошкільний вік – найважливіший етап формування широкого інтересу до особи та її взаємин з іншими. Дитина запам'ятовує те, що безпосередньо для неї цікаве, хоча й наразі не здатна послуговуватися процесами запам'ятовування й відтворення, особливо, якщо вимоги пригадати запропоновані у формі навчального завдання, підвищується стійкість мимовільної уваги. У дитини розвиваються мисленнєві операції: аналіз, порівняння, співвіднесення. Вона вже може фантазувати про відсутні на той час події, уявляти досі невідомі об'єкти. У молодшого дошколяра

«наявні сильні емоції (афекти), емоційна збудливість, нестриманість і нестійкість її емоцій. Самооцінка чотирирічної дитини є, як правило, суб'єктивна й завищена. Дитина присвоює всі позитивні і одобрені дорослими риси, часом навіть не розуміючи їх змісту, що є закономірним» (Малятко: Програма Виховання Дітей Дошкільного Віку, 2001, с. 29).

У контексті нашого дослідження заслуговує уваги поява інтересів, мимовільна увага, мисленнєві операції, фантазія дошкільника. Такі категорії належить спрямовувати в духовну галузь. Передусім належить розпочинати з бесіди щодо земного й небесного світів, добра та зла, елементарного поняття гріха й покарання за нього. Доброзичливість до дитини оточуючих без певного наміру, несвідомо викликає у неї інтереси до гуманності, розвиває мрії щодо доброго, послухного життя, спонукає до опанування знаннями про природу, світ тощо.

У навчально-пізнавальній діяльності дітей середнього дошкільного віку «наявні початки дослідництва, експериментування, самостійний пошук відповідей на низку питань, цілеспрямовані поведінка й дії, бажання мати довірливі стосунки і вміння усвідомлювати свою роль у спілкуванні» (Дошкільна Педагогіка, 2015, с. 18). Дитина проявляє цікавість. Це новий, якісно вищий щабель у розвитку пізнавальної потреби дитини – внутрішнього джерела пізнавальної активності. Виникають запитання: чому?, для чого?, звідкіля? Прикметна риса пізнавальної активності дітей середнього дошкільного віку полягає в постійному взаємозв'язку практичних, пробних та інтелектуальних дій. Сприймання набуває осмислення, цілеспрямованості, зароджується внутрішнє мислення. Тим часом мислення дитини в цей час – суцільна хаотичність, «розірвані» знання. Дитина постійно підсвідомо ознайомлюється з новими аспектами вже відомих об'єктів, проникаючи в їх нові зв'язки. Дитяча уява розвивається в тісному взаємозв'язку з мовленням. У дітей дошкільного середнього віку розвивається активне зацікавлення різними видами зображувальної дії (дитячі малюнки, ліплення, аплікації,

конструювання). Малюк починає активно усвідомлювати власне місце в системі взаємин із дорослими (Малятко: Програма Виховання Дітей Дошкільного Віку, 2001, с. 36).

Насправді, середній дошкільний вік є початком дійсного пізнання навколишнього світу, тому таких дітей часто називають «чомучками». У такому віці доречно спрямувати дитину в русло християнсько-пізнавальної активності. Її цікавість допоможе дорослим вірно, у природно-релігійному напрямку розпочати процес формування внутрішнього мислення, поступового заповнення прогалів у хаотичній інформації.

У старшому дошкільному віці формується психологічна готовність до навчання у школі, розвиваються вміння і навички вільного спілкування. Розвиток всіх видів сприймання (прості та складні) сприяє розвиткові спостереження. Розумову діяльність скеровано на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, здатність логічного мислення. Розширюються знання дітей про навколишній світ, людей, про самого себе. На фоні формування особливостей мислення зростає розумова активність дітей, що передусім виявляється в запитаннях, кількість яких збільшується, якщо підтримувати зацікавленість дитини, її допитливість (Малятко: Програма Виховання Дітей Дошкільного Віку, 2001, с. 43). Детальніше особливості вікових періодів представлено у Додатку Д.

Взаємодію найближчого оточення в моральному вихованні дітей старшого дошкільного віку у своїх працях розглядали Канарова, 2012; Кантур, 2017; Кістрінь, 2018 тощо.

У контексті нашого дослідження важливо розглянути особливості розвитку моралі дошкільників відповідно до вікових категорій, взявши за основу аналіз концепцій і програм (Богущ, 2015), тематики діяльності закладів дошкільної освіти та пастирських методик.

З перспективи пастирської педагогіки – «Світ – чудовий задум Творця». У молодшому дошкільному віці дитина уявляє, що таке природа,

світло, вода, повітря як витвори Господні. Ознайомлена з Біблією для дітей, цікавиться ілюстраціями, здатна адекватно реагувати на зміст Біблійних текстів, віршовані тексти духовного змісту. Вона знає, що потрібно бережно ставитися до Біблії, беручи Книгу вимитими руками, гортаючи обережно за правий нижній кут.

Дитина середнього дошкільного віку цікавиться матеріалом із розділу Святого письма щодо створення світу; демонструє бережне ставлення до довкілля; розуміє закономірності створеного Господом Світу: день, ніч, пори року. Вона цікавиться природними явищами, захоплено ділиться своїми знаннями з іншими; шанобливо ставиться до різних проявів життя в природі, проявляє обережність, аби не нашкодити довкіллю.

У старшому дошкільному віці дитина починає розуміти, що довкілля створив Господь, подарувавши його людям, аби ті використовували й піклувалися про нього; знає про взаємостосунки людини з природою, намагається дбайливо ставитися до природи; вміє плекати рослини й доглядати за домашніми улюбленцями.

Для ефективної організації роботи з дітьми дошкільного віку важливо розуміти, як дитина сприймає себе у цьому світі з перспективи пастирології – «Дитина – Боже творіння». У молодшому дошкільному віці дитина має поняття, що людина є творінням Божим. Вона свідома та вдячна Творцеві за дар життя, охайно й відповідально ставиться до предметів і природи; емоційно сприймає дидактичний матеріал. Дитині середнього дошкільного віку знайомі оповідання про створення перших людей – Адама та Єву, розповіді про милість Господа до людей, про оригінальність, індивідуальність кожного зокрема.

У старшому дошкільному віці дитина знає, що людина є Господнім творінням. За християнським віруванням, людина – то єдність духу, душі й тіла, цінує власні життя й здоров'я.

У контексті пастирської педагогіки любов – найвища заповідь Христа. Дитина у молодшому дошкільному віці проявляє почуття любові до неньки, батька, сестри, брата, бабці та дідуся. Вміє вітатися, співчувати, дослухатися до старших, має бачення родини, близьких, поважає рідню, ровесників та дорослих; належно поводить у колективі.

Дитина в середньому дошкільному віці може поступатися, поважає погляди інших, виконує покладені на неї обов'язки, розуміється частково у християнських чеснотах – доброчесності, стриманості, щедрості, старанності, лагідності, намагаючись дотримуватися останніх.

У старшому дошкільному віці дитина виявляє інтерес до праці дорослих, бажання допомогти; трудиться сумлінно та правдиво; із повагою ставиться до життя й здоров'я близьких. Вона проявляє любов до Господа та довколишніх, намагаючись співчувати й допомогти самотнім, безхаткам, знедоленим, неповносправним тощо. Щодо моральних законів Святого Письма, то в молодшому дошкільному віці дитина розрізняє поняття чесності, правдивості, пошані батьків. Знає Заповіді: «Шануй свого батька та матір!» (Еф. 6:2, 3), «Любіть один одного» (Ів. 13:34). Усвідомлює потребу любити й підтримувати одне одного.

Дитина в середньому дошкільному віці Господні Заповіді вважає джерелом моральних норм буття. Усвідомлює суть таких понять як порядність, істинність, щирість. Поважає чуже майно, тішиться добробуту інших, показує, що здатна пробачати; знає про неодмінну потребу послуговуватися знаннями Господніх заповідей у повсякденні, намагаючись і особисто їх наслідувати.

У старшому дошкільному віці дитина дещо знає про Божі заповіді як про моральні норми життя для людства, прагне їм слідувати, стає активною, спраглою стосовно опанування змісту Головних заповідей, формує вдачу.

У контексті моральних чеснот у старозавітних образах, дитина молодшого дошкільного віку знає, що гідність є спроможністю підтримувати

гармонію в собі й у власних помислах, підказує правильні вчинки, навіть за умови протиріч із власними емоціями, бути вище за свої слабкі сторони. Тут юна особистість застосовує дидактичні дані в іграх та виконуючи завдання.

Для дитини середнього дошкільного віку характерне те, що вона знає зміст «Великого потопу»; їй знайомі чесноти, притаманні для Ноя. Вона активно прагне опанувати в усьому зміст духовний і прагне повсякчас проявляти послух, працьовитість, вірність.

У старшому дошкільному віці дитина демонструє обізнаність із моральністю й чеснотами відомих із Біблії персонажів Даниїла, Йосифа, Давида. Вона у власних вчинках намагається проявляти такі чесноти, як вірність, терпіння, милість, патріотизм тощо; здатна оцінити прояви таких чеснот в інших.

Важливим у пастирській педагогіці є розуміння дитиною любові і милосердя в земному житті Ісуса Христа. У молодшому дошкільному віці дитина знайома з історією появи Ісуса Христа, розпізнає Господа на зображеннях, позитивно реагує на святкування Різдва Христового.

Для середнього дошкільного віку любов і милість у житті Спасителя Всесвіту на землі демонструється обізнаністю з Господом Ісусом Христом як Вчителем людей. Дитина цікавиться подіями, пов'язаними з буттям Христа поміж людьми, відає історіями щодо зцілення недужих, щодо Нагірної проповіді про те, як Ісус наситив 5000 осіб п'ятьма хлібинами й двома рибинами.

У старшому дошкільному віці дитина демонструє знання про прояв любові та відданості людству Ісуса Христа через його кончину й воскресіння, емоційно реагує на історії з Нового заповіту. У цьому віці дитина застосовує вміння і навички любові та милосердя до однолітків у життєвих ситуаціях. Щодо Християнських свят у культурі українського народу, то дитина у молодшому дошкільному віці позитивно сприймає проведення святкових заходів до Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая. Вона

захопливо грається з іншими, готується до свят, зокрема організовуючи подарунки близьким, по-християнськи вітається.

У середньому дошкільному віці дитина демонструє обізнаність із християнськими празниками, як-от: Різдво, Великдень, День Святого Миколая, Стрітєння. Вона охоче долучається до ігор, підготовки до свят, виготовлення святкових дарунків, аби привітати убогих.

Дитина у старшому дошкільному віці демонструє обізнаність у християнських святах Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая, Стрітєння, Трійці. Вона охоче долучається до ігор, підготовки до свят (створення дарунків). Усвідомлює, що Різдво символізує народження Надії; Святий Миколай чинить таємно добро; Великдень символізує перемогу добра над злом. Завдяки святковим релігійним вітанням дитина інформує про вітчизняні свята іноземців.

Важливим для нашого дослідження є врахування положення про відданість Батьківщині на прикладах національної духовної культури. Тут, у молодшому дошкільному віці дитина з цікавістю й бережливістю ставиться до довкілля, природи рідної країни; проявляє зацікавлення національними іграми, звичаями, деталями мистецтва, охоче одягає вишиванку, віночки (дівчатка).

Дитина середнього дошкільного віку знає, що Україна – рідна земля. Батьківщина там, де проживають українці й решта народів. Вона показує палку любов до рідної мови, звичаїв, історії, прагне бути корисною. Дитина залюбки бере участь у підготовці й у самих виховних заходах, приурочених державним та храмовим святам, національних культурних і побутових атрибутах. У документах ЮНЕСКО поняття «дошкільна освіта» трактується як виховання і навчання дітей молодшого віку і означає дії, що сприяють виживанню, зростанню, розвитку і навчанню дітей, орієнтовані на становлення різних сфер особистості, у тому числі і художньо-естетичної (Strong Foundations, 2007). Якість дошкільної освіти надає можливість добору

для кожної дитини «індивідуального освітнього маршруту на основі урахування різноманітності змісту, форм і методів роботи з нею; забезпечення соціального захисту від некомпетентного педагогічного впливу» (Дошкільна Освіта, 2010, с. 293). Згідно зі статтею 4 Закону України «Про дошкільну освіту» (2001) дошкільна освіта – обов’язкова первинна складова неперервної освіти в Україні.

Рис. 1.2. Узагальнена схема розвитку моралі дошкільника

Стаття 7 Закону передбачає, що дошкільництво покликане зберігати й зміцнювати фізичне, психічне й духовне здоров’я дитини; прищеплювати малечі любов до Батьківщини, повагу до родини, до народних звичаїв, національних цінностей, рідної мови, регіональних мов або мов меншин, цінностей інших народів, свідоме ставлення до себе, довколишніх і навколишнього середовища (Закону України «Про дошкільну освіту», 2001).

Концепція дошкільного виховання в Україні (1993) окреслила певну

систему завдань, методів і засобів дошкільного виховання. Провідна ідея концепції – єдність та взаємопроникнення національних і загальнолюдських цінностей. Концепцією визначено низку завдань, способи їх реалізації за умов співпраці сім'ї та закладу дошкільної освіти, відповідно до яких відбувається послуговування національною культурою й найближчим соціальним оточенням дитини (Концепція Дошкільного Виховання, 1993, с. 11).

Дошкільне виховання – це не лише структурний компонент цілісної освітньої галузі, а й система знань і діяльності. Її провідну функцію «вбачаємо в удосконаленні науково обґрунтованої інформації і донесенні її дітям у формі уявлень і понять на основі загальнодидактичних принципів організації їх навчання і виховання в дитячому садку. Дошкільне виховання як перша і обов'язкова ланка освіти – це діяльність, до якої залучено кожну дитину з метою опанування нею систематизованими знаннями і практичними навичками та вміннями їхнього використання в процесі життєдіяльності» (Фроленкова, 2016, с. 28).

Основні завдання виховання дошкільнят, відповідно до концепції дошкільництва в Україні, полягають у: повноцінному і усесторонньому розвитку на основі національних культури та духовності; забезпеченні фізичного та психологічного здоров'я дітей, впровадженні екологічної культури, прищепленні національних і загальнолюдських цінностей, вихованні поваги до батьків, родини, Батьківщини; забезпеченні належних умов для розвитку моральної самооцінки; залученні та поважанні народних культури, мистецтва, звичаїв; забезпеченні умов для розвивання талановитих дітей; соціалізації особистості малюка; організації спілкування з метою пізнання довколишньої дійсності, світу людських стосунків і себе; послуговуванні народною педагогікою, національною культурою, новітніми науковими здобутками, надбаннями міжнародного педагогічного досвіду; психологічній підготовці дітей до навчання у школі, опанування рідної мови; забезпеченні пізнавальної активності у формі гри та в інших видах діяльності

для дітей (Концепція Дошкільного Виховання, 1993).

Моральне виховання дітей дошкільного віку, формування моральності як основи людської культури покладені в основу ґрунтовних досліджень низки авторів (Бабак, & Матішак, 2017; Бабій, 2013; Боришевський, 2007; Войтко 2012; Галян, 2009; Гордієнко, 2018; Добрянська, 2018; Долинна, & Низковська, 2013; Дьюї, 2001; Канівська, 1997; Кононко, 2004; Кочубей, 2009; Павелків, 2004; Передерій, 2018; Стельмах, & Іванова, 2019; Стельмахович, 1993; Чибісова, 2012; Шалда, 2001; Шептицький, 1983; Якименко, 2013).

Досліджений Монтесорі (1913) період соціалізації й розвитку моральності дошкільника в новітніх наукових розвідках визначено як період підсвідомого й свідомого опанування дитиною культурних особливостей, цінностей, суспільних норм тощо. Вона вважала, що «дошкільники завдяки своєму абсорбуючого розуму підсвідомо опановують безліч інформації про довкілля, зокрема про ті чи інші соціокультурні явища» (Montessori, 1913, с. 141).

Монтесорі (1970) підкреслювала необхідність безпосереднього контактування батьків та близьких із дитиною, задля належного розвитку її моральної й емоційної складових. Батьки мають постійно взаємодіяти з дитиною, вникати у її повсякдення, не ізолюючи її від особистих поточних справ, адже власне безпосередня участь дитини у справах батьків сприяє наочному пізнанню моделі моральної поведінки й соціального взаємозв'язку.

Виховуючи дитину-дошкільника в моральному дусі, змушувати малечу наслідувати ті чи інші манери поведінки або без упину повчати, як належить поводитись і яких дотримуватися норм, неефективно й недоцільно (Montessori, 1970). Дорослі повинні намагатися забезпечувати належне середовище для стимулювання розвитку моральних і соціальних почуттів дитини й опанування нею навичок моральної поведінки, можливостей для вільної праці, позаяк особистість дитини, зокрема її моральні риси,

формується винятково під час її активної діяльності. Обов'язками дорослих дослідниця також вважає розтлумачення засад моралі, цінностей, правил поведінки, заохочення дитини, передусім, на власному прикладі до моральної поведінки. Батьки й педагоги мають повсякчас допомагати дитині: «і за засвоєння знань щодо моральних норм і цінностей, і формуючи позитивне ставлення малечі до відповідних моральних засад як запоруки їхнього подальшого вільного та свідомого послуговування ними в повсякденні» (с. 42). Слухняність не полягає в безумовному виконанні й дотриманні вимог дорослих. Натомість вона тільки спонукає людину до поневолення й підкорення, а також спричинює потрапляння в безодню розпаду цілих націй. Слухняність має ґрунтуватися на розвиненій волі й усвідомлених дитиною важливості й необхідності дотримуватися відповідних норм і правил поведінки. Адже маленька дитина не може бути абсолютно слухняною, а отже, регулювати свої вчинки, через недостатній рівень розвитку її волі. Тільки розвиваючи спроможність наслідувати, поведінка дитини послуговується і своєю волею, і волею дорослих, які є взірцем для неї, яким вона намагається показати свою слухняність. А на це потрібні увага й терпіння дорослих.

Русова (1924) акцентує увагу вихователів на неодмінній потребі враховувати вікові властивості дітей. Неабияке значення у становленні духовних рис дослідниця вбачає в дошкільному та молодшому шкільному віці. Ділиться цінним досвідом із вихователями й учителями, як належно формувати в малюків моральні уявлення, почуття, поведінку.

Із початком дошкільного періоду й надалі дітям належить прищеплювати такі духовні, інтелектуальні й соціальні риси та культурні навички й риси вдачі як акуратність, витримку, відвагу, повагу до дорослих і друзів, терплячість, заповзятливість, творчість, розважливість, сповідування правди, чуйність, спостережливість, скромність тощо. Звички й чесноти прищеплюють в ігровій формі, під час виконання якоїсь роботи, за

спілкуванням. Із перших днів відвідування дитиною дитячого садка належить привчати її до охайності, ладу, виконання конкретних норм поведінки, обов'язків (Коваленко, 1998, с. 167).

Сухомлинський (1976) вважав, що все розпочинається змалечку, що моральність обличчя дитини безпосередньо залежна від того, як виховували людину в дитинстві. Вища нервова система в молодшого школяра розвивається досить активно. Дитина в цьому віці дуже активна й енергійна. Хибна думка, що від природи дитина спроможна невтомно прогресувати. За достатнього інтересу така дитина стає досить стриманою, дисциплінованою й спокійною, та його енергія у руки потребують діяти: необхідне впровадження різних активних занять на уроці, фізкультхвилинок, руханок на перерві, аби учень керував собою (Сухомлинський, 1976, с. 76). Педагог наголошував, що замало вміти розрізняти добро від зла, намагатися не чинити зла. Належить провадити активну боротьбу з ним за утвердження власного морального обов'язку як внутрішньої потреби. Добро повинно бути основним принципом індивіда. Тож дітям необхідно переоцінювати моральні цінності, шукати шляхи до дієвого добра (Сухомлинський, 1976).

До основних структурних компонентів моралі, за Сухомлинським (1976), належать моральні свідомість, діяльність, відносини. Моральною свідомістю охоплено чимало моральних почуттів (честь, обов'язок, відповідальність), емоцій та бачень морального й аморального, моральних потреб, мотивів, ціннісних орієнтацій тощо. Основні складові духовної свідомості – етичні знання, взірці, бачення, принципи, норми тощо. Основу індивідуальної моральної свідомості становлять переконання, сформовані всіма складовими людської психіки: розумом, знаннями, почуттями (Сухомлинський, 1976).

Дітям непросто відповідно осягнути й емоційно аналізувати основні етичні поняття (моральні переживання лише починають виникати через соціальні емоції й високі почуття). Спостерігається нестабільність

емоційного стану, перепади настрою. Дитячі почуття помітно виражені, поверхневі та ситуативні. Малюк у такому віці ще не спроможний приховувати власні почуття, переймаючись чужими емоціями, збуджуючись тощо. Діти надзвичайно потребують довіри дорослих і спроможності та бажання співіснувати з їхнім внутрішнім світом. Дорослий тут слугує моральним «еталоном». Духовність проявляється стосовно неньки та батька, а почуття обов'язку – щодо дорослих і однолітків. Позаяк у дітей досі не сформовано моральної свідомості, їхні дії цілком підпорядковані моральним чуттям (Лохвицька, 2014, с. 49). Дитина понад усе хоче бути доброю, не підводити дорослих, в усьому подобатися їм. Водночас маленька особистість прагне отримати максимум увагу, аби її визнали (Лохвицька, 2014).

Байдуже, що дошкільнята до Творця ставляться геть по-іншому від дорослих: дітям притаманно конкретизувати постать Господа, і вони цілком можуть вважати, що Всевишній ширяє в небесах. Важливо не те, як дітлахи собі уявляють Господа, адже така уява зазвичай суб'єктивна. Суттєві винятково почуття, що живуть біля цього глобального слова – Бог, якого людство шукає змалечку (Сухомлинська, 2003, с. 179).

Формування зазначених моральних рис є довгим і непростим шляхом для батьків і вихователів. Щоденне співіснування з довколишньою дійсністю – це позитивні й негативні зразки поведінки. Вихователі підштовхують дітей до моральної ситуації, допомагаючи виділити в ній моральний аспект подій і явищ. Дитяче наслідування допомагає педагогові у формуванні в них навичок моральної поведінки. Найважчим завданням є виявлення поведінкового мотиву – внутрішнього стимулу вчинку. Моральність і корисливість у діях можуть проявлятися в однакових вчинках (добрий вчинок із бажанням добра іншому; добрий вчинок із власною корисливою метою). Про ці речі має пам'ятати педагог під час втілення системи морального виховання дитини. Однак не можна нехтувати й загальними ознаками дитячої психіки й особливостями її морального розвитку.

Мораль дошкільників тісно пов'язана з моральним розвитком. У них складається початкове розуміння моральних норм, формуються моральні судження й оцінки (Зубрицька, 2010, с. 16).

Дитина в дошкільному віці завдяки діяльності та спілкуванню в ній опановує моральні норми і правила поведінки, поволі починаючи розуміти й осмислювати їхню роль. Завдяки грі – провідному видові діяльності в цей період – дитина опановує правила й мотиви дій дорослих, щоправда зрідка їх засвоюючи; переживає почуття згідно з виконуваною у цей час роллю, чинить непривабливі дії, вчиться бути стриманою у своїх примхах; розвиває реальні стосунки. Завдяки образотворчій, трудовій, музично-танцювальній тощо діяльності можна навчитися: досягати результату, водночас розвиваючи волю, самоконтроль; порівнювати особистий результат із результатами інших, а це формує здорову самооцінку; стимулювати виникнення незвичних поведінкових мотивів, як-от суспільні, пізнавальні.

Моральні якості людини, які впливають на все подальше її життя, закладаються ще в дошкільному віці. Процес спілкування з дорослими передбачає виховання прихильності й поваги до них, бажання або небажання поводитися згідно з їхніми вказівками, не засмучувати їх власною поведінкою тощо. Емоції формують у дитини моральні якості: задоволення від добрих справ, схвалення дорослих, сором, засмучення, неприємні переживання від зауваження й невдоволення дорослих. Дошкільнята навчаються чуйності, співчуттю, доброті, почуттям радості за інших. Завдяки моральним відчуттям діти турбуються про інших, приділяючи їм увагу, заспокоюючи тощо.

Дитина змалечку спроможна емоційно переживати і співпереживати, свято вірити словам та діям дорослих. А вже дорослішаючи, вона здатна до аналізу слів і вчинків довоколишніх, порівняння з особистим досвідом і певних, щоправда, не завжди вірних, висновків. Досвід, отриманий малими дітьми, поступово стає достеменним, канонічним, таким, що не підлягає сумніву.

У дошкільнят духовне виховання реалізується через систему методів і засобів, натомість основне джерело духовності й становлення гармонійної особистості дитини – її родина. Додатковий механізм для втілення духовного виховання дошкільнят – заклади дошкільньої освіти, що покликані корегувати й доповнювати виховний процес дитини в родині.

Ми вважаємо, що духовне виховання дошкільнят є непростим процесом формування принципів і системи цінностей малюка завдяки певним методам: переконанню, розповіді, поясненню, тлумаченню, навіюванню, моральній бесіді, прикладу, заохоченню, покаранню.

Суть переконання полягає в логічному доведенні того чи іншого поняття, духовної позиції, оцінки ситуації. Дитина сприймає не так поняття й думки, як логічність доведення вихователем власної думки.

Розповідь слугує яскравим, емоційним викладенням конкретних фактів і подій духовного змісту, допомагає вихованцям осягнути й засвоїти сутність моральних норм поведінки, створює в них позитивне бачення дій, відповідних духовних норм, впливаючи на поведінку. Якщо завдяки розповіді несила чітко донести певні моральні положення (закони, принципи, норми поведінки), вдаються до пояснення.

Поясненню притаманна доказовість викладу, із логічно зв'язаними висновками, для істинності думки. Завдяки тлумачення формують або закріплюють нову моральну якість, форми поведінки, відповідне ставлення до чогось. Важлива ознака, яка вирізняє тлумачення від пояснення й розповіді – орієнтування дії на відповідну групу чи людину.

Навіювання застосовують, якщо дитина має прийняти якісь настанови. Воно впливає на дитину загалом, настановляючи й мотивуючи, відтак дитина педагогічну дію сприймає легко. Навіювання доповнює вплив інших виховних методів. Завдяки такому методу діти легше переживають власні вчинки й пов'язані з ними емоційні стани. Зазначеному процесу зазвичай передує процес самонавіювання, коли дитина сама собі пробує вселити

емоційну оцінку власних дій.

Прохання з тлумаченням і навіюванням – це навчання. Залежно від застосовуваної дорослим форми звернення до дитини, авторитету, моральних рис, переконаності в правоті власних вчинків вихователя, формується власне результат.

Моральна бесіда є методом сталого й послідовного обговорення знань за участі і вихователя, й дітей. На відміну від розповіді, під час бесіди вихователь вислуховує й пристає на думку співрозмовників, вибудовує відносини з ними на засадах порозуміння та співпраці. Предмет такої бесіди – моральні проблеми, мета – зміцнення моральних принципів, узагальнення й закріплення знань.

Завдяки прикладу як виховному методу можна забезпечити конкретні взірці для наслідування й активно формувати дитячу свідомість, відчуття, переконання, активізуючи діяльність вихованців. Завдяки наслідуванню діти можуть набути чималого морального досвіду. Педагогічну практику, зазвичай, можна прослідкувати за прикладами з діяльності відомих постатей – учених, письменників, героїв літературних творів, кінострічок. Приклад дорослого (батьків, вихователя) дієвий тільки за безумовного їхнього авторитету для дитини.

Заохочення є вираженням позитивного оцінювання дитячих вчинків, що закріплює відповідні навички та звички. Вплив заохочення ґрунтується на збудженні позитивних емоцій, тож додає впевненості, підносить настрій, посилює відповідальність. Заохочення буває у вигляді схвалень, підбадьорень, похвали, вдячності, нагороджень грамотами, подарунками тощо.

Покарання є методом педагогічної дії для попередження, гальмування небажаних вчинків вихованців, викликання відчуття провини перед собою й іншими. Покарання полягає в накладенні додаткових обов'язків; позбавленні чи обмеженні певних прав; моральному осуді, засудженні.

Виховуючи дитину, зазвичай, серед основних механізмів, що їх використовують сучасні батьки, є матеріальне заохочення й фізичне покарання. Відповідно до результатів нашого дослідження, ця тактика малоефективна, позаяк фізичні й матеріальні покарання – то прояв зовнішнього морального контролю для дошкільнят. Духовне виховання сприяє прояву внутрішнього заохочення (себе) й позбавлення (покарання як самовільна відмова від заохочення, блага).

Мислення й уявлення дошкільника, моральне виховання якого забезпечує певна система засобів, різняться повною конкретністю, тож потрібні чіткі, зрозумілі форми й символи для усвідомлення таких абстрактних понять моральних засад як краса, доброта, вдячність, вірність, чуйність, кохання тощо.

Основними засобами морального виховання дошкільнят є: казка, гра, творче завдання, праця, природа, спілкування з ровесниками й дорослими, колектив. Дитячий колектив слугує одним із незамінних засобів морального виховання дошкільнят, що дає змогу дитині розвивати власну особистість у межах суспільства, що послуговується власними законами й нормами. Гармонійний розвиток особистості невід’ємний від колективу, позаяк людина є соціальною істотою соціуму, його часткою.

Моральне виховання дитини закладається в сім’ї. Імітуючи дорослих, дитина копіює їхню поведінку, тактику звернення один до одного та спілкування з іншими. Гармонійну високоморальну особистість не вдасться виховати в «нездоровій» родинній атмосфері, де панують неповага, егоїзм, лінощі тощо. Сім’я для дитини – основне середовище для отримання знань і досвіду. Дитячий садок та інші заклади дошкільньої освіти тільки коригують помилки батьківського виховання. Духовно виховувати дитину в родині треба з повагою до дитячої гідності. Потрібно намагатися формувати моральну поведінку дитини, поважаючи її ініціативу, прояви особистісних рис.

Отже, моральне виховання дошкільників реалізується через призму стосунків у родині, успадковуючи які дитина поступово стає гідним членом суспільства.

На духовно-моральному вихованні дітей дошкільного віку, християнських цінностях та релігії як соціально-історичному феномені наголошували дослідники у цій сфері (Сучок, & Жуковський, et al., 2015; Безрукова, 2000; Булгаков, & Макарий, 2006; Романюк, 2013; Тимошенко, 2017; Туркот, 2011; Усенко-Півторацька, 2011; Химич, 2013; Храповицкий, & Антоний, 1994; Чорноморець, 2010; Шнакенбург, 2005; Юркевич, 2000; Гром, 2010; Григорий, 2011; Дулуман, 1974; Єленський, 2008; Жаловага, 2005; Колодний, & Любовик, 1996; Колодний, 1998; Ліннік, 2016 тощо). Розроблялися різноманітні моделі релігійної соціалізації та синергетична концепція культури (Свідзинський, 2009).

Власне, духовно-моральне виховання дитини передбачає формування й розвиток таких складових:

- загальнолюдські цінності – морально-духовні надбання минулих поколінь як основа поведінки, життєдіяльність людини зокрема та громадськості загалом;
- національні цінності – зумовлені віками, сформовані суспільством погляди, взірці, звичаї, обряди, в основі яких – загальнолюдські цінності, що різняться натомість національними ознаками і становлять соціальну діяльність людей конкретної етнічної групи;
- громадянські цінності – цінності, що формують почуття власної гідності, внутрішню волю, дисциплінованість, повагу до довколишніх, гармонійне поєднання національних та міжнаціональних почуттів;
- родинні цінності – базові в сімейних відносинах, полягають у шанобливому ставленні до родичів, старших, пам'яті про предків, опікуванню родини.

Засвоєння дошкільником вищезазначених цінностей, соціальних норм та

моделей поведінки, оволодіння загальнолюдською і національною культурою якісно впливають на процес соціалізації дітей дошкільного віку. В своїй роботі по формуванню дитячої особистості, її соціалізації, ми спираємось на батьків, як на рівноправних учасників цього процесу (Холод, 2018, с. 442).

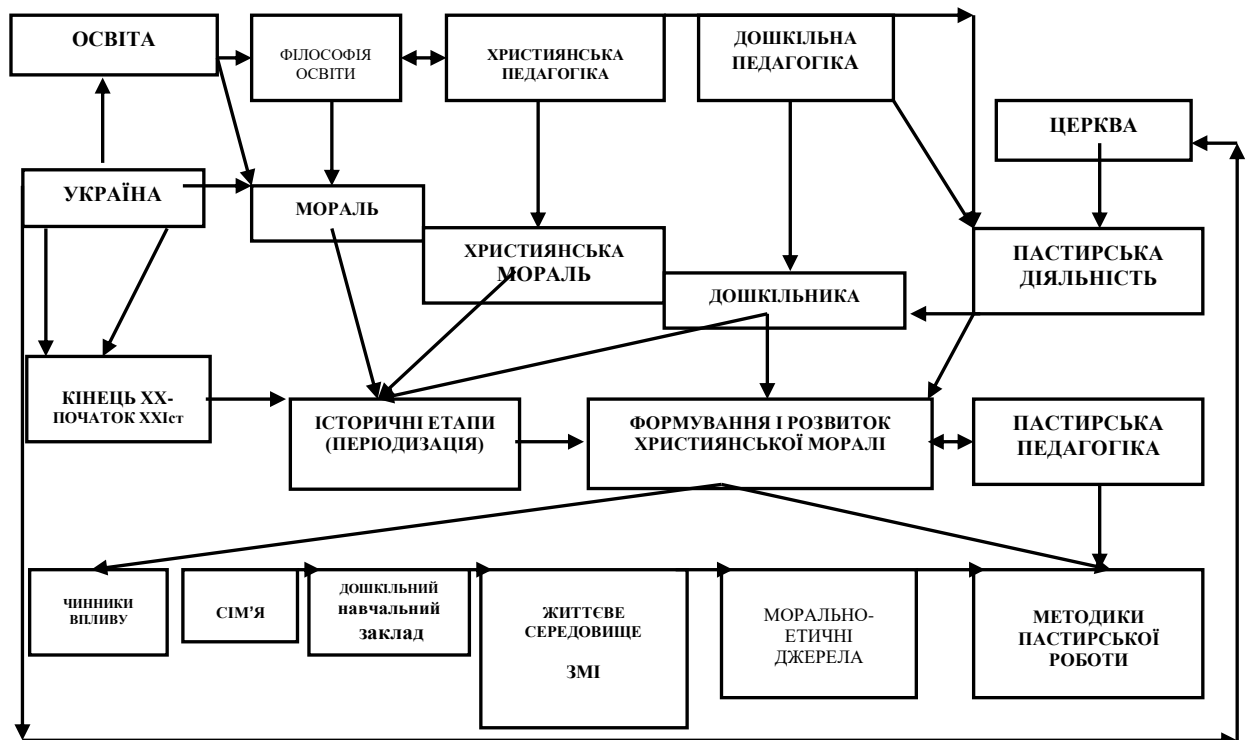
Важлива складова проблеми морального виховання – поняття «моральні цінності». Це різні форми моральної свідомості: власні позиції стосовно норм і засад належної людської поведінки як громадянина, суспільні й моральні ідеали; етичні розуміння життя та смерті, істина й неправда, гуманні людські стосунки, добро і зло тощо; моральні почуття – обов'язку, сумління, відповідальності, честі й гідності. Моральні цінності деформуються, якщо в людському житті переважають комфорт, споживацькі цінності, потяг до розваг.

Варто зазначити, що «моральні цінності – це, по-перше, осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість та ін.); по-друге, узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); по-третє, безпосередньо значущі для людини універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві, релігії, мистецтві, філософії. Причому, мова йде про моральні цінності як універсальні, вселюдські, тобто прийняті (або не прийняті) різними культурами та націями» (Аболіна, 202, с. 708).

Так, особливості морального розвитку дошкільників формуються на основі: перших суджень і моральних оцінок; початкового трактування суті моральної норми; уявлень про добро й зло; цінності моральних бачень; появи свідомої моральності; послуговування в діях моральними принципами; розуміння, що моральні уявлення – необхідний, та не вирішальний чинник і умова дотримання моральних норм; наявної відмінності поміж вербальною й

реальною поведінкою; усвідомлення, що уявлення моральності «випереджають» моральну поведінку; спроможності дитини умовно відокремлювати позиції об'єкта й суб'єкта і вникати в кожну з них.

Отже, всебічний аналіз розвитку християнської моралі дошкільника засобами пастирської діяльності як педагогічної проблеми уможливив розробку схематичного зображення цього явища, що подане на рис. 1.3.

Рис. 1.3. Розвиток християнської моралі дошкільника засобами пастирської діяльності як педагогічна проблема

Отже, у дітей-дошкільнятків лише зароджуються моральні почуття, надзвичайно цінні для їхніх майбутніх стосунків. Трирічним малюкам притаманні такі риси індивідуальності як товариськість чи усамітнення, самостійність чи невпевненість у собі, егоїзм або щирість, пильне ставлення до однолітків або негативне сприйняття дитячого колективу. Розвиток дитячих відчуттів неабияк залежить від методики виховання, а також від умов, у яких вона зростає. При цілеспрямованому вихованні дітей, педагогами та батьками розкриваються почуття; вони стають значно багатшими,

різноманітнішими, проявляються раніше, ніж у дітей, які не отримали правильного виховання.

Загалом, першочергове завдання за умов духовного й культурного відродження українського суспільства, його розбудови на гуманістичних і демократичних засадах – моральне виховання індивіда. Надзвичайно важливо формувати моральність у дитячому віці, позаяк саме у цей період ефективно закладаються духовні засади особистості.

В означуваний період виявлено такі особливості розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні: аксіологізації змісту навчання та виховання дошкільників в Україні, зняття заборон радянського періоду на релігійне виховання, переорієнтація з атеїстичного на християнський світогляд, посилення уваги до християнської педагогіки та пастирології, залучення до сімейного морального виховання священнослужителів, залучення пасторів до морального виховання дошкільників, побудова виховного процесу на національних цінностях, посилення релігійної спрямованості виховання дошкільників, інтеграції світських та релігійних виховних впливів у розвитку моралі дошкільника, концептуалізації, мультикультурності, оновлення форм, методів та засобів роботи з дошкільниками за рахунок розвитку інформаційно-комунікативних технологій, підвищення кваліфікації підготовки пастирів та розширення мережі релігійних закладів освіти, піднесення національного та релігійного рівня в умовах війни, прогностичності тощо.

Висновки до першого розділу

Моральний захист дітей і молоді є актуальною проблемою XXI століття, шляхи розв'язання якої можна знайти тільки у взаємодії сім'ї, школи та громадськості в моральному вихованні молодого покоління.

З аналізу дисертацій, монографій і посібників, виданих в Україні за

національного відродження, видно, що вони акцентують на розвитку громадського дошкільного виховання у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, втім навіть сукупно не відтворюють цілісного аналізу розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності.

У першому розділі охарактеризовано ключові поняття дослідження (мораль, норми моралі, моральність особистості, мораль і релігія, мораль християнська, моральні цінності: світські і християнські, спільне і різне в моралі світській та християнській, моральне виховання: світське і релігійне, дитинство, дошкільник, вікові особливості дошкільника, періодизація дошкільного віку, особливості формування моралі та християнської моралі дошкільника тощо).

Показано, що у світській педагогіці фактично вся відповідальність вихователя щодо розвитку моралі у дошкільників, покладається на моральне виховання, хоча воно є тільки одним із засобів формування моральної особистості. Водночас, моральне виховання здійснюється не лише у сім'ї, не лише у закладі дошкільної освіти, але і в процесі пастирської діяльності, засоби якої розвивалися протягом тривалого часу. На стан дошкільного виховання в Україні вплинуло різке падіння життєвого рівня більшості населення, погіршення, внаслідок цього, демографічної ситуації, що суттєво обмежило контингент дітей дошкільного віку практично в усіх регіонах держави, що теж стало однією із причин кризового стану освіти. Водночас, з'явився прошарок заможних і багатих громадян, а з ними виник запит на нові освітні послуги, зокрема й у дитячих садках.

Висвітлено основи пастирської педагогіки, яка є галуззю педагогічної науки, що досягає педагогічних цілей засобами пастирської діяльності.

Підводячи підсумок, можемо стверджувати, що за досліджуваний період відбулися кардинальні зміни у розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності: від повного неприйняття діяльності пастиря і його праці з дошкільниками, до повного схвалення такої

діяльності.

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора: Сливка 2016a, 2016b, 2017c, 2017d, 2018c, 2019b.

РОЗДІЛ 2

ВПРОВАДЖЕННЯ ПАСТИРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДОШКІЛЬНИКІВ

У другому розділі «Впровадження пастирської діяльності у процес розвитку християнської моралі дошкільників» обґрунтовано періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в контексті впливу основних чинників досліджуваного періоду; проаналізовано трансформацію пастирської діяльності (методологія, психологія, педагогіка) у контексті християнської моралі наприкінці ХХ – початку ХХІ століття; висвітлено розвиток педагогічних концепцій та засобів формування християнської моралі у досліджуваній період.

2.1 Обґрунтування періодизації розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності

Історіографічне поняття «час» є у двох видах: фізичний «рахівний», що застосовують у хронології, та історичний. Історичний час змістовний, сповнений подій і залежить від ознак цих подій, а визначений часовий відтинок і процес, пов'язаний з ним, становлять єдине ціле. Конкретність історичного часу безпосередньо полягає в достеменній хронологічній локалізації аналізованих процесів. Хронологічні межі історико-педагогічного дослідження, які ми обрали, визначають рахівний час (кінець ХХ – початок ХХІ століття).

Варто відзначити наукові дослідження з історії професійної освіти й педагогіки (Аніщенко, 2003; Артемов, 2006; Бабанский, 1983; Берехівська, 2010; Огієнко, 2007; Бобрышев, 2007; Бучківська, 2004; Ващенко, 2000;

Вишневецький, 1997; Гупан, 2002; Даниленко, 2018; Носуля, 2018; Подоляк, 2017; Стражнікова, 2015; Улюкаєва, 1993; Черкасов, 2009 тощо).

Загалом еволюція (лат. *evolutio*, від *evolvere* – розгортання) – це поступовий (на відміну від стрибкоподібного, революційного) розвиток сутності, процес зміни, розвитку, перетворення чогось, когось. Еволюцію конкретної педагогічної проблеми ми розуміємо як результат аналізу наукового дослідження за певний період (три десятиріччя) у хронологічному порядку, а саме як розвивались парадигмальні, методологічні, педагогічні та богословські погляди на формування у дошкільників християнської моралі.

Важливими методологічними засадами педагогічних досліджень є поділ проаналізованих праць на історичні та джерельні. Іноді неможливо провести чітку межу між історіографічними джерелами та джерелами з досліджуваної проблеми (Довбня, 2017).

Утім, вважаємо за доцільне зауважити, що періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності як педагогічну проблему спеціально не досліджували.

Відповідно до аналізу досліджень із розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, для обґрунтування періодизацій визначено такі основні методи історико-педагогічного дослідження: історико-генетичний, діахронічний, бібліографічний, хронологічний, термінологічний, періодизації та порівняльно-історичний.

Наступним завданням було обґрунтувати вибір методів періодизації, передусім, діахронного, що забезпечує розкриття якісних змін упродовж розвитку аналізованих подій і явищ, їх форми і змісту (Аніщенко, 2003). Завдяки такому методу можливе не тільки виявлення певних кількісних та якісних змін педагогічних явищ, а й пояснення причин їхніх змін, що підтверджують його адекватність, ефективність та відповідність вирішуваним завданням.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття відбувалися події й явища,

сутність яких показано в архівних, новітніх державних документах і педагогічній періодиці. Методологія історії застосовує звичні спеціально-історичні методи аналізу. Діахронічний метод притаманний структурно-діахронічному аналізу як виду дослідницької діяльності, завдання якого – виявити особливості побудови під час різних процесів. Поняття «діахронія» визначає систематичність розвитку історичних явищ у конкретній сфері дійсності (Васильєва, 2015).

За термінологічним аналізом, терміни «діахронний» і «діахронічний» є похідними від терміна «діахронія». Застосовуючи дані структурно-діахронічного дослідження й ознаки «діахронії», користуються діахронічним методом, аби виявити процес розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в часі.

Через можливість застосування в історико-педагогічному дослідженні міждисциплінарних методів, ми застосовуємо методологію історії, як концептуальну складову аналізу для виявлення чітких правил застосування обраних методів.

Водночас, одне з важливих питань дослідження полягає в обґрунтуванні періодизації розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, позаяк наше дослідження охоплює чималий часовий період.

Завдяки термінологічному дослідженню довідкових джерел вдалося досягнути загальну характеристику термінів «період», «періодизація», «критерій періодизації».

Поняття «період» позначає проміжок історичного часу, впродовж якого відбувається соціальний розвиток суспільства. Період є часовим проміжком, обмеженим датами чи подіями; триванням якоїсь події, продовжуваної дії, розгортанням чиєїсь діяльності; часовим відрізком, якому притаманні наявність чогось; певний історичний період у суспільному й культурному розвитку країни, народу, характерний важливими подіями,

явищами чи процесами; відлік часу, за який відбуваються певні процес чи рух, регулярно повторюючись.

Періодизація – це поділ на періоди. Інакше кажучи, історико-педагогічна періодизація розвитку є чітким розподілом історичного часу на етапи(часові межі), завдяки хронологічній локалізації такого процесу. Отож, наше завдання – розподіл історичного часу чіткою хронологічною локалізацією аналізованого процесу, тобто процесу в часових межах.

Мірилом періодизації слугує міра для аналізу історико-педагогічного чинника – рушія, власне, розвитку у певний етап дослідження.

Досліджені й застосовані науковцями для точної періодизації суспільно-політичні, економічні й педагогічні чинники дали змогу уточнити етапи у вказаних наукових працях. Більшість дослідників послуговується саме нормативно-правовим забезпеченням розвитку дошкільної освіти як вагомим чинником у розвитку закладів для дітей. Зокрема, Гупан (2002) запропонував розглядати розвиток історико-педагогічної науки як самостійну ділянку загального процесу вітчизняної освіти. Основою періодизації тут стали зміни в суті, методології й методах аналізу педагогічних явищ на певному етапі розвитку, власне, науки; послідовні зміни парадигм наукової думки; особистості, котрі досліджували історико-педагогічні проблеми; історичні й культурні умови розвитку освіти; істотні факти, здобутки або прорахунки тощо (Гупан, 2002).

Курило (2000) вважає, що при визначенні періодизації потрібно враховувати суттєві характеристики об'єкта дослідження. Тут доцільно використовувати «систему критеріїв, модель критеріально-комплексного підходу, які можуть бути універсальними для аналізу різних педагогічних систем у різні періоди часу в країні загалом: ці критерії відображають найсуттєвіші характеристики системи освіти, які обумовлюють зміну парадигм: спрямованість цілей освіти, зміст навчально-виховного процесу в освітніх закладах, доступність освіти та інші характеристики» (с. 39).

Наприклад, у дослідженні Покроєвої (2001) визначено критерії ефективності формування сучасних закладів дошкільної освіти: повнота використання наявних місць, стан захворюваності дітей, якість навчання і виховання, рівень задоволення батьків якістю послуг, що надає дошкільний заклад дітям. Показником до першого критерію визначено відношення середньорічної кількості дітей до кількості місць у дошкільному закладі; показником до другого критерію обрано середню кількість днів на рік, що пропущені через хворобу однією дитиною; до третього критерію віднесено такий показник, як рівень психічного розвитку та освітню функцію.

Критерій періодизації є історичним чинником розкриття основної суті конкретного часового відрізка, історичного процесу чи основою для оцінювання, визначення критерію або класифікації чогось; мірою. Задля уточнення суті поняття критерію періодизації доцільно проаналізувати первинний його зміст, який закладено у критерії істини як філософському понятті: «критерієм істини називають міру для визначення достовірності наших знань про предмети, явища об'єктивної дійсності. Критерієм істини є людська практика, практична похідна діяльності людей. З огляду на філософське розуміння критерію істини, у дослідженні передбачено вивчення явищ історичної об'єктивної дійсності як міри достовірності наших знань про предмет, який вивчаємо» (Васильєва, 2016, с. 347).

Хронологічними межами нашого дослідження охоплено кінець ХХ – початок ХХІ століття. *Нижня межа* – 1991 рік – характеризується кардинальними культурно-історичними змінами в розвитку вітчизняної освіти незалежної держави, надмірною гуманістичною традицією в українській педагогіці, етнопедагогічними особливостями наприкінці ХХ століття. *Верхня межа* датується 2017 у зв'язку з розробкою Програми розвитку дитини «Українське дошкілля».

У будь-якому суспільстві розвиток пізнавальної активності дітей дошкільного віку зазнає негативного впливу, але українські проблеми ще

пов'язані із духовним визволенням від колишньої тоталітарної системи.

Суперечливі процеси наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, зокрема нестабільність політичного й соціально-економічного становища, вплив кризових процесів, нові ціннісні орієнтації в молодіжному середовищі, зменшення впливу сім'ї, школи на формування особистості (Черкасов, 2009, с. 3), ставлять нові вимоги до виховання, вимагають пошуку досконаліших, ефективніших форм і методів навчання й виховання, ефективних шляхів розвитку особистості. У бутті сучасної людини, особливо у великих містах, предметний світ переважає над природним, внутрішнім життям, навіть над спілкуванням з іншими. Перше місце посідають сучасні гаджети, авто, одяг, аксесуари тощо, які важливі для комфорту, проте заміна життєвого світу людини речами порушує природну гармонію, засвідчує небезпечні тенденції.

Із розпадом Радянського союзу в Україні з'явилася дієва, та вкрай заідеологізована система виховання дошкільників, яке, переконані науковці й практики, було одним із найкращих на теренах пострадянського простору. Із 1991 р. і до кінця століття дошкільництво «зазнало кардинальних змін, причому і в позитивному, і негативному вимірах» (Фроленкова, 2016, с. 7).

За досліджуваний період (від 1991-го року дотепер), виросло й змужніло ціле покоління. Діти, які були дошкільниками на початку 90-х років, і сучасні дошкільники, відрізняються достатньо сильно за кількома напрямками. Щодо найпростішого – технічних засобів, то доступ, можливості дітей цих двох часових епох дуже різні. Якщо на початку 90-х років було небагато і не дуже якісної продукції, то на сьогодні вибір є надзвичайно широкий. Сьогодні батьки, вихователі, священники знаходяться в ситуації, у якій важливо не те, як створити, чи знайти певний засіб для формування моралі.

Під впливом чинників культурно-історичних подій кінця ХХ – початку ХХІ століття (глобалізація в міжнародному суспільно-політичному й культурному просторі, інформатизація, технологізація, матеріальний чинник

як ключовий у повсякденні, що загалом впливає на духовну складову індивідуального й громадського життя) спостерігаємо все-таки процес активного морального виховання дітей. Тож формування християнської моралі може «відіграти випереджальну роль у викликах демократичному процесу, базуватися на кращих здобутках національної культури і педагогіки, сприяти припиненню соціальної деградації, стимулювати самоорганізацію та особисту відповідальність людей» (Чорна, 2008, с. 523).

Світові процеси глобалізації, торкнулися і дошкільнят, адже нервозність дорослих, спричинена негативними думками внаслідок негативних процесів, що відбуваються у світі, передається дітям.

Вважаємо, що у дошкільній пастирській педагогіці нині існують такі основні проблеми: глобалізаційні, міжконфесійні, родинні, державні, інтеграційні тощо.

Зі зміною політичного режиму на початку 90-х рр. ХХ століття та відродженням української незалежної держави, багато дослідників звернулися до джерел народної педагогіки минулих століть, що характеризувалася залученням духовного та релігійного елементів до процесу морального виховання. Засади духовної педагогіки, основа яких – моральні ідеали й загальнолюдські цінності, перевага духовного виховання над інтелектуальним, цілісність індивіда, – надзвичайно актуальні для сьогодення нашої країни.

Цінності суспільства забезпечують стійкість особистості. В Україні «процес переоцінки цінностей поглиблюється ще і внутрішніми чинниками: попередня (за радянських часів) система цінностей вже не існує, нова ж система, яка б розділялася усім суспільством, ще не склалася» (Шеминог, 2005, с. 46). Зміни, що відбуваються у системі ціннісних орієнтацій, призводять до деформації уявлень, які існували раніше і стосувалися найважливіших інститутів суспільного життя, перегляду світосприйняття, норм моралі.

Родинні проблеми часто пов'язані з розлученням (яке досить поширене сьогодні), життям у цивільному шлюбі, відсутністю місця праці, міграційними процесами, і також відсутністю належного матеріального забезпечення (або його надлишок). Родина передусім думає, як вижити у складних умовах, забуваючи про виховання.

Суб'єктивним чинником, зокрема ціннісними орієнтаціями суспільства, на етапі його оновлення, порушено рівновагу в пріоритетах освітніх інтересів: різко скоротилася мережа дошкільних закладів, припинилось їхнє будівництво, звільнено вихователів, і водночас тисячі дітей дошкільного віку залишилися поза процесом організованого дошкільного навчання і виховання (Актуальні Проблеми Дошкільної Освіти, 2014). Безробіття жінок, їхня неплатоспроможність унаслідок вивільнення із виробничої сфери сприяли відтоку дітей із системи закладів суспільного дошкільного виховання. Натомість родинне виховання не було в змозі компенсувати фахові освітні послуги, які надавали заклади дошкільної освіти.

За умов економічної кризи середини 90-тих років ХХ століття в Україні під гаслом оптимізації розпочато неконтрольований процес закриття дошкільних закладів у складній демографічній ситуації. На скорочення їхньої мережі впливав спад народжуваності, а отже – кількості дітей дошкільного віку, зумовлені низкою соціально-економічних чинників: падіння виробництва на початку 1990-х років і вимушене підпорядкування відомчих закладів дошкільної освіти органам місцевого самоврядування, неспроможним забезпечити належного рівня їхнього фінансування; недостатнє бюджетне фінансування дошкільної освіти; низький рівень доходів; високий рівень безробіття і зменшення потреби молодих сімей у перебуванні дітей у дошкільних навчальних закладах (Система освіти в Україні: базові показники дошкільної освіти, 2002).

Мухаметзянова, Смирнов, & Ключева (2000) стверджують, що

особливості організації дошкільної освіти означених років увиразнилися під впливом низки чинників:

- соціальні (соціальний клімат суспільства, загальний рівень стабільності (напруженості), стан зайнятості населення, структура та соціальне розшарування, специфіка національно-економічних взаємовідносин);
- економічні (стан економіки, фінансової системи в державі, які зумовлюють рівень добробуту в суспільстві, впливають на зростання запитів і перелік послуг для громадян, зумовлюють можливості фінансування бюджетної та освітньої сфер);
- політичні (вектор внутрішньої та зовнішньої політики держави; політичні дії та ситуації, які впливають на формування освітньої політики);
- правові (специфіка чинних законодавчих актів і правових норм, у яких окреслено межі правового поля освіти та встановлено правила її функціонування);
- соціально-психологічні та етичні (загальний морально-психологічний клімат суспільства, спосіб і стиль життя різних прошарків населення);
- екологічні (стан довкілля, чинні вимоги до профілактичної та оздоровчої діяльності в освітніх закладах; особливості географічного та історичного середовища);
- інституціональні (наявність соціальних інститутів, установ та організацій з виконанням покладених на них завдань) (Мухаметзянова, Смирнов, & Ключева, 2000).

Чітко регламентована програма призводила до рутинності педагогічного процесу, форм і методів роботи з малечею. Через уніфікованість та заідеологізованість навчальних стандартів підривалися психічний стан і розвиток дітей різного віку (Фроленкова, 2016, с. 23). На зламі ХХ–ХХІ століття виокремлюємо дві групи чинників впливу на стан дошкільного навчання в Україні: перехідний етап у розвитку суспільства і системна криза. Перехідний етап характеризується позитивними розробками

в пошуках нових форм, у доведенні ефективності методів і засобів навчання; системна ж криза гальмувала впровадження зазначених новацій в освіті.

Відтак, якщо головним призначенням дитячого садка впродовж ХХ століття батьки розглядали догляд за дітьми та їхню підготовку до навчання в школі, то вже наприкінці 1990-тих років «заможні родини почали впливати на зміст навчально-виховного процесу, приміром, посилене вивчення іноземної мови, додаткові заняття хореографією, театральною та зображувальною діяльністю» (Актуальні Проблеми Дошкільної Освіти, 2014). Таким чином, наслідком суспільних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ століття слід розглядати нове соціальне замовлення у сфері дошкільного виховання.

На початку 90-х років ХХ століття система дошкільного навчання України зазнала неабияких змін: дошкільних закладів поменшало, з'явилися натомість нові їх типи, альтернативні програми виховання. Соціально-політичне середовище вимагало істотних поправок до концепції дошкільного виховання. Ця концепція передбачає низку виховних заходів з метою «прищеплення загальнолюдських морально-етичних цінностей; незалежність навчально-виховного процесу від партійного, релігійного спрямування; гармонійне поєднання родинного і суспільного виховання; відповідність організації, структури і змісту виховної системи досягненням етнопедагогіки; відродження національної культури; ознайомлення з історією рідного народу як джерелом духовності й мудрості тощо» (Поніманська, 2006, с. 122).

Результати порівняльного аналізу альтернативних програм розвитку дитини дошкільного віку України, представлених у напрацюваннях вітчизняних науковців (Кононко (2014), Богуш, Беленька, Богініч, & Якименко (2012) та нормативних документах (Базовий компонент дошкільної освіти (1999), Базовий компонент дошкільної освіти (2013), представлено у Таблиці 2.1.

У контексті нашого дослідження варто звернутися до розгляду

проблеми створення в Україні у 1991-1993 роках альтернативних програм виховання та навчання дітей дошкільного віку, а також їх аналізу, що відображені у напрацюваннях вітчизняних дослідників.

Таблиця 2.1

Порівняльний аналіз альтернативних програм розвитку дитини дошкільного віку

Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (1999)		Базовий компонент дошкільної освіти України (2012)	
Систематизація змісту за сферами життєдіяльності	Змістові лінії	Систематизація змісту за складовими	Освітні лінії
Сфера «Природа»	«Природа планети Земля»	Інваріантна складова	«Особистість дитини»
	«Природа Космосу»		«Дитина в соціумі»
Сфера «Культура»	«Предметний світ»		«Дитина в природному довкіллі»
	«Світ гри»		«Дитина у світі культури» «Гра дитини»

Серед відомих програм досліджуваного періоду – програми «Малютко» (1991) та «Дитина» (1993). Ці програми враховували вікові особливості дітей, передбачали формування індивідуально творчих можливостей особистості дошкільника, стали основою для гуманізації навчально-виховного процесу у закладі дошкільної освіти.

Програми «Дитина в дошкільні роки» (1991), «Малютко» (1999) приділяють пильну увагу дітям, які потребують допомоги батьків та вихователів, і створенню відповідного середовища у закладі дошкільної освіти, яке б сприяло гармонійному психофізичному розвитку дітей.

Таким чином, критеріями періодизації було обрано комплекс чинників: зміна ідеологій, відображених у змінах парадигм освіти і виховання; хронологічні зміни в методології та концепції педагогічної науки і практики (на основі державних та нормативних документів, найсуттєвіші характеристики системи освіти тощо) (див. Таблицю 2.2); технічними зміни (поява і розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, розширення можливостей засобів масової інформації тощо); історичні й культурні умови

розвитку освіти (за видами документів) (див. Таблицю 2.3).

Таблиця 2.2

Хронологічний аналіз документів дошкільної освіти в контексті формування християнської моралі

Рік	Документи
1959	«Декларація прав дитини»
1989	«Конвенція ООН про права дитини», «Конвенція про права дитини»
1990	«Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей»
1991	Закон «Про освіту», Програма «Освіта»
1993	Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»)
1994	«Концепція національного виховання»
1995	«Концепція національного виховання»
1996	Закон України «Про освіту», «Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти»
1997	«Концепція демократизації українського виховання», «Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні»
1998	«Концепція превентивного виховання дітей і молоді»
2000	«Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», Проект «Освіта для всіх»
2001	Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про охорону дитинства», «Концепція громадянської освіти в школах України», «Концепція гуманізації і гуманітаризації освіти», «Концепція художньо-естетичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл»
2002	«Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей», «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст.», «Документ спеціальної Сесії ООН в інтересах дітей «Світ, сприятливий до дітей»
2004	«Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні»
2005	«Концепція виховання гуманістичних цінностей», Наказ МОН України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства»
2008	«Програма виховання, навчання та розвитку дитини дошкільного віку»
2010	«Концепція розвитку дошкільної освіти на 2010-2016 рр.», «Концепція впровадження медіаосвіти в Україні», «Резолюція I Всеукраїнського з'їзду педагогічних працівників дошкільної освіти»
2011	Програма «Дитина в дошкільні роки»
2012	«Базовий компонент дошкільної освіти»
2014	«Скарбниця моралі» (програма з морального виховання дітей дошкільного віку), Програма «Соняшник», Закон України «Про вищу освіту», «Проект Концепції розвитку освіти на період 2015-2025 рр.»
2015	«Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді», « Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях » (програма)
2016	«Концепція розвитку освіти на період 2015-2025»
2017	Програма «Українське дошкілля» програма розвитку дитини

Зміна документів співпадала з історико-суспільними змінами і змінами

ідеологій. Аналіз проводився за такими видами документів (пастирська діяльність, християнська мораль, дошкільна освіта).

Таблиця 2.3

Хронологічний аналіз документів за видами

Рік	Декларації, конвенції, доктрини, закони, накази
1959	«Декларація прав дитини»
1990	«Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей»
1989	«Конвенція ООН про права дитини» «Конвенція про права дитини»
2002	«Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст.»
1991	Закон «Про освіту»
1996	Закон України «Про освіту»
2001	Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про охорону дитинства»
2014	Закон України «Про вищу освіту»
1994	«Концепція національного виховання»
1995	«Концепція національного виховання»
1996	«Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти»
1997	«Концепція демократизації українського виховання», «Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні»
1998	«Концепція превентивного виховання дітей і молоді»
2000	«Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності»
2001	«Концепція громадянської освіти в школах України», «Концепція гуманізації і гуманітаризації освіти», «Концепція художньо-естетичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл»
2002	«Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей»
2005	«Концепція виховання гуманістичних цінностей»
2010	«Концепція розвитку дошкільної освіти на 2010-2016 рр.», «Концепція впровадження медіаосвіти в Україні»
2014	«Проект Концепції розвитку освіти на період 2015-2025 рр.»
2015	«Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді»
2016	«Концепція розвитку освіти на період 2015-2025»
1991	Програма «Освіта»
1993	Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»)
2004	«Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні»
2008	«Програма виховання, навчання та розвитку дитини дошкільного віку»
2011	Програма «Дитина в дошкільні роки»
2014	«Скарбниця моралі» (програма з морального виховання дітей дошкільного віку), Програма «Соняшник»
2017	Програма «Українське дошкільля» програма розвитку дитини
2000	Проект «Освіта для всіх»
2002	«Документ спеціальної Сесії ООН в інтересах дітей «Світ, сприятливий до дітей»
2005	Наказ МОН України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства»
2010	«Резолюція I Всеукраїнського з'їзду педагогічних працівників дошкільної освіти»

2012	«Базовий компонент дошкільної освіти»
2015	«Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях» (навчальна програма)
2017	Програма «Українське дошкілля» програма розвитку дитини

На основі виконаного аналізу запропоновано періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, яка містить 5 періодів:

- I період (до 1991 року включно) – пропедевтичний,
- II період (1992-1995 рр.) – перехідний,
- III період (1996-2005 рр.) – установчий,
- IV період (2005-2013 рр.) – державницький,
- V період (2014-2017 рр.) – інтегральний.

Для I – пропедевтичного періоду (до 1991 року включно) характерне панування комуністичної ідеології, а пастирська діяльність у світській освіті була повністю виключена. На цей час важливим документом була Конвенція ООН 1959 року «Про права дитини».

II – перехідний період (1992-1995 рр.) можна стосовно пасторства назвати виходом на суспільну арену в умовах визнання держави. Пастирство з забороненого виду діяльності в державі, перейшло в офіційно визнане.

III – установчий період (1996-2005 рр.) характеризується різким скороченням мережі дошкільних закладів. Припиняється їхнє будівництво, звільнюються вихователі, і водночас тисячі дітей дошкільного віку залишаються поза процесом організованого дошкільного навчання і виховання. 2000 рік характерний оновленням сутності дошкільного навчання. Основними завданнями цього періоду стали ефективно вирішення проблеми наступності і зв'язку дошкільної й початкової освіти; оновлення дошкільної освіти, послуговуючись державним стандартом – Базовим компонентом дошкільництва.

Аналіз Закону України «Про дошкільну освіту» (2001) в контексті морального виховання свідчить про поступи, які сталися за десять років – від

1991-го року. Однак, на наш погляд, у ньому ще далеко недооцінена роль церкви, хоча й спостерігається розширення діяльності і ролі священнослужителів у світській освіті. Ця роль на даному періоді ще є досить епізодичною і священники не мають можливості взаємодіяти достатньо ефективно з сім'ями та із закладами дошкільної освіти. Проте, зняття заборони на відвідування церкви дітьми, привело до того, що діти масово з'являються на Службах Божих. Окрім того, при церквах відкриваються спеціальні центри для дітей, що забезпечує широкі можливості для діяльності пастиря.

Наприкінці 1990-тих років «заможні родини почали впливати на зміст навчально-виховного процесу, приміром, посилено вивчення іноземної мови, додаткові заняття хореографією, театральною та зображувальною діяльністю» (Актуальні Проблеми Дошкільної Освіти, 2014). Таким чином, наслідком суспільних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ століття слід розглядати нове соціальне замовлення у сфері дошкільного виховання.

У 1992-2004 роках у церковних колах панує проросійський курс, співпраця із проросійським спектром українського політикуму, хоча державою прийнята низка документів на зразок Закону України «Про охорону дитинства», «Концепції гуманізації та гуманітаризації освіти». З'являються наукові та методичні праці щодо розвитку моралі, зокрема, у дошкільників, а також розробляється «Концепція виховання гуманних цінностей». Проте, загальний суспільний стан у країні на цей час характеризується певним занепадом.

У таких умовах назрівають великі суспільні зміни і незадоволення суспільства. Епоха Помаранчевої революції, де священнослужителі чітко і однозначно показують у своїй більшості особливо в західних регіонах прихильність до демократичного ладу не бояться висловлювати свою любов до України та ставати на її захист. Такі прояви мають позитивний вплив на дітей, які теж приймають посильну свою участь у процесах, що відбуваються

в Україні.

Під час IV– державницького періоду (2005-2013 рр.) відбувається поворот до україноцентризму і боротьба за самостійність Української Православної Церкви після того, коли у 2007 року відбувся Архієрейський собор, на якому було засуджено проросійське «політичне православ'я», взятий курс на деполітизацію церковного життя.

У 2010-му році приймається «Концепція розвитку дошкільної освіти», в якій вже питання морального виховання, формування громадянина, формування моральних цінностей маленьких дошкільників виражені цілком чітко, що підтверджується у базовому компоненті дошкільної освіти. На цьому етапі починається посилене використання різноманітних сценаріїв, різноманітних навчальних програм, які насичені християнськими цінностями та ідеями.

Освіта характеризується вже офіційним вивченням курсів етики, релігії, християнської етики у закладах середньої освіти, та можливістю прослуховувати релігієзнавчі курси у закладах вищої освіти.

Священики є бажаними гостями на різноманітних святах, в першу чергу, релігійних. Священників запрошують освячувати приміщення, дають їм можливість поспілкуватись з дітьми. Однак, умови для систематичної цілеспрямованої й узгодженої з дошкільним закладом діяльності на даному етапі тільки починають формуватися.

V – інтегральний період (2014-2017 рр.) – це період виникнення і розвитку системної кризи Української Церкви (Пасічний, 2016, с. 10).

Цей період характеризується наявністю великої кількості програм для дошкільників, що насичені християнським змістом, і які ефективно можна використовувати для формування християнської моралі. В першу чергу, можна назвати програму «Соняшник», «Скарбниця моралі» тощо. 2017 р. ознаменований розробкою програми українського дошкільця «Програма розвитку дитини».

Більшість заходів, які пропонуються у закладах дошкільної освіти, повністю побудовані на християнській тематиці і спрямовані на розвиток християнської моралі. Однак, тут явно бракує ролі пастиря і священика, в об'єднанні з яким, ця програма була б значно ефективнішою. Водночас, дітям приходить розуміти складні поняття війни і миру, добра і зла в конкретних проявах, особливо дітям військових.

Загалом, ідеться не тільки про діяльність священика, як пастиря у церкві, але й про тісну взаємодію та координацію змісту, форм і методів формування християнської моралі в рамках «сім'я – дошкільний заклад – пастир». Така система здатна протистояти зовнішнім агресивним проявам, які притаманні сучасному суспільству. У наступному підрозділі ми розглядатимемо еволюцію змін у світській педагогіці щодо формування християнської моралі у дошкільників. Коротка характеристика виокремлених періодів, документів, які приймалися у той час, подана у Таблиці 2.4.

Результати аналізу чинних програм дали підстави для висновку, що проблему формування розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, починаючи з 1991 року, спрямовано на розвиток потреб дитини, її особистості, що суттєво відрізняється від орієнтацій забезпечення навчально-виховного процесу в історичному часі попередніх років, завдання якого було у навчанні та вихованні дітей у дусі комуністичної моралі (Васильєва, 2017). Отже, суть морального виховання в різні історичні періоди трактувалася по-різному й залежала в основному від політики уряду та настанов у педагогічній системі.

Таблиця 2.4

Періодизація розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності

ПЕРІОД	ДОКУМЕНТИ	КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРІОДУ
I період – пропедевтичний (середина ХХ століття – до	«Декларація прав дитини», «Конвенція ООН про права дитини», «Конвенція про права дитини», «Всесвітня декларація про	Панувала комуністична ідеологія і пастирська діяльність в світській освіті була повністю виключена.

до 1991 року включно)	забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей»	
II період – перехідний 1992-1995 рр.	«Концепція національного виховання».	Пастирство з забороненого виду діяльності в державі, перейшло в офіційно визнане
III період – установчий 1996-2005 рр.	«Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти», Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про охорону дитинства», «Концепція гуманізації та гуманітаризації освіти»	Становлення вітчизняної дошкільної освіти, створення концепції й основної складової дошкільного виховання та Національної програми «Діти України», відродження релігійного виховання; розширення діяльності і ролі священнослужителів у світській освіті; ; при церквах відкриваються спеціальні центри для дітей, що дає широкі можливості для діяльності пастиря; ще далеко недооцінена роль церкви; загальний суспільний стан в країні характеризується певним занепадом.
IV період – державницький 2005-2013 рр.	«Концепція розвитку дошкільної освіти», в якій вже питання морального виховання, формування громадянина, формування моральних цінностей маленьких дошкільників виражені вже цілком чітко, що підтверджується у базовому компоненті дошкільної освіти.	Використання різноманітних сценаріїв, різноманітних навчальних програм, які насичені християнськими цінностями та ідеями; священники є бажаними гостями на різноманітних, святах, однак, умов для систематичної цілеспрямованої і узгодженої з дошкільним закладом діяльності на даному етапі появляються лише тільки перші паростки.
V період – інтегральний 2014-2017 рр.	Наявність великої кількості програм для дошкільників («Соняшник», «Скарбниця моралі» тощо), насичений тематикою християнської моралі, «Програма розвитку дитини» (2017).	Програми закладів дошкільної освіти будуються на християнській тематиці і спрямовані на розвиток християнської моралі, однак бракує єдності у світському та конфесійному вихованні та освіті дошкільників.

У цей період, зважаючи на його культурно-історичні обставини, моральне виховання полягає у втіленні духовних цінностей, відкладених у дитячій свідомості дитини як норми, засади, ідеали, поняття тощо. Еталон морального виховання – моральність, тобто відповідні повсякденна поведінка, вчинки, принципи, схильності, почуття, звички, чесність тощо. Для цього необхідно поєднати світське й релігійне виховання.

Таким чином, ідеться про зближення світської та конфесійної діяльності у процесі формування християнської моралі у дошкільників у її історичному аспекті. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне представити результати аналізу даної проблематики за різноманітними ознаками, критеріями.

2.2. Трансформація пастирської діяльності (методологія, психологія, педагогіка) в контексті розвитку християнської моралі наприкінці ХХ – початку ХХІ століття

За досліджуваний період незмірно зросла роль пастиря у впливі на дошкільників. Якщо на початку 90-х років минулого століття ще існували установки радянської ідеології, де священник і пастир був особою не бажаною, якому були закриті входи у всі державні і, навіть, приватні заклади освіти (в тому числі дошкільні), то з початком 90-х років священник стає щораз більше бажаною постаттю у навчальних закладах, родин, у засобах масової інформації. Такий перехід повільно укріплюється. І сьогодні, фактично, тяжко уявити свята чи якісь значні події в дошкільному закладі, на яких не був би присутній священник. Однак, на нашу думку, його роль у більшості випадків зводиться до почесних вузьких обов'язків: освячення чи певних промов.

На нашу думку, діяльність пастиря у розвитку моралі дошкільників має значно більші можливості, про що буде іти мова у наступних підрозділах.

Демократичні процеси, розпочаті ще зі створення України як держави мали суттєвий вплив на розвиток християнського життя в країні (Пасічний, 2016, с. 3).

Одночасно спостерігається пастирське служіння, священник вливається в суспільне середовище, розширює сферу своєї діяльності,

передусім капеланську, волонтерську, а це – вивірений шлях до віри й любові. Нині активно сповідується духовне виховання дітей, прищеплення їм корисних навичок і духовно-моральних рис, шанованих з давніх-давен: щиросерда віра в Господа, сердечна любов до своєї Церкви, Батьківщини, рідної мови та християнських уставів.

Дошкільна пастирологія впроваджує таку практику в єдиній системі позабогослужбового навчання. Водночас, пастир, ураховуючи вікові особливості дошкільника повинен ураховувати «особливості сімейного життя, духовних орієнтирів батьків, їхнє ставлення до Православної Церкви, загалом духовні потреби найближчого оточення дитини» (Трофимлюк, 2014, с. 15). Детермінанти пастирології дошкільників засвідчують, що дитячий розум потребує допомоги, аби гармонійно влитися в духовний світ.

Отже, на основі порівняльного аналізу педагогічної літератури радянського і сучасного періодів висновуємо: суть морального виховання в різні історичні періоди трактувалася по-різному й залежала, в основному, від політики уряду та настанов у педагогічній системі.

Методологічні підходи до морального виховання в радянський період ґрунтувалися на науково-атеїстичних поглядах і переконаннях, що відкидали віру в Бога й релігію. Важливим елементом морального виховання для більшості сучасних педагогів і дослідників є популяризація духовних цінностей на засадах православної культури та усвідомлення значущості релігійного складника у процесі морального виховання. Вважаємо, що спільною рисою двох означених історичних періодів є формування загальнолюдських моральних цінностей, таких, як честь, гідність, добро, повага до старших, любов до Батьківщини. Оскільки робота виконується у контексті історії педагогіки та загальної педагогіки, то вважаємо доцільним посилити її практичний аспект, адже і методика і науково-методичні рекомендації в нашій роботі базуються на використанні історичного досвіду досліджуваного періоду і є практичним виходом як історичної складової

роботи, так і загальнопедагогічної.

Методологією освітнього процесу кінця ХХ – початку ХХІ століття, з-поміж низки концепцій про виховання, представлено антисцієнтистський напрям. Представникам такого напрямку притаманне намагання раціоналізувати виховний процес, розробити наукові виховні технології, ґрунтовані на відповідних наукових знаннях. Методологічною основою інтеграції світського та релігійного компонентів були такі підходи як історіографічний, системний, аксіологічний, хронологічний та парадигмальний (див. Таблицю 2.5). Деякі додаткові відомості щодо методології пастирства розміщені у Додатку Е.

Таблиця 2.5

Провідні методологічні підходи до розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності

Методологічні підходи	Суть методологічного підходу
історіографічний	дозволив визначити тенденції розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності
системний	дозволив розглядання змісту, засобі, форми, методів світського і конфесійного як єдиної системи
аксіологічний	дозволив з'ясувати ціннісний аспект розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності
хронологічний	дав змогу простежити зміни в розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в різні історичні періоди
діяльнісний	дозволив розробити конкретні шляхи діяльності пастиря та інтеграції світського й конфесійного у розвитку християнської моралі дошкільника
парадигмальний	дозволив описати розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в контексті зміни освітньо-педагогічних парадигм

Надзвичайно важливим моментом було узгодження методологій педагогічних та богословських наук. Серед методів дослідження були, окрім загальноприйнятих у педагогіці, такі методи, як метод богословського аналізу, методи тлумачення, метод трансцендентальної аналогії тощо. Вважаємо, що ці методи не суперечать загальнонауковим, а лише доповнюють і збагачують їх. Адже в роботі йдеться про тісне поєднання

світської та богословської діяльності, то ж і методологія повинна бути комплексною.

У цьому випадку ми спиралися на роботи Гончаренка, & Кушніра (2002) щодо множинності методологій: «обґрунтування діалогічної методології: «спочатку в межах одного методологічного підходу вчений накопичує наукові факти у своєму дослідженні, які вписуються в діючу методологію, ідентифікуються з її положеннями. Однак, у результаті зростання кількості наукових фактів, складності їх взаємодії з'являються нові, більш складні наукові факти, теорії, гіпотези, які починають набувати рис, невластивих діючій методології. Риси нової методології стають все більше помітними, а потім і домінуючими. Діалектична методологія все більше перетворюється в сукупність рівноправних методологічних положень, принципів, які належать до різних методологій. У дослідженні вченого все більше виникає «жива» єдність різних методологічних положень»(с.16).

Інтегративний підхід полягає у забезпеченні «інтегрованої методології вивчення проблем, пов'язаних із життям дітей та їх захистом, що, в свою чергу, формує сучасне трактування дитини в контекст. Ця візія дитинства дозволяє розглядати його, як один із пріоритетів державної політики в багатьох країнах світу» (Квас, 2011, с. 16). Щодо подолання дисгармонії «віри з ділянкою науки», Юркевич (2000) визначає, що «пануюче сьогодні розмежування між вірою й знанням, як вимога знати – так, а вірувати – інакше, видається незносимим для людей різних переконань» (с. 565).

На перший погляд здається, що віра і наука – це несумісні поняття, адже віра ґрунтується на повному довір'ї до Творця, а отже, наукового обґрунтування не має, тоді як наука спирається лише на факти. Але насправді жодного конфлікту тут немає, тому що наука просто всебічно досліджує те, що створене Творцем, його творіння, зайвий раз доводячи нам, що наші знання дуже обмежені (Козловський, 2018).

Тим не менше кожен наступний етап наукового пізнання вказує

людині на більш складні структури, а елементарні частинки, які довгий час уважалися неподільними, тепер виступають як окремі системи. Заглиблюючись у структуру речовини та усвідомлюючи складність її будови, людина мимоволі усвідомлює неможливість самовільного утворення цих структур, що особливо стосується живих організмів.

Людина є єдиною істотою на Землі, спроможною до пізнання світу в усій його повноті. У цьому згодні між собою як науковці, так і богослови. Християнська релігія вчить, що людина створена за образом і подобою Бога, їй дарована свобода, вона має особливе покликання – «до творчості та до пізнання, а водночас вона несе перед Богом відповідальність за своє господарювання на Землі» (Свідзинський, 2009, с. 414). Але людство не обмежується розкриттям закономірностей функціонування лише зовнішнього для нього світу, створенням нових можливостей для використання всього багатства структур, що їх людина знаходить у світі, сприяючи полегшенню (а часом і ускладненню) умов свого існування.

Поряд з цим людство пізнає також самого себе, свої обов'язки перед Богом і перед природою, перед кожною спільнотою та перед кожною окремою особистістю. Воно створює систему гуманітарних знань і цінностей, яка включає також релігійні уявлення. Тільки гуманітарні знання, мистецтво та релігія містять елементи самооцінки людства, що дає основу для усвідомлення необхідних самообмежень на всю його діяльність, в тому числі й науково-технічну.

У методології освіти кінця XX – початку XXI століття, з-поміж низки концепцій про виховний процес, зазначену гуманістичну парадигму показано в антисцієнтистському напрямі. Представники сцієнтистсько-технократичного напрямку намагаються раціоналізувати виховний процес розробленням наукових технологій виховання, що ґрунтуються на відповідних наукових знаннях. Якщо для сцієнтистсько-технократичного напрямку характерна соціалізація індивіда, як інтеграція до соціальної

системи, то антисцієнтизмом передбачено вважати соціалізацію самоствердженням індивіда.

У християнській етиці сучасності, як зазначає Степанова (2018), завдяки розвитку біблеїстики, розвою теологічної герменевтики, наратології, етики чеснот спостерігається легітимізація моральних норм, що здійснюється в постмодерний спосіб (с. 45-46).

Отже, нині християнську етику визначають два наративи: біблійна історія та історія моральної теології, які є важливішими від окремих концепцій або й навіть теорій. Зазначимо, що згідно з біблійним наративом спасіння від гріха (кризи) надає сам Христос, а в другому наративі сподівання на можливість подолання кризи християнської моральної теології покладено на етику чеснот як засіб порятунку.

На початку ХХІ ст. християнська етика легітимізувала найрізноманітніші моральні практики в християнських спільнотах, позаяк етична теорія не обмежує свободу вибору моральних засад поведінки в процесі розвитку окремої особистості та соціуму загалом. Ієрархію релігійних цінностей у християнстві утверджено «відповідним кодексом, який носить назву Божих заповідей. У них зібрано та скристалізовано основні моральні імперативи, категорії, дотримання й усвідомлення важливості яких забезпечують моральне здоров'я як окремої особистості, так і народу загалом. Ці заповіді не змінюються впродовж тисячоліть, їх осягнення є складною процедурою для окремої людини, тому прагнення дотримуватися їх схвалюється суспільством, родиною, вихователями, педагогами» (Даниляк, 2017, с. 36).

Божі чесноти (віра, надія і любов) ґрунтуються на твердій вірі в Бога і є основою таких моральних цінностей, як доброта, доброчесність, щирість, працьовитість, добросовісність, шана і повага до старших. Такі моральні цінності і тверду віру потрібно плекати в дітях починаючи від дошкільного віку, адже вони визначають духовність особистості. Тому вважаємо істотним

недоліком у сучасній дошкільній освіті те, що духовному аспекту виховання дошкільнят приділяється недостатня увага. Отже, сьогодні дуже важливим і найнеобхіднішим важелем виховання є «наповнення світу дитини духовністю, що в майбутньому відповідатиме правилу відповідному симбіозу (взаємокорисному співбуттю) людини у суспільстві» (Городиська, 2027, с. 242). Тут цілком слушна думка Молодиченка (2010), що освіта – «потужний чинник розвитку духовності української політичної нації, а також може слугувати механізмом формування й поширення глобальних цінностей, допомагати в пошуку компромісів між звичними національними цінностями й цінностями глобальної культури» (с. 93).

Оскільки морально-духовний розвиток визначається, як процес опанування індивідумом гуманістичними моральними цінностями, що становлять основу його моральної культури, ідеї формування духовно-моральних цінностей дітей досить актуальні, і чи не найбільше значення вони мають для реформування галузі дошкільньої освіти. Нині, як ніколи, учителі та вихователі потребують не тільки збагачення навчально-пізнавального змісту виховання, а й істотного покращення виховних програм і методик, неперервності у процесі моральної освіти.

Науковці, політичні і культурні діячі, вчителі, батьки останніми роками все активніше сповідують християнські моральні цінності, як найстійкіші й найуніверсальніші, на які не впливає жодна політична чи ідеологічна кон'юнктура. Люди поступово починають визнавати й освоювати етичні засади християнства, від яких їх тривалий час штучно відлучали і до яких у більшості сьогодні вкрай негативне, ба навіть індиферентне ставлення.

Наша історія й культура немислимі без моральних цінностей, настанов, уявлень. Із зародженням у Палестині в I столітті християнської моралі, як основного постулату християнства, вона понині незмінна. Християнство, протидіючи відносним моральним принципам, які відстоювали переважно інтереси певного кола людей, породило власну

модель моралі, в основі якої – Бог як абсолютне добро. Як основа розвитку культури загалом, християнські культурні цінності інтегрувалися з іншими спорідненими моральними цінностями, звичаями, традиціями низки народів і заклали основи ціннісного світу родини, індивідуума, стосунків.

Моральність формує людину як особистість, становлячи запоруку гармонії людини, а плоди форм моральності – найвища цінність. Процес засвоєння людиною законів моральності складний і неоднозначний. Відповідно до шляху, який пройшло людство, основний стрижень для формування людської особистості – сукупність ідеалів, які протягом віків визначала та плекала власне релігія. Платон свого часу наголошував: «Незнання Бога для держави є найбільшим лихом, і хто підриває релігію, той підриває і основи суспільства» (Тищенко, 2013, с. 208).

Треба зазначити, що Біблія подає зміст християнської моралі у контексті трьох складових. Перша стосується загальних християнських чеснот: розсудливості, поміркованості, справедливості, стійкості, чесності, правдивості, вірності слову. Друга стосується плодів дарів Святого Духа: віри, надії, любові (милосердя), радості, спокою, терпіння, доброти. Третьою складовою є Десять Божих заповідей, три перші з яких стосуються прославляння й пошанування Бога, а сім інших сповідають доброзичливі людські стосунки.

Очевидно, що сутність основних заповідей не сповна враховує можливий ціннісний спектр, надзвичайно важливий для людини (сюди, крім іншого, мали би входити такі прості й безумовні вимоги як: не лінуйся, шануй знання й мудрість, гідність інших, не ображай, люби Батьківщину тощо). Однак, абсолютно очевидно, що власне мораль християнства містить вкрай важливий і глибокий ціннісний сенс.

Світоглядною основою виховання в морально-релігійному дусі слугує християнське вчення, визначальна ідея якого – служба Всевишньому. Найвищим виявом людської моральності, еталоном людського буття є її

Господнє творіння й наближення особи до власної божественної сутності. Оскільки всі люди мають власне неземне призначення, вони мають уперто, все життя вдосконалюватися духовно. Отож, мораль християнства, сповідуючи засади любові, милості, толерантності, породжує людяність і доброту як основу високої духовної культури, що підносить особистість у її очах, облагороджує її думки й учинки. Сучасна школа, незважаючи на незаперечність того, що впродовж усієї історії існування християнства воно продукувало високі моральні цінності, що формують найкращі якості особистості, наразі не готова до введення у навчально-виховний процес релігієзнавчих дисциплін (або змістовного доповнення до наявних). Водночас усвідомлюємо, що введення християнської моралі у шкільництво не буде панацеєю від аморальних виявів у сучасному суспільстві, хоча істотно покращить загальний рівень моральності.

Розвиток моральних рис особистості безпосередньо залежить від міри її духовності. Ознаки духовного потенціалу індивіда – його духовні запити, цінності, ідеали (естетичні, інтелектуальні), емоційна культура, світогляд, спроможність творити. Основними шляхами формування духовності дошкільників є соціально-моральний, емоційно-ціннісний, пізнавальний, художньо-естетичний та етичний розвиток.

Бездуховність однозначно негативно позначається на моральному здоров'ї особистості. З'являється потреба змалечку закласти в дитячу душу позитивні християнські основи не під виглядом чогось абстрактного й тимчасового, а як відповідь на найглибші запити її мікросвіту.

Стосовно психологічного змісту поняття духовності, найвдаліше його окреслено християнською психологією: «здатність людини розрізняти й вибирати для себе істинні християнські цінності та керуватися ними в щоденному житті – в діяльності, поведінці, спілкуванні. Християнські цінності – це знання про Бога як першопричину Всесвіту, про походження життя на Землі, про створення людини, про ціль і зміст людського буття, про

необхідність духовного відродження через віру в Ісуса Христа. Саме тому формування духовності людини повинно починатися насамперед з формування основ християнського світогляду, який ґрунтується на істині про Бога та сприяє формуванню в неї духовності і моральності, що є незмінною за будь-яких часів» (Богущ, 2016, с. 5).

Для психології вкрай важливий погляд на людину з християнського боку, а для теології – психологічні знання. Цей перетин – поле дослідження християнської психології. Можна дійти висновку, що християнська психологія – не злиття, це синтез чи інтеграція християнства й наукової психології. Це співпраця християнства з науковою психологією, основна місія якої – допомога людям, заручившись важливою підтримкою й допомогою священика у цьому процесі.

Християнській психології передуює такий засадничий підхід, окреслений теоретичними основами наукової психології. Вона збагачує наукову психологію в допомозі їй глибше й цілісніше досягнути розуміння людини як духовної істоти.

Оскільки український народ як нація утверджувався нерозривно від християнської церкви, з'явилася потреба змінити шляхи духовного розвитку особистості в напрямі системи власне загальнолюдських християнських цінностей. Проблема виявилась непростою, незважаючи на начебто цілком раціональні наміри, адже реалізувати заплановане перешкождали безліч критиків і відвертих скептиків. Отож, наведемо власні аргументи як результат рефлексії власної діяльності.

Дослідник Братусь (1994) виокремлює в новітній психології три лінії, що показують людське ставлення до проблеми: гуманітарна, моральна й християнська. Не заглиблюючись у перші дві характеристики, розглянемо детальніше християнську психологію, позаяк у її основі – християнський антропологічний звичай. Автор вважає, що лінією християнської психології передбачено визнання цілковитих моральних засад, усвідомлене

спрямування на християнські уявлення людини, розуміння її сутності й розвитку як напряму наближення до такого образу (те саме стосується аномалій, сходження із християнського шляху, способів їх коригування) (Братусь, 1994, с. 78).

Ми усвідомлюємо, що «якщо традиційна психологія розуміє моральний розвиток як норму ..., то християнська психологія додає до цього уявлення про кінцеві, абсолютні підстави такого вибору не лише загальнолюдську, а й сакральну цінність, розглядаючи людину як образ та подобу Божу» (Москалець, 2000, с. 35).

Гадаємо, цілком очевидно, що майбутнє нашої держави, з багатовіковою християнською культурою, вельми залежить від християнського виховання, від суті цінностей, які становлять основу світогляду нинішньої молоді, від розуміння ідентичності із власним народом, його історією, культурою, звичаями. Належить, застосовуючи педагогічні джерела релігійних традицій, удосконалювати морально-етичне виховання вихованців. Діти мають плекати християнські надбання рідної країни.

За гуманістичним напрямом психології любов належить вважати моральним почуттям. Моральність є спроможністю індивіда внутрішньо, автентично обирати добро й відмовлятися від зла. Ядром моральності є сумління – внутрішнє, духовне вподобання добра.

Завдяки реформуванню освіти суттєво й неодмінно зміняться пріоритети розвитку науки й культури, передусім стосовно дотримання моралі на цінностях християнства, відтак саме християнські цінності посядуть чільне місце в загальній стратегії виховання молоді. Нинішня освітня модель повинна ґрунтуватися на відродженні особистого культурно-історичного досвіду, послуговуючись водночас досягненнями сучасної культури, науки й соціальної практики.

Виховання дитини дошкільного віку в основному відбувається в сім'ї, родині. Однак у цьому виховному процесі потрібне певне скерування в

напрямі добра, в онтологію самобутності життя людини. Для цього дуже корисною буде позабогослужбова діяльність священика, який має стати дороговказом Божого промислу, орієнтиром у незнаній місцевості. Умовна незнайома місцевість стосується не тільки батьківської методології, а й методології сучасної України, яка будує новий духовний світогляд без державного насильства. Тому для розвитку раннього духовного виховання дуже важливою є допомога держави, і суть її у необхідності формування лідерів, підготовки керівників, соціальних педагогів з цією метою. У ролі таких соціальних педагогів виступають і священики, яких ще називають пастирями, а єпископів – архіпастирями. Їх діяльність досліджує наука пастирологія, яка скерована на духовне відродження українського суспільства

Проблеми пастирології не є новими у світській і богословській науках. Втім, сучасне людство вимагає більшої уваги з боку пастиря, а це, своєю чергою, вимагає від пастиря більше знань і досвіду. Сучасне пастирство «мусить поєднувати в собі грамотного священика і доброго психолога, співчутливого товариша і вимогливого батька. Інакше паству почнуть насичувати інші, що, зрештою, вже й відбувається на наших очах» (Марусяк, 2006, с. 6). Безумовно, є віряни, для котрих має бути сформовано відповідну пастирологію. Тож педагогічні мислення, дії, такт тощо треба покласти в основу діяльності священика, задля формування педагогічної пастирології.

Навчально-пізнавальна діяльність дошкільників – це певне проектування впливу на них довкілля й інформаційних технологій. Відтак початкова інформація неабияк формує духовно-душевні риси, тож має бути контрольована пастирем. «Достукатися до сердець своїх вихованців, запалити в їхніх серцях вогонь любові й постійно підтримувати це внутрішнє джерело світла – саме у цьому мислитель вбачає своє духовне призначення» (Бондаренко, 2009, с. 94). Звідси й випливає завдання пастиря у розвитку навчально-пізнавальної інженерії для дошкільників. Це завдання стосується

сприяння вихованню належних властивостей людини.

Відзначимо, що під антропологією пастирства розуміється вміння священика так вести позабогослужбову діяльність, аби вона стосувалася і фізичного, і духовного життя людини. Адже людина живе у двох вимірах: матеріальному (тілесному, видимому) і духовному (безтілесному, невидимому). Тож якому світу віддавати перевагу і які від цього будуть наслідки – повинні знати (на примітивному рівні) і дошкільнята, і їхні батьки та рідні. Отже, антропологія пастирства полягає в тому, що вплив на дитину потрібно здійснювати через її дух (розум), душу, що позначиться на характері поведінки тіла, її плоті. Плоть повинна завжди перебувати у природно-правовому просторі, тобто у праведному, безгріховному стані.

Священик Ярослав Левицький у 1928 році видав книгу «Пастирське богослов'я (годегетика), що містить відомості про особу душпастиря, його природні та надприродні здібності, церковні повноваження. Другий розділ присвячений годегетиці (методиці). Окремо для вікових особливостей, сімейного стану, розумових здібностей, стану здоров'я, суспільних станів тощо подано конкретну методику пастирської діяльності. Важливим є те, що окреме місце відведене душпастирству над дітьми (с. 40) та молоддю (Левицький, 1928).

Схиархимандрит Іоан (Маслов) у своїй книзі «Лекции по пастьрскому богословию» (2001) багато уваги приділив детальному аналізу пастирства Ісуса Христа (с. 63-130) та апостола Павла (с. 131-170), що скеровує та обрамлює сучасне пастирство (Іоанн (Маслов, 2009). Протоієрей професор Михайло Марусяк видав працю «Пастирське богослов'я» (2006), в якій представлено відомості про особу священика, антропологію пастирства, християнське пастирське служіння, пастирський настрій, пастирську психіатрію тощо.

Особливо корисною при розгляді теми дослідження є книжка митрополита Даниїла (Ковальчука) «Православне виховання дітей. Біблійні

парадигми виховання» (2007). У п'яти розділах: «Взаємозв'язок дітей і батьків», «Неодмінні умови у справі виховання дитини», «Прилучення дітей до церковного надбання», «Застереження дітей від негативного впливу світу та спрямування їх до благочестивого життя», «Євангельські вимоги життя людини» висвітлена методика православного виховання дітей (Даниїл (Ковальчук, митр., 2007). Для дошкільної пастирології цей матеріал є особливо важливим, актуальним та доцільним.

Нас цікавить предмет дослідження дошкільної психології в галузі релігії. Тобто йдеться про світовідчуття та прояв дитячої поведінки під впливом пояснення з боку дорослих дії надприродних сил. Звідси й бере свій початок пастирська психологія, яка коригує функції головного мозку, впливає на первинне формування душі людини у виховному процесі.

Провідною для здійснення священничих правил у педагогічній пастирології є педагогіка, необхідна, щоб реалізувати програму дошкільного навчання й виховання з релігійної перспективи. Очевидно, що в самого пастора має бути педагогічна освіта і досвід роботи з дітьми. Тобто священник повинен бути наближеним до соціального педагога у світському тлумаченні.

Оскільки «пастирологія вміщує елементи християнської етики, аскетички, педагогіки та психології, до її складу входять християнська антропологія, вчення про мету і сенс життя» (Пасічний, 2016, с. 4). Відповідно до детермінантів дошкільної пастирології, «дитячому розуму потрібен помічник у такій важливій справі, як входження у духовний світ. Але оскільки це входження ніколи не можна назвати цілком завершеним, то завжди є й необхідність у духовному посередникові» (Баранов, 2003). Зазначимо, що «дошкільна пастирологія розпочинає цю діяльність у цілісній системі позабогослужбової науки. Крім того, дошкільний вік змушує пастиря обов'язково враховувати особливості сімейного життя, духовних орієнтирів батьків, їхнє ставлення до Православної Церкви, загалом духовні потреби найближчого оточення дитини» (Трофимлюк, 2014, с. 15).

Отож, педагогічною пастирологією в ранньому моральному вихованні дитини охоплено чимало наукових дисциплін. Такими дисциплінами надано логістичну підтримку й ініційовано реформи системи дошкільної й шкільної духовної освіти, зміцнення духовної складової суспільного розвитку, а це ефективно позначається на пастирському служінні в різних проявах.

Ми вважаємо, що перш ніж виховувати дитину на християнських засадах, потрібне бодай елементарне пізнання нею докільця, усвідомлення власного «Я». Дитина змалечку має відчувати щирі почуття, добро й ласку від рідних людей. Завдання духовного отця – докласти всіх можливих зусиль, аби дитина не зазнала духовного, світоглядного каліцтва, позаяк останнє матиме непоправні наслідки в духовному вихованні. Дитина не засвоїть релігійних азів, якщо виховуватиметься в бездуховній, аморальній родині. Натомість це можуть бути лише спотворені, часткові знання, спрямовані на здобуття матеріальних благ. Окремі аспекти християнської педагогіки розширено подано у Додатку Ж.

Переконані, що основні детермінанти (визначники) пастирської роботи з дошкільнятами полягають в антропології пастирства, пастирській психології й педагогіці, церковному співі, координаторській діяльності пресвітера, наголошенні на родинному вихованні тощо.

Розглянемо узагальнення еволюції пастирської діяльності протягом досліджуваного періоду згідно з розробленою нами періодизацією, представленою у підрозділі 2.1.

Перший період, який умовно називаємо пропедевтичним, як було сказано вище, відображає той стан і події в суспільстві, в освіті та в пастирській діяльності, який був на початку на нижній хронологічній межі нашого дослідження. Зауважимо, що власне еволюція пастирської діяльності стосовно освітньої зазнала найбільш радикальних змін. У період до 1991-го року фактично повністю панувала комуністична ідеологія і пастирська діяльність в світській освіті була повністю виключена. На цей час важливим

документом була Конвенція ООН 1959 року «Про права дитини». Згідно з цією Конвенцією визнавалося, що ні батьки, ні вихователі, ні церква не є, умовно кажучи, власниками дитини, а дитина має низку прав як людина, маленька, але людина. Таким чином, нижня хронологічна межа нашого дослідження в контексті пастирської діяльності показує фактичний вихід з підпілля у державну діяльність.

Однак, у період, який охоплює 1991-й по 1995-й роки можна стверджувати про вихідна суспільну арену пасторства в умовах визнання держави. На цей час, в 1991-му році, виходить програма «Освіта і концепція національного виховання». У цих документах практично ще ігнорується роль священнослужителів у моральному вихованні підростаючого покоління, однак вже повністю відсутні всі атеїстичні акценти і мотиви. У 1995-му році, який завершує цей період, розробляється «Концепція національного виховання». У цій концепції дуже завуальовано, однак вже відчуваються проведені професором Вишневським ідеї щодо виховання, власне, християнської моралі. Тобто, узагальнюючи перший період, можна сказати, що під час нього пастирство з забороненого виду діяльності в державі, перейшло в офіційно визнане.

Наступний етап, який тривав з 1996-го по 2005-й рік, розпочинався з такого документу, як «Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти». Зауважимо, що в міру того, як розвивається національна система освіти, власне у цьому контексті починають з'являтися цінності християнські.

Тобто, можна стверджувати, що в міру розвитку суспільства, появи концепцій демократизації, концепцій громадянського виховання, проектів (на зразок проекту «Освіта для всіх»), відбувається поступове утвердження та розширення діяльності і ролі священнослужителів у світській освіті. Однак, ця роль на даному етапі ще є досить епізодичною і священники не мають можливості взаємодіяти достатньо ефективно з сім'ями та з дошкільними

закладами. Однак, зняття заборони на відвідування церкви дітьми, привело до того, що діти разом зі своїми родинами починають відвідувати Служби Божі, беруть участь у заходах, що проводяться центрами для дітей, що діють при церквах і надають можливості для налагодження співпраці душпастиря, сім'ї, дитини.

Таким чином, другий період, що триває з 1996-го по 2005-й рік, знаменується тим, що пастирська діяльність розвивається, розширюється і зближається з діяльністю дошкільних закладів, та з'являється достатньо широка інформація про неї, її можливості у засобах масової інформації та медіа. Завершується цей період 2001-м роком та прийняттям Закону України «Про дошкільну освіту». Аналіз цього Закону в контексті морального виховання показує ті поступи, які сталися за десять років – від 1991-го року. Однак, на наш погляд, у ньому ще далеко недооцінена роль церкви, роль релігії у вихованні моральної особистості, моральної людини в найкращому, в найвищому розумінні цього слова.

Незважаючи на те, що державою прийнята низка законів та підзаконних актів, розроблено «Концепцію гуманізації та гуманітаризації освіти», у цей період активізується науково-дослідна діяльність, спрямована на виконання досліджень, розробку методичних праць, що висвітлюють специфіку розвитку моралі, зокрема, в дошкільників, а також з'являється «Концепція виховання гуманних цінностей». Проте, загальний суспільний стан в країні на цей час характеризується певним занепадом і діяльність священнослужителів знаходиться приблизно на тому ж рівні, на якому була у попередній період. Винятками є ті священики, які вважають своєю місією найвищу – служити своїм парафіянам. Однак, паралельно спостерігаються випадки діяльності священиків, які не повністю або зовсім не відповідають своєму сану. Тому проблема на той момент дещо ускладнюється. У таких умовах назрівають великі суспільні зміни і незадоволення суспільства. Те, що відбувається, вже доступно дітям середнього, а тим більше старшого

дошкільного віку.

Четвертий період, що тривав від 2005-го до 2013-го року, характеризується вже офіційним зверненням до ресурсів та можливостей християнської релігії. У 2010-му році прийнято «Концепцію розвитку дошкільної освіти», в якій вже питання морального виховання, формування громадянина, формування моральних цінностей маленьких дошкільників чітко виражені, що підтверджується у базовому компоненті дошкільної освіти. На цьому етапі починається посилене використання різноманітних сценаріїв, різноманітних навчальних програм, які насичені християнськими цінностями та ідеями. Такі програми, як, наприклад, «Малюток», вже у своєму змісті говорять не лише про загальнолюдські цінності, чи національні, але й акцентують увагу на цінностях християнських. Не слід забувати, що у розвитку моралі дошкільників роль відіграє не лише виховання, але й освіта; не лише зразки поведінки, але й знання. З метою розв'язання цієї проблеми вже достатньо широко використовуються дитячі Біблії, дитячі медіа, відповідні мультиплікаційні та спеціальні фільми. Однак, роль вихователя у цій ситуації могла би бути значно сильнішою, якби вона інтегрувалася з діяльністю душпастиря. Заходи, які пропонуються в дошкільних закладах, повністю побудовані на християнській тематиці і спрямовані на розвиток християнської моралі. Однак, тут явно бракує ролі пастиря і священика, в об'єднанні з яким, ця програма була б значно ефективнішою.

Як ми уже зазначали, останній, V період (2014 – 2017), характеризується наявністю великої кількості програм для дошкільників, які насичені християнським змістом. Їх можна використовувати для формування християнської моралі. До таких програм належать «Соняшник» та «Скарбниця моралі».

Як бачимо, на прикладі цих та низки інших програм, на даний момент на 2014-й, 2015-й рік створюються сприятливі умови для розвитку християнської моралі дошкільників у дошкільних закладах освіти, що дуже

сильно відрізняється від початку періоду, коли ця тематика в офіційних державних закладах освіти була просто заборонена. 2017 рік ознаменований програмою українського дошкілля «Програма розвитку дитини» – дитини-дошкільника. У цих програмах теж значне місце займає поняття моральності дошкільника та розвитку християнської моралі. Водночас, дітям приходитьесь розуміти складні поняття, що пов'язані із життєдіяльністю суспільства.

Підводячи підсумок розвитку богословського аспекту, розвитку християнської моралі дошкільників, можемо стверджувати, що відбулися кардинальні зміни: від повного неприйняття діяльності пастиря і його праці з дошкільниками, до повного схвалення такої діяльності. Однак, на етапі, на якому ми зараз перебуваємо, залишаються недовершеними такі важливі аспекти, як узгодження, координація та взаємодія світської та конфесійної діяльності. Тобто, йдеться не тільки про діяльність священика, як пастиря у церкві, але й про тісну взаємодію та координацію змісту, форм і методів формування християнської моралі в рамках «сім'я – дошкільний заклад – пастир». Така система здатна протистояти зовнішнім агресивним проявам, які існують у сучасному суспільстві.

2.3. Розвиток педагогічних концепцій та засобів формування християнської моралі дошкільників у досліджуваній період

Різним історичним періодам характерна наявність власних поглядів на процес морального виховання, що сприймалися як орієнтир у педагогічній діяльності. Важливим завданням морального виховання людини в радянський період було формування активної життєвої позиції особистості, що була спрямована на формування свідомого ставлення до громадянського обов'язку в дусі комуністичної ідейності та моральності.

Методологічні підходи до морального виховання в радянський період

ґрунтувалися на науково-атеїстичних поглядах і переконаннях, що відкидали віру в Бога й релігію. Спільною рисою двох означених історичних періодів є формування у дітей загальнолюдських моральних цінностей, таких, як честь, гідність, добро, повага до старших, любов до Батьківщини (Єрмак, 2014). Важливим елементом морального виховання для більшості сучасних педагогів і дослідників є популяризація духовних цінностей на засадах православної культури та усвідомлення значущості релігійного складника у процесі морального виховання дошкільників.

Так, Бабанський (1983) передбачав тісний взаємозв'язок морального виховання дітей з ідейно-політичним та трудовим. Його позиція щодо визначення поняття «моральне виховання» базувалася на матеріалістичних, науково обґрунтованих поглядах, що відкидали віру в Бога, надприродні сили і будь-яку релігію.

Харламов (1990) розглядав поняття «моральне виховання» як процес, що здійснюється у декількох напрямках. Першим було ставлення людини до ідеології і політики держави (відданість соціалістичній ідеології, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, непримиренність до ворогів миру і свободи народів). Другий напрям висвітлював позицію ставлення особи до Батьківщини (любов до соціалістичної Батьківщини та непримиренності до національної і расової неприязні). Третій напрямок морального виховання характеризувався автором, як ставлення людини до праці (сумлінна праця на благо суспільства і боротьба з порушеннями трудової дисципліни). Наступним напрямом було ставлення до громадського майна і матеріальних цінностей (турбота кожної людини про збереження і збільшення громадського майна та дбайливе ставлення до природи). Останнім напрямом морального виховання, на переконання автора, було ставлення до себе й до інших людей, що охоплювало такі поняття, як високе усвідомлення громадянського обов'язку, чесність, правдивість і моральна чистота, колективізм і товариська взаємодопомога, взаємна повага у сім'ї і

турбота про виховання дітей (с. 90).

Лихачов (1992) у своїй роботі характеризував поняття «моральне виховання» як напрям виховної роботи, що здійснюється у процесі повсякденних моральних відносин у суспільстві. Цей процес, як вважає автор, сприяє формуванню у дітей «звичної моральної свідомості, звичних дій і поведінки, приводить до розвитку морального мислення і здатності прийняття відповідального вибору» (с. 13). Зовнішнім критерієм моральної поведінки людини він вважав виконання суспільних вимог, що існували в суспільстві. Таке моральне почуття, як сумління він уважав внутрішнім критерієм, здатним викликати у людини або стан морального задоволення, або моральні докори сумління у вигляді каяття і занепокоєння. Необхідно зазначити, що Лихачов (1992) характеризував моральне виховання як активний життєвий процес відносин і взаємодій, що здійснюється дошкільних навчальних закладах, громадських організаціях, позашкільних установах і сім'ї. Він заперечував можливість уведення релігійної складової у процес морального виховання дітей та молоді. Оскільки, на його думку, релігійне виховання спрямоване на формування віри в існування містичних сил і веде до релігійного фанатизму (Лихачов, 1992).

Отже, у наукових джерелах радянського періоду можна спостерігати тенденцію відсутності духовно-релігійної складової у питанні морального виховання. Моральне виховання того періоду в основному базувалося на формуванні поглядів та переконань, що відбивали основні напрямки політичної системи того часу та відкидали необхідність і доцільність морального виховання з урахуванням релігійних догматів. На підставі аналізу літератури радянського періоду, ми дійшли висновку, що поняття «моральність» розглядалося в аспекті комуністичної ідеології, а отже, заперечувався вплив релігії на мораль суспільства в принципі.

У межах досліджуваного періоду можливо тільки приблизно визначити етапи становлення й розвитку ідей духовного виховання.

Періодизація, яку ми розробили, дає змогу проаналізувати специфічні, характерні тільки для декотрих десятиліть і років, властивості розвитку концепцій духовного виховання в національній педагогічній думці з позиції політичних, економічних, соціокультурних змін, а відтак, досліджувані явища стануть конкретними, предметними й достовірними (Кучина, 2014).

Виховна система проголошувала моральний кодекс будівничого комунізму (1971), виховання комуністичної моралі, радянського патріотизму (йдеться про комсомол і піонерську організацію). Упродовж тривалого часу вони сприяли гуртуванню дітей, однак із 80-х років ХХ століття стає все більш очевидним декларативний, формалізований, упереджений, заангажований характер їхніх лозунгів. У 90-х роках і до 2000-х ідеологічні табу починають зникати, відтак з'являються нові підходи й ідеї, актуалізуються концепції морального виховання молоді.

До 90-х років ХХ століття підручники з педагогіки подавали основи так званої радянської педагогіки, її сутність, закономірності, методи комуністичного виховання, навчання юні в соціалістичному суспільстві тощо. Методами виховання радянської системи були: боротьба за перемогу комунізму, розбудова безкласового комуністичного суспільства тощо. Особливістю виховання того часу були формування комуністичних переконань й усебічний розвиток поборників комунізму.

Другий етап – це той період, коли, попри окремі недоліки в освітньому процесі, все-таки спостерігалось творче зростання педагогів. Інакше кажучи, у цей час змагалися між собою традиціоналізм і новаторство, у філософії й педагогіці розвивалася гуманістична парадигма й формувалася новий напрям – «педагогіка співпраці». Тоді на засадах положень гуманізму, духовності, творчого підходу до навчально-виховного процесу, почали розвиватися нові, довготривалі виховні системи.

Із здобуттям Україною незалежності й ухваленням Закону України «Про освіту» (1991) та інших державних документів почався процес

реформування освітньої системи; стали формуватися нові концепції виховання з акцентом на перевагах незалежної демократичної держави. Пошук продуктивних форм і методів морального виховання став дуже важливим за дегуманізації суспільних відносин, втрати виховних ідеалів, відчужених стосунків. Педагогічна система намагалася нівелювати ~~такі~~ ~~болісні процеси~~, негативні впливи, зберегти й розбудувати ціннісні основи розвитку особистості, системно, розробляючи моральні орієнтири й духовні засади виховання.

Чимало авторів активно розробляють програми виховання та навчання дітей у дошкільних закладах (Білан, 2017; Білан, Возна, & Максименко, 2012; Богуш, 2012; Богуш, & Крутій, 2011; Горбачева, 2017; Гураш, & Вороніна, 2006; Довбня, 2017; Кононко, 2008; Лохвицька, 2014; Огнев'юк, & Волинець, 2012; Проскура, Кочина, Кузьменко, & Кудикіна, 2010). Інтеграцію ігрової та зображувальної діяльності у розвитку уяви дітей старшого дошкільного віку розглядали Короткова, 2017, Ляшко, 2017, Процел, 2017, Прус, 2018 тощо.

На сучасному етапі розвитку дошкільної освіти до основних засобів духовного розвитку дітей дошкільного віку відносять засоби мистецтва, за допомогою яких реалізується залучення дітей до культури рідного та інших народів.

Виняткова роль у морально-естетичному вихованні дошкільників належить заняттям естетичного напрямку: образотворчому мистецтву, аплікації, ліпленню, конструюванню, співу. Такі заняття спрямовані не лише на формування і розвиток не тільки певних умінь і навичок з різних видів мистецтва, але й на одержання конкретного досвіду, розвиток мистецького хисту.

У формуванні всебічно розвиненої, гуманної особистості, вихованні чуйності, емоційності, естетичних потреб, певних ідеалів важливу роль відіграє музика, оскільки вона комплексно впливає на людину, адже може мати як заспокійливу, так і збудливу дію, викликати як позитивні, так і

негативні емоції, вливати на психіку і фізіологію дитини. Тому для морального виховання дошкільнят музика дуже важлива.

Чимало сучасних досліджень розкривають, як мистецтво формує у свідомості людини цілісну картину світу, духовну культуру особистості, її естетичну позицію, розвиває творчі здібності дитини, формує досвід відчуттів, її естетичні смаки. Усе це сприятиме широкому гуманістичному мисленню, збереженню культурного середовища, усвідомленню цінності мистецтва.

Музика має неабиякий емоційний вплив, пробуджуючи в людині позитивні емоції, почуття, сприяє її моральному піднесенню. Вплив музики ґрунтується на досвіді моральних відчуттів людини, закономірностях її виховання. Впливаючи на гармонійний духовний розвиток особистості, мистецтво має величезне значення, яке ніколи не піддавалося сумніву.

Музична освіта дошкільників забезпечує морально-естетичний розвиток дітей через слухання музики. Методика слухання музики передбачає виконання пісні чи іншого музичного твору учителем. Це викликає певні емоції у дітей, що слухають цей твір. Для візуального сприйняття музичного твору важливим є його інсценування з використанням іграшок. Крім того, потрібно приділяти увагу фрагментарному залученню дітей до різних видів музичної діяльності.

Знайомство з музикою, як ніщо збагачує духовний мікросвіт. Під час цього процесу розвивається музичний хист, формуються основи музичної культури, емоційність, покращується мислення, дитина відчуває прекрасне в мистецтві та житті.

Власне, музичне виховання неабияк сприяє повноцінному розвитку малюка. Музичні вправи та ігри, за вдало обраних прийомів, позитивно позначаються на розвитку психічних процесів і ознаках особистості.

Музичне виховання розглядається в дошкільній педагогіці як обов'язкова складова морального виховання. Завдяки музиці

вдосконалюється чуттєвість та сприйняття краси дошкільника.

Найчастіше у дошкільних закладах діти беруть участь у таких видах художньої діяльності як:

- зображувальна (діти споглядають картини, малюють, ліплять, роблять аплікації);
- музична (діти слухають музику, співають, граються, танцюють, грають на музичних інструментах);
- художньо-мовленнєва (діти слухають казки, розповіді, читають вірші тощо);
- театралізована.

Розвиток чуттєвості й емоційності завдяки засобам образотворчого мистецтва, сприймання й милування прекрасним розпочинається змалечку. Завдяки дорослим дитина віднаходить, відчуває й розуміє красу поетичного слова, естетику в музиці, живописі, глибше усвідомлюючи довколишню дійсність: природу, світ речей, людську працю й духовні цінності. Краса облагороджує, надихаючи людину творити добро.

Ознайомлення дитини зі світом краси й гармонії – важливе завдання морально-естетичного, емоційного виховання. Естетичне виховання полягає також у щоденному прищепленні дітям естетичного ставлення до життя, вмінні сприймати й усвідомлювати прекрасне у творах мистецтва, природі, людських стосунках тощо. Краса тісно переплітається з особистістю, її зовнішністю, душею, діяльністю, поведінкою, мовою тощо. Творчі особистості, зокрема наші співвітчизники, створили шедеври, завдяки яким можна й потрібно розвивати в дитині почуття прекрасного, виховувати моральні якості: від колискової, що звучить з уст матері, до складних мистецьких творів, які людина здатна досягнути в житті, якщо цю основу закладати змалечку.

Образотворча діяльність у дитинстві має вплив на формування особистості людини. Тому так важливо забезпечити дитині сприятливі

необхідні умови для її творчої самореалізації, прищеплення навичок, накопичення життєвого досвіду, розвитку моральних цінностей з метою формування бережливого ставлення до довкілля, до людей і до самої себе, а також до культурних надбань людства (Волосюк, 2014).

Різні види художньої діяльності, в яких діти беруть участь, зокрема й заняття з малювання, сприяють змістовному повноцінному спілкуванню дітей як між собою, так і з дорослими, а також виконують терапевтичну функцію, відволікаючи дітей від сумних подій.

У процесі малювання дитина радіє, коли бачить красиве зображення, засмучується, коли не вдається досягти бажаного результату, тощо. Створюючи певний образ, дитина вчиться передавати свої почуття, усвідомлено застосовуючи набуті образотворчі вміння, навички і прийоми.

Потрібно навчити дітей не просто бачити об'єкт, розпізнавати його властивості, а й помічати його красу. У дитячій творчості якість бачити красу дуже важлива, адже основними рисами творчості дітей є щирість, безпосередність, сміливість, емоційність, оптимізм, гуманізм, змістовність, виразність, яскравість, барвистість, декоративність. Щоб дитина могла виразити себе в малюнку, вихователь повинен розвивати в неї вміння насолоджуватися красою природи, благородністю вчинків людей, милуватися творами мистецтва.

Залучаючи дитину у світ культури за допомогою читання різних творів, слухання музики, розглядання картин та ілюстрацій, спостереження за навколишнім світом, ми навчаємо її взаємодіяти з іншими людьми і природою, знайомимо з нормами й правилами такої взаємодії, які й формують суть моралі і культури поведінки людини. Цим і зумовлена потреба приділення особливої уваги моральному вихованню дошкільників. Важливим засобом морального виховання сьогодні є медіа-засоби, зокрема й вітчизняна періодика для дітей. Наявні в нинішньому інформаційному просторі такі журнали, як «Ангеляткова наука», «Барвінок», «Водограй»,

«Зернятко», «Колосок», «Куля», «Маленький розумник», «Пізнайко», «Професор Крейд», «Смайлик», «Соняшник», «Rosnauko» (англ.); пізнавальні й розвивальні газети «Абетка», «Долонька», «Зайчик» тощо. У сучасному українському суспільстві актуальне застосування виховного потенціалу дитячої періодики, що в системі його суб'єктів (видавці/митці – вихованець/читач – педагоги/батьки) дає змогу для педагогічного взаємозв'язку, як основи морально-виховного процесу.

Заслуговує на увагу в цьому аспекті видання «Світ Дитини» – патріотичний та літературно-мистецький часопис, що формує світогляд дошкільників на основі духовної моралі й національної гідності.

Важлива роль моральних цінностей полягає в тім, що «вони містять зразок поведінки, а особливий виховний вплив використання художньої літератури полягає в тому, що значення моральних норм у них пояснюється не абстрактно, а на конкретних ситуаціях. Моральний урок, який діти винесуть з творів художньої літератури допоможе їм отримати чіткі орієнтири у системі цінностей, закласти підвалини міцних моральних переконань, сформувати власну модель поведінки у суспільстві. Зміст творів захоплює дітей, вводить у вир цікавих подій, отримує глибокий емоційний відгук, змушує хвилюватися за дійових осіб. Саме переживання за літературних героїв викликає у дітей співчуття, милосердя, доброзичливість, гуманність, почуття радості від перемоги добра над злом» (Глушкова, 2016, с. 40-45).

Вплив художньої літератури зростає у зв'язку з особливостями сприймання текстів дошкільнятами, через їхні вікові й психологічні ознаки: надмірну сентиментальність, безпосереднє сприймання довкілля, активне наслідування й емоційне «зараження» тощо. Вникаючи у зміст художніх текстів, малеча навчається оцінюванню вчинків літературних героїв. Діти сприймають твір літератури загалом, цілісно зміст та художню форму, розуміння ж виникає в поглядах.

Треба зазначити, що «казки, як і ігри, є невід'ємною частиною розвитку і виховання кожної дитини, їхня мова не лише цікава, але й проста для дитячого розуміння і сприйняття. Адже до деякого вікового періоду дітям важко дається логічне мислення, натомість казка не потребує складних логічних роздумів. Чарівна оповідка не містить прямої настанови до дії, і викладена в ній життєво важлива інформація сприймається малюком ненав'язливо, що є важливим аспектом, адже діти, зазвичай, не сприймають прямих повчань, роблячи наперекір батьківським настановам. До того ж, народні казки – це певний багаж норм і моралі, який збирався по краплинах роками і передавався від покоління до покоління» (Григоренко, 2018, с. 189).

Саме на зразку казки дитині найпростіше розтлумачити поняття моральності, різницю між добром та злом. Така особливість суттєво відрізняє цей жанр художньої літератури від коміксів, негативні герої яких нерідко слугують кумирами і взірцями для наслідування дітей. Це може бути завдяки вдало й чітко зображеному негативному герою, внаслідок чого привабливе зображення для дитини значно важливіше за вчинки такого персонажа.

Натомість у казці важливі її зміст і мораль, а не приваблива картинка. У казці неодмінно добро перемагає зло, звеличуються «позитивні» герої, принижуються й висміюються «негативні». Наскрізна мораль казки – привчити чинити добро. Відтак дитина, підсвідомо перевтілюючись у «хорошого» персонажа, силкується наслідувати його поведінку. Окрім того, пам'ятаючи, що за зло карають, дитина усвідомлює, що єдиною можливістю уникнути покарання є – не бути поганим.

У 2–5-річних дітей починає розвиватися уява, часто в цьому віці вони фантазують. У цей час батькам варто розповідати їм казки. Але це дитяче фантазування часом вселяє в дітей страх перед деякими казковими персонажами (наприклад, Баба-Яга). Тому, щоб не спричинити майбутніх психологічних проблем, не можна залякувати дітей «відьмами», «бабаями», «вовками» тощо.

Щоб розповісти дитині казку, потрібно спочатку самому прочитати її і подумати над тим, які вона може сформувати стереотипи. Варто події, які відбуваються у казках, аналізувати і в доступній формі пояснювати їх дитині, щоб запобігти формуванню в її свідомості хибних уявлень про життя та стосунки між людьми. Наприклад, казки про принцес іноді виховують пасивність у житті, можуть сформувати думку, що для щасливого життя потрібно просто дочекатися свого принца. Суперечливими вважають також і казки, зібрані у німецьких землях і літературно оброблені братами Якобом і Вільгельмом Гріммами, відомі під назвою «Казки братів Грімм», які спочатку були написані для дорослих, а потім адаптовані для дітей.

У 5–7-річному віці діти здатні вже сприймати різні казки, однак складніші казкові сюжети варто розповідати дітям ближче до семирічного віку. Казка повинна не тільки бути цікавою, розвивати уяву, а й не заперечувати християнські цінності, виховувати моральні чесноти. Починаючи від п'ятирічного віку дитина має вміти переказати сюжет казки. Якщо дитина неодноразово чула певну казку, але не може переказати її, це сигналізує про потребу звернення до психолога.

Проте не варто змалку вимагати від дітей і надмірних інтелектуальних зусиль. Усьому свій час. Насамперед у дошкільнят важливо розвивати сферу емоцій і почуттів. Якщо ж батьки помітили у дитини інтерес до певної галузі знань, доцільно, щоб його розвинути, використовувати яскраві енциклопедії для відповідного віку, що допоможе їй краще пізнати навколишній світ.

Читання казок для дітей є набагато кориснішим, ніж перегляд мультфільмів. Хоча в казці так само, як і в мультфільмі, подається готова фантастична історія, але мультфільм не залишає дитині простору для уяви. Казка ж розвиває уяву, сприяючи розвитку творчості.

І ще один аргумент на користь казки, який вважаємо за необхідне підкреслити: сучасні мультфільми, особливо закордонні, пропонують дошкільникам систему цінностей, яка зовсім не відповідає традиційній

українській свідомості, тому краще читати дітям народні казки, перевірені поколіннями, аніж пропонувати їм переглядати сучасні мультфільми.

Читання казки повинно стати щоденним священним вечірнім ритуалом, який не варто одразу відмінити, якщо дитина вже вміє читати самостійно. Адже він сприяє зближенню дітей і дорослих, встановленню між ними довірливих стосунків. Важливо, щоб усе вічне, мудре, про що розповідається у казках, дитина почула саме з вуст матері і батька.

Саме на дошкільний вік припадає початок формування художньо-естетичної культури, а у старшому періоді цього вікового етапу художньо-естетична та ігрова діяльність задовольняють нагальну необхідність дітей самовиразитися і є улюбленою розвагою та умовою всебічного розвитку дитини. Особливе значення в дошкільному віці має театралізована ігрова діяльність.

Театралізовані сценки схвально впливають на емоційний стан дитини, акумулюючи людську життєву мудрість й оптимізм; відіграють незабвенну роль у духовному розвитку, становленню вдачі дитини, прищепленні їй найгуманніших рис. Театр, поєднуючи музичну, танцювальну, пластичну, мовленнєву сфери тощо, слугує високим рівнем естетичного виховання.

Завдяки участі в театралізованих іграх діти старшого дошкільного віку знайомляться з навколишнім світом через образи, звуки, барви. Ця діяльність сприяє інтенсивнішому розвитку у дошкільників пізнавальних інтересів, удосконаленню психічних процесів (пам'яті, мислення, уяви), активізації мовлення, формуванню культури спілкування, розширенню кругозору (Похил, 2017, с. 145).

Важливою характеристикою морального виховання старших дошкільників є те, що воно реалізується засобами народної педагогіки, які здійснюються в різноманітних формах: заняття народно-педагогічного спрямування, заняття з розуміння добра і краси, читання казок, хвилини ввічливості, дидактичні ігри і вправи, народні та родинні свята тощо.

Найбільшу доцільність і результативність виховного впливу, як вважає Бабій (2012), забезпечили такі засоби народної педагогіки, як народна творчість (фольклорні жанри, народні пісні, казки), ігри (народні), традиції (національні свята, звичаї, обряди).

Тут для досягнення мети застосовують такі методи: читання художніх творів і спільне обговорення сюжету, поведінки та вчинків героїв, ілюстрацій; спільне вирішення морально-етичних проблем; перевтілення на позитивного персонажа художнього твору; дидактичні ігри та вправи; драматичні сценки за сюжетом творів; спільне написання листа казковому персонажу й герою художнього твору; вирішення суперечок на кшталт «добре/погане»; проведення конкурсів, вікторин тощо.

Наприклад, Кисельова (2009) пропонує методику, де дібрано різножанрові твори українського фольклору відповідно до завдань з морально-етичного виховання; складено план заучування малих жанрів фольклору на заняттях та в повсякденному житті впродовж року; розроблено конспекти експериментальних занять, систему вправ, ігор; складено тематичний словничок до кожної теми, а також словник тлумачення морально-етичних категорій для дітей. На початку експериментальної роботи було складено розповідь-казку про країну Злагоди з наскрізними героями (Правдолюбко, принцеса Доброслава, професор Прислів'їв, пані Ввічливість, Скромниця, чарівна мапа, чаклунка Злорада і Злий Дракон) (Кисельова, 2009).

З огляду на психологічні риси старших дошкільників, мультфільми неабияк впливають на їхні моральну свідомість та вчинки. Ідеї застосування мультфільмів у моральному вихованні дошкільників необхідно ґрунтовно вивчити й проаналізувати.

Центральна ідея більшості мультфільмів – «протиборство основних моральних категорій – добра і зла. Мультфільм наочно демонструє наслідки недотримання моральних норм, прояви негативних якостей. Зміст сюжетних

ліній акцентує увагу дошкільників на моральний сенс, що може слугувати своєрідним орієнтиром у їхній життєдіяльності. Через порівняння себе з улюбленими героями дитина має можливість навчитися позитивно сприймати себе та переймати найкращий досвід вияву моральних якостей» (Кушнір, Сопівник, & Пижик, 2017, с. 170).

Аналіз науково-педагогічної літератури з проблеми дослідження свідчить, що «до складових морального виховання старших дошкільників відносимо: формування орієнтовної основи – сукупності моральних уявлень і понять, накопичених у процесі засвоєння і знайомства з нормами моралі і моральними категоріями; розвиток емоційно-оціночної основи – комплексу мотивів, моральних потреб і переконань дошкільника, що відображають його ставлення до навколишньої дійсності за допомогою комплексу моральних почуттів та емоцій; вироблення поведінкової основи – здатності й готовності дитини до активних дій, вчинків і проявів у ставленні до інших, що відповідають вимогам моральних норм, сформованих у суспільстві» (Куніченко, 2015, с. 74). Невмержицька (2006) акцентує на тім, що «зміст більшості розважальних програм сучасного телебачення пропагує цінності негативні або суперечливі з точки зору морального становлення особистості. Тому, «важливо формувати у дітей критичний підхід до вибору телепродукції» (с. 14). Один із головних шляхів морально-духовного відродження суспільства (Кукушин, 2004) вбачає у «впровадженні моральної цензури на телебаченні, а також популяризації класичних духовних цінностей нації у галузі музики та літератури» (с. 231).

Про безсумнівну шкоду впливу комп'ютерних технологій на морально-духовний розвиток дошкільників за бездумного користування ними наголошує Семчук (2014), вважаючи, що «комп'ютерні технології формують віртуальний світ дитини, де уявне, створене фантазією і виражене символічною комп'ютерною мовою, засвоюється і переживається як справжнє, де боротьба комп'ютерно персоніфікованих сил добра і зла, правди

і кривди, любові і ненависті сприймається правдиво» (с. 223). Електронні засоби інформації щоденно безпосередньо впливають на формування світогляду й цінностей дошкільника. Змалечку життєвий простір дитини перенасичений комп'ютерними технологіями, телебаченням, мультфільмами, які є як потужним прийомом виховання, так і небезпечним фактором впливу на малечу.

Згідно з дослідженнями потенційних можливостей мультиплікаційного фільму, треба зазначити, що яскравість, образність, змістовність такого виду мистецтва зумовлює ефективність морального виховання дітей дошкільного віку, формує їхню моральну свідомість, морально-емоційну сферу й поведінку і в стінах закладів дошкільної освіти, і в межах родини.

Мультфільм насичений низкою стандартів поведінки з наявними позитивними й негативними моральними рисами. Задля формування світогляду про моральні риси й норми важливим є педагогічний супровід перегляду мультфільмів старшими дошкільнятами. Завдяки цьому діти навчаються виокремлювати, диференціювати й осмислювати найтипівіші поведінкові риси героїв, порівнюючи й переносячи моральні ситуації мультиплікаційної стрічки в особисте життя.

Оскільки вироблені минулими десятиріччями суспільні ідеали були узагальненими, регламентованими, державницько-класовими, не зачіпали внутрішній, особистісний мікросвіт людини, перейти від публічної риторики про моральність до усвідомлення моральності як складного людського феномена аж ніяк непросто.

Відтак, вбачаємо можливості для формування християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, на основі використання засобів мистецтва, музики, художньої діяльності, медіа, періодики для дітей, художньої літератури, казок, ігор, театралізованих дійств, народної педагогіки, фольклору, мультиплікації тощо.

Отож, для поліпшення процесу морального виховання в освітній

системі України необхідні: зміна методології й цілей освіти; пріоритетна моральна складова як основа освіти, проголошення державного функціонування освіти як базової складової, а не як послуги; переорієнтація освіти із вивчення предметів на опанування діяльності, на розвиток особистості, її індивідуальних рис; збагачення виховних програм освітніх закладів релігійною складовою.

Висновки до другого розділу

Еволюція дошкільної освіти та виховання України характеризується специфікою розвитку у різні історичні періоди. Відчутні зміни, зумовлені суперечливими економічними та соціокультурними умовами, притаманні зламу ХХ–ХХІ століття, адже суттєво змінилися державна ідеологія, виховні ідеали, виникали чималі соціальні труднощі, зрештою, війна. Поступово руйнувався духовний лад української нації, зароджувалися паростки злих намірів, вирували міжрелігійні пристрасті, виборювалися матеріальні статки, відтак турбота за дітей нівелювалася.

На основі охарактеризованих особливостей досліджуваного періоду в контексті розвитку церковного життя в Україні та у контексті дошкільної освіти й виховання, розроблено періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників у пастирській педагогіці наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, враховуючи особливості й освітнього, й релігійного розвитку вітчизняного суспільства у вказаний час, а саме: I – пропедевтичний період (до 1991 року включно), II – перехідний період (1992-1995 рр.), III – установчий період (1996-2005 рр.), IV – державницький період (2005-2013 рр.) та V – інтегральний період (2014-2017 рр.).

З'ясовано, що методологічною основою інтеграції світського та релігійного компонентів були такі підходи як історіографічний, системний,

аксіологічний, хронологічний та парадигмальний.

На основі порівняльного аналізу педагогічної літератури радянського і сучасного періодів зроблено висновок про те, що суть морального виховання в різні історичні періоди трактувалася по-різному й залежала в основному від політики уряду та настанов у педагогічній системі.

Провідними у пастирології щодо розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності є християнська психологія як співпраця християнства з науковою психологією на чолі з віруючими християнськими психологами та педагогічна пастирологія у ранньому моральному вихованні дитини, якою охоплено чимало важливих наукових дисциплін.

Історичний досвід показує, що формування християнської моралі дошкільників ефективно забезпечується засобами мистецтва, музики, художньої діяльності, медіа, періодики для дітей, художньої літератури, казки, ігор, театралізації, народної педагогіки, фольклору, мультиплікації тощо.

Формування християнської моралі в рамках «сім'я – дошкільний заклад – пастир» як системи забезпечує її здатність протистояти зовнішнім агресивним проявам, які існують у сучасному суспільстві.

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора: Slyvka, 2019c; Сливка, 2014, 2017a, 2017b, 2017e, 2018a; Сливка, & Сливка, 2018.

РОЗДІЛ 3

УЗАГАЛЬНЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ ПАСТИРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У третьому розділі «Узагальнення історичного досвіду розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності та можливості його використання на сучасному етапі» висвітлено виявлені тенденції розвитку теорії та практики розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності; узагальнено історичний досвід та визначено перспективні напрями розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності; окреслено можливості використання досвіду пастирської діяльності формування християнської моралі дошкільників як інтеграції світського та релігійного компонентів для забезпечення цілісності розвитку моральності дошкільників; розроблено методичні рекомендації щодо спільної діяльності пастиря, сім'ї та закладу дошкільної освіти у розвитку моралі дошкільників.

3.1. Тенденції розвитку теорії християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності

Сьогодні перевагою освітян-дошкільників повинен бути розвиток індивіда, його компетентності в різних життєвих сферах, а не предметна підготовка до подальшого шкільного буття (Кононко, Луценко, Нечай,

Плохій, & Сидельникова, et al., 2013, с. 8).

Тільки за таких умов дитина навчиться змалечку прямувати назустріч життю, реалізуючи власний потенціал, відкриватися життєвим враженням, жити у злагоді з довкіллям і згоді із собою. Завдяки альтруїстичній етиці, етиці любові християнство стало наймогутнішим чинником гуманізації особистості і суспільства, а отже і всілякого прогресу людства (Москалець, 2011, с. 258).

Сучасна західна цивілізація вже давно й активно використовує величезний досвід християнства та церкви для формування в молоді позитивних цінностей, відвернення від неї негативних впливів. Так, законодавство таких країн, як Австрія, Бельгія, Великобританія, Данія, Греція, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Португалія, Фінляндія, Швеція надає право здійснювати релігійне навчання і виховання в державних школах; інші країни мають такий програмовий компонент, як історія релігій, а деякі національні освіти впровадили позаурочні години для релігійного виховання (Варенко, 2005, с. 3).

Християнська мораль залишається відносно консервативною і незмінною. Її фундаментальним положенням, основною християнською цінністю вважається любов як основа всього християнського життя та моральності.

Формування християнської моралі дітей дошкільного віку має стратегічне значення для майбутнього життя дорослої людини. Вирішальним тут є те, які морально-етичні джерела закладено моральні норми часто суперечили Божому задуму і мали здебільшого негативний зміст. Це послужило причиною появи уже письмової фіксації усних версій Священного Писання у вигляді Десяти заповідей Божих, своєрідної домовленості з людьми жити праведно.

Розглянемо коротко специфіку формування змісту освіти та

виховання дошкільників як пропедевтичну основу для виокремлення відповідних тенденцій розвитку християнської моралі засобами пастирської діяльності у досліджуваний нами період.

Хронологічний аналіз архівних матеріалів досліджуваного періоду засвідчив, що зміст освіти дошкільників постійно оновлюється і змінюється (Степанова, 2011, с. 11).

Щодо перспективних стратегічних тенденцій, то до них відносяться стандарти дошкільної освіти; його орієнтація на реалізацію принципу дитиноцентризму; всеохопність дітей дошкільного віку обов'язковою дошкільною освітою у закладах освіти різного типу; варіювання методик і програм дошкільної освіти; доповнення змісту програм національними та регіональними чинниками; забезпечення духовного розвитку особистості; застосування новітніх технологій, методів, форм, оновлення змісту підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів дошкільної освіти (Степанова, 2011).

На цій основі виділяємо пропедевтичні тенденції формування християнської моралі дошкільників, а саме:

- варіювання методик і програм дошкільної освіти,
- використання народних українських традицій в контексті християнства;
- всеохопність дітей дошкільного віку у закладах освіти різного типу,
- наповнення змісту програм національними та регіональними чинниками,
- забезпечення духовного розвитку особистості,
- застосування новітніх технологій, методів, форм, оновлення змісту підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів дошкільної освіти.
- орієнтація змісту на реалізацію принципу дитиноцентризму,
- програмотворення змісту дошкільної освіти національної спрямованості,
- розвиток змісту дошкільної освіти на зарубіжних ідеях «теорії вільного виховання»,
- створення законодавчої бази української дошкільної освіти,

– уніфікація змісту дошкільної освіти, реалізація предметно-центричного підходу щодо змісту дошкільної освіти.

Формуванню і розвитку християнської моралі наприкінці ХХ століття практично не приділено жодної уваги, окрім загального положення щодо формування духовності, хоча неформально священнослужителі беруть активну участь у вихованні дошкільників.

У ході нашого дослідження ми виокремили низку тенденцій розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності. Розглянемо їх детальніше.

Передусім, важливе значення має звернення до християнських моральних цінностей та поступове посилення їх ролі в освіті і вихованні дошкільників. Повернення до християнської моралі постійно зростає, зі створенням української держави, причому найбільш відчутні зміни стосуються початку ХХІ століття.

Як жодна інша, ця тенденція розвивалася у досліджуваній період від її повної фактичної відсутності до всеохоплення і стрімкого розвитку, від повного ігнорування, до постійного зростання її значущості у вихованні та освіті сучасних дошкільників. Вона характеризується різноманітними проявами. Перш за все, у світську педагогіку (якою керуються вихователі закладів дошкільної освіти) постійно, починаючи з 90-х років ХХ століття до сьогодні, проникають ідеї, тематика, мотиви християнського виховання. Якщо на початку досліджуваного періоду християнська мораль, будь-які норми, пов'язані з релігією, були відсутні, то сьогодні, практично усі програми для закладів дошкільної освіти містять дуже багато матеріалів, присвячених духовно-моральному вихованню, зокрема християнських цінностей. Такі процеси вважаємо позитивними з одним застереженням: якщо ці заходи не є формальними, а для цього активну участь у них повинен брати пастир, що і відбувається в останні десятиліття.

Водночас, на межі ХХ–ХХІ століття сформовано ґрунтовні теоретичні

засади педагогічної пастирології, зокрема дошкільної. Сучасний пастир має можливість здійснювати позабогослужбову діяльність на апробованому науковому матеріалі.

Ще однією тенденцією, яку виокремлюємо, є інтеграція дошкільної та пастирської педагогіки у їхньому розвитку. Сьогодні спостерігаємо інтенсивний розвиток пастирської педагогіки, психології, зближення богословських методологій та методологій педагогіки. Найважливіше у цій ситуації вважаємо формування пастирології (чи педагогічної пастирології), зокрема, дошкільної, яка оформляється в органічному поєднанні з основами світської класичної дошкільної педагогіки. Таке зближення і таку тенденцію вважаємо надзвичайно позитивною і вона, за сприятливих умов, мала би постійно зростати. Адже дитина-дошкільник не розрізняє того, хто формує мораль: чи це батьки, чи це дошкільний заклад, чи пастир.

У дитячій, дошкільній пастирології феноменологія має підготовче завдання.

Дитина цілісно сприймає й інтегрує у своїй свідомості всі впливи, які здійснюються на неї. Тому, якщо ці впливи узгоджені, базуються на приблизно однакових цінностях, якщо вини укладаються в єдину систему у голові дитини – такі впливи можна вважати позитивними.

Вважаємо за доцільне виокремити зближення методологій пастирської і дошкільної педагогіки як одну із тенденцій розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності. Це забезпечує комплексна методологія як інтеграція дошкільної (світської) та пастирської (конфесійної) педагогіки. Як відомо, і в самій педагогіці, і у богослов'ї, існують різноманітні види педагогів, що відповідають різним парадигмам релігії та парадигмам освіти. Якщо проголошена гуманізаційна парадигма освіти тісно поєднується з християнськими цінностями та в її основу покладено загальнолюдські цінності, які дуже близькі до християнських.

У цій ситуації значна кількість, на сьогоднішній день, педагогічних методологій, які часто неузгоджені між собою, і богословських методологій, які теж розрізнені відповідно до різних підходів і різних конфесійних проблем. Усі спроби формування єдиного підходу у методології дошкільної педагогіки, яка поєднує найкращі зразки педагогіки світської, конфесійної, є надзвичайно позитивною тенденцією. Такі спроби спостерігаються як з боку педагогічних працівників, так і з боку декотрих, на жаль ще небагатьох, пастирів. Адже дошкільне богослов'я формується на основі використання потенціалу різних наук. Передусім це чуттєвий методологічний рівень без задалегідь сформованої програми пізнання або напрямків пошуку, нелінійними мисленням і динамікою. Тут мова про застосування досягнень вітчизняних теологів, філософів, учителів – фундаментаторів характерної вітчизняної теології.

Послугуючись заданою методологією як методикою позабогослужбової практики, пресвітер зобов'язаний порозумітися з дошкільником та його найближчим оточенням.

Для цього потрібно використовувати знання з різноманітних галузей наукового знання, вийти за межі конкретних навчальних дисциплін, здійснити своєрідний обмін, кооперацію богослов'я з міждисциплінарними пізнавальними методами, переступити межі, які існують між науками, здійснити оригінальний методико-інтелектуальний підхід для формування цілого – виховання Божої дитини.

При цьому слід врахувати, що кожна наука, яка дотична до пастирського богослов'я і входить в міждисциплінарний комплекс, є одночасно відкритою і закритою. Тому возз'єднання, або інтеграція наук потребує пастирської методики використання оновлених комплексних наукових ресурсів та умілого прокладання шляху богословськими методами.

Серед важливих тенденцій розвитку християнської моралі засобами пастирської діяльності виокремлюємо розвиток міждисциплінарності у

розвитку християнської моралі дошкільників. Це ще одна дуже важлива тенденція, яку можна назвати міждисциплінарністю у розвитку моралі як такої і моралі християнської дошкільників, зокрема. На початку досліджуваного періоду ізольовано викладалися основи християнської моралі і абсолютно відокремлено проводилися аналогічні заходи у закладах дошкільної освіти, спрямовані на формування загальнолюдських цінностей і чеснот.

На сучасному етапі, тобто майже за тридцять років розвитку християнської моралі дошкільників спостерігаємо зближення конфесійного і світського виховання та освіти. Водночас, до процесу приєднуються багато різних наук – як богословських, так і світських. Як пастирська, так і дошкільна педагогіка, визнають необхідність використання знань з екології, народної педагогіки, фольклору, художньої літератури, музики, театру, засобів масової інформації, які сприяють конструюванню позитивного академічного середовища, а їхній зміст працює, власне, на вироблення позитивних якостей у дошкільників. Такий міждисциплінарний, чи міжнауковий підхід є перспективним і посилюється з часом.

Формувати мораль дошкільника варто починати з морально-етичних норм, що ґрунтуються на Десяти заповідях Божих. Звичайно, для дітей дошкільного віку зрозумілим буде зміст не всіх Десяти заповідей Божих, а лише деяких, простих (елементарних) норм моралі. Втім, з кожним наступним етапом розвитку ці норми матимуть глибший зміст.

Певна еволюція відбулася і в трактуванні подачі, і розумінні Божих Заповідей. Якщо на початку у світській педагогіці вважалося, що Божі Заповіді – це жорсткі закони, які в авторитарному порядку примушують людей їх виконувати для того, щоб отримати заслуги вічності, то за останні роки посилюється тенденція розуміння Божих Заповідей, як своєрідних правил безпеки руху людини по життю. Божі Заповіді є дуже близькими до загальнолюдських моральних норм і працюють вони на охорону людей від

небезпек та негараздів.

Якщо розглядати сприйняття дошкільниками Божих Заповідей, то знову ж таки, якщо на самому початку 90-х років ХХ століття дошкільників, які були незвичні до такого типу і літератури, і життя, коли практично більшість дітей не відвідували церкву, то сучасних дошкільників з найменшого віку ознайомлюють з ними. Відтак формується інше ставлення до Божих Заповідей, які трактуються як певні дороговкази. І от в посиленні цієї тенденції виключно важлива роль відводиться, власне, пастирям.

Сьогодні вбачаємо ще одну тенденцію – послаблення соціальних компетентностей підростаючого покоління. Спостерігається і негативна тенденція відходу від пріоритету основних соціальних компетентностей дитини: вміння орієнтуватися у людському оточенні; розуміти інших, їхній настрій, потреби, особливості поведінки; поважати один одного, допомагати іншим і піклуватися про них; здатність вибирати певні ситуації спілкування і сумісної діяльності тощо (Базовий компонент дошкільної освіти, 2013, с. 9).

Негативна тенденція, яка спостерігається у суспільстві, де панує потяг до матеріального і далеко не завжди моральні способи поведінки дорослих, зумовлює перебування дітей у складних ситуаціях, хоча дома і у закладі дошкільної освіти у них виховують моральні чесноти. Для того, щоб ця тенденція зменшувалася, а не збільшувалася, потрібен, певного роду, контроль і (в позитивному розумінні) цензура на те, що бачить і чує дошкільник у закладі дошкільної освіти, вдома і, знову ж таки, важлива роль у підборі цієї інформації належить пастирю. Окрім того, пастирська діяльність презентована зокрема й спеціальними методиками; можливим є проведення присутні спеціальних занять, основною метою яких є протистояння впливу зовнішніх негативних аморальних проявів, виховання у дітей тих рис, які допоможуть їм стати моральними особистостями.

До важливих тенденцій розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності відносимо зближення змісту світських і

конфесійних програм дошкільної освіти і виховання. Вважаємо її найбільш важливою тенденцією. Хоча на сьогодні зближення змісту світських і конфесійних програм дошкільної освіти і виховання знаходиться на початковому етапі розвитку, така інтеграція є надзвичайно важливою. Нижче розглянемо кілька конкретних прикладів.

Наприклад, програма «Дитина в дошкільні роки» (2011) зорієнтована на формування загальних цінностей та дитячі інтереси, на зважання її вікових перспектив, збереження її субкультури, взаємозв'язок низки аспектів буття малечі. Її утворюють чотири частини з аналізом розвитку духовних можливостей дошкільнят із трирічного віку. Змістом програми – це поділ на розділи згідно з віковими етапами дошкільнят. Наприклад, для дітей молодшого дошкільного віку передбачено розділ «Кроки до самостійності»; середнього дошкільного – «Подорож у довкілля»; старшого дошкільного – «Стежинки у Всесвіт» (Крутій, 2011).

Водночас варіативна складова програми пропонує вводити дітвору у світ духовних традицій християнської культури, послуговуючись взірцями життя певних історичних індивідів; сприяти усвідомленню вихованцями особистісної суті високих духовних цінностей; формувати в них відразу до скнарості, зухвалості, жорстокості, цинізму, непристойності тощо. Зрештою дошкільним педагогам пропонується ознайомлювати вихованців зі Святим Письмом – Біблією, життям святих, які слугують зразком для наслідування; великими релігійними святами, демонструвати їх нерозривний зв'язок життям, мистецтвом і творчістю народу.

Як бачимо, у наведеній програмі особливе значення відводиться духовному вихованню дітей (варіативна частина), а в інваріантній більшій акцент – на формуванні моральних норм та цінностей дітей різних вікових категорій.

У комплексній програмі розвитку, навчання й виховання дітей раннього віку «Соняшник» (2014) морально-духовне виховання

дошкільників представлено у через теми : розвиток і виховання душі та серця» з підрозділами: «Люби ближнього свого, як самого себе», «Шануй батька і матір, і буде тобі добре на землі», «Моральне виховання» тощо. Отож, у програмі «Соняшник» основний акцент власне на моральній сентенції, а вияви духовності розглянуто поверхнево.

Перспективна також програма розвитку дошкільнят «Українське дошкілля» (Білан, Возна, & Максименко et al., 2012). У ній методи морально-духовного виховання дошкільників містить розділ «Соціально-моральний розвиток». Тут розтлумачено сутність роботи педагогів щодо прищеплення дітям гуманності в почуттях і стосунках, засад колективності; суспільні норми моралі, потрібні задля прищеплення засад моральних чеснот; акцентовано на додержанні положення послідовності в усіх аспектах морального виховання дітей різних вікових категорій (Білан, Возна, & Максименко et al., 2012).

Чудово те, що програмою «Українське дошкілля» вперше охоплено самостійний напрямок роботи з дошкільнятами «Духовне виховання». Особлива увага зосереджена на прищепленні культури поведження дітей (Білан, Возна, & Максименко et al., 2012).

У ранньому дошкільному віці серед завдань соціально-морального розвитку дітей є формування початкових уявлень про те, що є позитивним і що негативним; культивування шанобливого ставлення до членів сім'ї, родини; виховання слухняності, прояву симпатії до ровесників, любові і співчуття до всього живого, а також чемне поведження у громадських місцях (Білан, Возна, & Максименко et al., 2012).

Духовне виховання дошкільників – це забезпечення належних умов для вибудовування моральної свідомості (знань, норм, чуттів) та морального поведження (здатність послуговуватися у власних діях загальнолюдськими нормами, ініціювати поміч, співчуття, тішитися своїм перемогами і перемогами інших, бути комусь корисним, отримуючи від цього втіху).

Для малюків середнього дошкільного віку духовне виховання полягає в реалізації дедалі складніших освітніх завдань: формування моральної позиції дитини, її ціннісного спрямування, зацікавлення й потреб; виховання пошанування близьких, старших; вміння піклуватися про менших, про домашніх приручених улюбленців; співчуття дітям з особливими потребами.

Старший дошкільний вік характеризується розвитком духовної моральної інтуїції – намагання поводитися згідно із загальноприйнятими нормами не за вимогою дорослих, а через те, що це приємно і собі, й іншим.

Основні завдання соціально-морального розвитку дітей такої вікової категорії: наголошення на важливості загальнолюдських цінностей: справедливості, чесності, доброти, комунікабельності, оптимізмі тощо; розширення світогляду дитини про людські авторитет і чесноти; формування вміння розуміти інших та враховувати їхню думку; сприяння усвідомленню поняття «духовний ідеал людини»; навчання адекватності реакцій на асоціальні вчинки, вирішення суперечностей, мистецтву за будь-яких ситуацій зоставатися справедливим, сумлінним і відповідальним.

Сьогодні все більше педагогів, особливо вихователів дошкільних навчальних закладів, врешті усвідомлюють, що виховати чуттєву дитину, не застосовуючи при цьому традиційних засад християнського віросповідання, неможливо. Водночас це має бути безперервний процес, який ґрунтуватиметься на врахуванні вікових характеристик, індивідуальних якостей дитини. Очевидно: якщо не виховувати малечу змалечку в духовно-моральному дусі, подальше перевиховання практично нереальне.

Необхідністю духовного збагачення дошкільників керувалася Лохвицька (2014) у власній програмі «Скарбниця моралі». Її змістом передбачено опанування такими тематичними модулями: «Про мораль знати – негараздів уникати; «Довіру проявляти та співпереживати»; «Добрі справи творити і завжди їм радіти»; «У злагоді бути – про образи забути»; «Себе оцінити і кращим зробити» (Богущ, Сіданіч, & Сучок, et al., 2016, с. 14-16).

Усі вони спрямовані на опанування дошкільниками морального досвіду, становлення їхньої морального світогляду, донесення до них їм норм культури поведінки в суспільстві.

У вищезгаданій програмі (Лохвицька, 2014) наголошено: винятково шлях духовно-морального виховання веде до формування духовних стрижнів дитячої особистості.

Призначення парціальної програми «Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях» (2014) – факультативне застосування у закладах дошкільництва для три-шестирічних дітей. Розробники програми вважають, що складова належного способу життя – духовно-моральне здоров'я, а отже, наявна певна життєва позиція. Особистість потребує постійного духовного насичення й очищення, які забезпечать духовне самовдосконалення, гармонія між тілом, душею й духом, любов. Дослідники переконані, що практично всі недуги зумовлюють порушенням етичних і духовних норм поведінки. Через відсутні духовність і моральність гальмують розвиток і духовне здоров'я людської особистості. Отже, формувати духовність людини варто змалечку, прищеплюючи засади християнської моралі, побудовані на одвічних, незмінних в усі часи, істинах про Всевишнього.

З ранніх літ належить посіяти в дитячу душу позитивні християнські зерна, які будуть не чимось поверхневим і швидкоплинним, а стануть відповіддю на найглибші запити спраглої душі. Програмою наголошено на розвитку моральних рис людини як основи її духовності. Можливості індивіда проявляються через його духовні запити й інтелектуальні, естетичні цінності, ідеали, світогляд, а також творчі устремління.

Прищеплювати дошкільникам християнські моральні чесноти належить:

- забезпечуючи належні морально-етичні умови для самопізнання та самореалізації;

- ознайомлюючи вихованців із засадами християнської моралі як підґрунтя загальнолюдських цінностей, з істиною, благочестям, добром, любов'ю, красою, людською гідністю, сумлінням, честю, високим покликанням людини, сенсом її життя;
- формуючи свідому й відповідальну поведінку дитини на засадах духовно-культурних цінностей;
- збагачуючи словниковий запас дітей словами з духовно-моральної сфери;
- залучаючи до активних занять із втілення високих цінностей;
- налагоджуючи взаємозв'язок поміж родиною й закладом дошкільництва у зазначених функціях.

Зміст досліджуваної програми збагачений духовним пластом, покликаним пустити в дитячу душу розлоге коріння доброти, чуйності, взаєморозуміння, порядності, справедливості, емпатії, співчутливості, сумління, відповідальності. Адже дитина змалечку повинна опановувати в малому – велике, у великому – малі духовні аксіоми, відчувати Всевишнього, бути до Нього наближеною, покірною й усебічно духовно освіченою.

Відповідно до дослідження суті програмного забезпечення духовного виховання дошкільнят в українських дошкільних навчальних закладах, переконуємося, що зазначена педагогічна ділянка нині, на жаль, маловивчена й недостатньо використовувана. А саме духовні можливості слугують моральним підґрунтям індивіда. Виховувати духовно сучасних дошкільників – означає спрямовувати їх на дотримання Господніх Заповідей, що допомагатимуть їм щоденно жити праведно й поводитися щиро та мати чисте сумління. Необхідні невтомна популяризація загальнолюдських і національних духовних цінностей, формування громадянської й національної ідентичності, залучення малюків до християнської культури, зважаючи на їхні потреби. Розлогий аналіз напрямів і методів духовного виховання дошкільнят у рамках новітніх вітчизняних дошкільних закладів –

перспектива нових наукових розвідок.

Таким чином, виокремлено низку тенденцій розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності:

- звернення до християнських моральних цінностей та поступове посилення їх ролі в освіті та вихованні дошкільника;
- інтеграція дошкільної та пастирської педагогіки у їх розвитку;
- зближення методологій пастирської і дошкільної педагогіки;
- розвиток міждисциплінарності у розвитку християнської моралі дошкільників;
- послаблення соціальних компетентностей підростаючого покоління;
- зближення змісту світських і конфесійних програм дошкільної освіти і виховання.

У наступних підрозділах висвітliamo конкретні приклади та можливі варіанти інтеграції потенціалу пастирської діяльності у рамках роботи закладів дошкільної освіти, сім'ї, а також в опрацюванні матеріалів засобів масової інформації.

3.2. Узагальнення історичного досвіду та перспективні напрями розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності

Відомі вітчизняні вчені, автори Концепції гуманізації і гуманітаризації освіти (Гончаренко, & Мальований, 2001), досліджуючи сутність поняття «духовність», зазначають, що «духовність у сучасному світі – це далеко не релігійність, це наукові знання, вміння розібратися в світі, в якому ми живемо. ...Вона, передусім, є індивідуально-особистісною категорією. Духовність належить людині, вона завжди персоніфікована, хоча і «дозволяє» собі виступати і в суспільних формах» (с. 4).

Створюються світський (культурологічний) і суспільно-релігійний (конфесійний) напрямки розвитку духовності людини. Утім належить зазначити, що власне духовно-моральні цінності водночас перебувають у галузі відносин «людина-суспільство» і «людина-духовний світ» (Хоружа, 2013, с. 27).

Для ще одного – суспільно-релігійного (конфесійного) – підходу до розвитку духовності індивіда характерні дві інтегровані площини: впевненість у розвивальному суспільному потенціалі людини й у аксіологічному аспекті, уповання на релігію з її сформованими життєвими цінностями й нормами. У школах впроваджують відповідні курси з вивчення релігійної культури – «Християнська етика в українській культурі» й «Основи християнської етики». Програма курсів передбачає вивчення історичних, культурологічних, мистецьких фактів, втім повинна враховувати особистий досвід дітей. Водночас програмою передбачено збагачення світогляду учнів новими знаннями, взятими зі Святого Письма, та навчання послуговуватися ними у житті.

Найважливішим є висновок про необхідність узгодження та єдності світського і конфесійного підходів у розвитку християнської моралі дошкільників. Для цього розглянемо основні цілі її формування у їх динаміці:

- чітке формулювання завдань у духовному вихованні;
- людяне ставлення до дитини батьків, пастирів, педагогів);
- формування довірливих взаємин із дорослими, які відзначаються високими моральними якостями;
- формування доброзичливих, позитивних взаємин, зокрема з ровесниками, завдяки створенню відповідних умов активної поведінки дитини;
- розвиток системи уявлень щодо моральних цінностей, якостей, норм і правил, тобто формування моральної свідомості й самосвідомості;
- виховання спроможності робити правильний моральний вибір;

- плекання змістового й динамічного аспектів емоцій, моральних принципів у почуттях і стосунках;
- культивування у дітей засад морального поведження на підставі прищеплення певних навичок, розвитку звичок і формування мотивацій;
- формування високих моральних якостей, позитивного «Я», критичної самооцінки; розвиток екологічної свідомості, плекання шанобливого ставлення до культурних надбань свого та інших народів.

На розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності протягом досліджуваного періоду впливали різноманітні чинники, серед яких найважливішими були сім'я, заклад дошкільної освіти та церква.

Якщо проаналізувати вплив на дошкільника різноманітних чинників, організацій, які формують у нього мораль, то бачимо наступну картину. Роль батьків сильно залежить від того, яка це власне сім'я. Роль сім'ї завжди була значною і постійно зростає до сьогоднішнього дня.

Якщо роль пастирів була заборонена й обмежена до дев'яностих років, і поволі набирала чинності протягом досліджуваного періоду, то роль вихователів дитячих садків (закладів дошкільної освіти) є дуже цікавою і, до деякої міри, парадоксальною до 1991-го року. За панування комуністичної ідеології, вихователі повинні були робити все, щоби відвернути дітей від релігії, від християнства, від Біблії і, загалом кажучи, від Бога. Починаючи від 1990-го року і в наступні роки, відбувається надзвичайно швидкий і якісно інший розвиток: вихователі помаленьку, починаючи з елементів на впровадження християнських принципів, християнської моралі, на сьогодні, за підтримки державних документів, перетворились на її активних пропагандистів, які конкурують зі священнослужителями.

Якщо сім'я та заклад дошкільної освіти протягом досліджуваного періоду не так суттєво змінили вплив на дитину, то власне у пастирській діяльності спостерігається дуже велика динаміка від її відсутності до свого роду набуття пріоритетів.

Загалом, у сімейному вихованні зміни спостерігаються найменш, найсуттєвіші з них – це можливість батькам відкрито сповідувати Віру і навчати цьому дітей. У закладах дошкільної освіти найбільших змін зазнав зміст дошкільної освіти, який поступово наповнювався релігійним змістом. І найбільші зміни стосуються пастирської діяльності, що детально було описано раніше.

Розглянемо кожен з чинників впливу та його можливості протистояти зовнішнім аморальним впливам суспільства, окремо.

Сім'я як індивідуальне середовище розвитку є одним із найважливіших інститутів соціалізації особистості, позаяк всебічно впливає на спосіб життя дитини, життя в соціумі, формує нові соціальні якості, вміння та навички. «Сім'я як різновіковий колектив представлена певною системою закріплених традиціями, звичаями, моральними і правовими нормами стосунків між старшими і молодшими, батьками і дітьми. Під їхнім впливом формується світогляд дитини, ставлення до довкілля й зокрема соціуму» (Загарницька, 2011, с. 39).

Сухомлинський наголошував, що «все починається з дитинства, що моральне обличчя підлітка залежить від того, як його виховували з перших років життя» (Сухомлинський, 1976, с. 176).

Стратегічна засада соціалізації дитини, переконаний Ващенко (2000), це «повернення до традиційно-християнських основ родинного життя, що передбачає: «відродження духовності, відродження цінності родинного життя на основі християнської моралі і оновлення природної виховної функції. Родина повинна залишатися найважливішим інститутом виховання взагалі: основи ідеалу служіння Богові і Україні, демократизм і перші паростки характеру закладаються саме тут» (с. 21).

Сімейне виховання дошкільників в Україні другої половини ХХ століття характеризується

- «інтегральним, цілісним підходом до розвитку, виховання й навчання дошкільника як носія фізичних, психічних і соціально-моральних якостей;
- визнанням своєрідності, унікальності періоду дошкільного дитинства, його особливої ролі у становленні особистості;
- зміною пріоритету повноцінного проживання дитиною сьогодення порівняно з її підготовкою до майбутнього дорослого життя;
- турботою про своєчасну появу необхідних новоутворень свідомості й особистості як важливої передумови життєвої зрілості;
- посиленням уваги до розвитку дошкільника, його здоров'я.

Сімейне виховання дошкільників у період дослідження характеризується концентрацією на створенні сприятливих умов для повноцінного життя дошкільника порівняно зі звичною зосередженістю батьків на управлінні діяльністю дітей та контролі за нею» (Бобак, 2015, с. 194). Діти, виховані в сім'ях, в яких їх змалку навчали виконувати Божі Заповіді, майже ніколи не зійдуть на манівці, не стануть на злочинний шлях, не перетворяться на наркоманів, алкоголіків, вони завжди прагнутимуть удосконалення, розвитку своєї духовності.

Важливо забезпечити взаємозв'язок релігійного і морального виховання, починаючи з дошкільного віку.

На нашу думку, можна виокремити різні способи забезпечення цього взаємозв'язку: найголовніше – це створити осередок духовності в самій родині, другий спосіб впроваджується в закладах дошкільної освіти через залучення дітей до святкування державних і релігійних свят, а третій – це безпосередня участь пастиря у дошкільній освіті та вихованні дошкільників.

Християнські чесноти у дітей можна виховувати в дошкільних закладах завдяки морально-етичним темам бесід, у формі яких варто здійснювати релігійне виховання.

Соціально-позитивний або негативний вплив сім'ї залежить від низки чинників, з-поміж яких виокремлюємо: «соціокультурний, що засвідчує

рівень культури сім'ї; соціально-економічний, який визначається її майновими характеристиками; техніко-гігієнічний – особливості способу життя» (Бобак, 2015, с. 78).

Як зазначає Ващенко (2000), для майбутньої соціалізації дитини важливо відродити традиційні християнські засади родинного життя, які потребують «відродження духовності, відродження цінності родинного життя на основі християнської моралі і оновлення природної виховної функції. Родина повинна залишатися найважливішим інститутом виховання взагалі: основи ідеалу служіння Богові і Україні, демократизм і перші паростки характеру закладаються саме тут» (с. 21).

Водночас Стельмахович (1993) наголошує на батьківському вихованні у контексті життєдіяльності сім'ї, стан котрої тісно пов'язаний із долею власне народу, найважчою у ХХ столітті. «Цей вік увійшов в історію української родини віхолою буревіїв, насилля, лихоліття, приніс їй багато мук і випробувань. На першу його половину припадає аж дві світові війни. Але й у цих умовах з особливою силою виявилась життєва стійкість і високі моральні, громадянські якості української родини. Доля української родини дуже складна і терниста» (с. 16).

Для сучасної сім'ї притаманна глибока духовно-моральна криза, яку можна пояснити внутрішніми чинниками життя людей: спадом загального рівня культури людських взаємин, неусвідомленням духовної суті сім'ї, шлюбу, батьківства, материнства: «звідси виникла думка про утворення сім'ї з двох одностатевих осіб, хоча відомо, що така модель сім'ї – це шлях до руйнації її традиційної природи» (Фурманець, 2013, с. 273).

За Біблійним світоглядом, родина має Божественну природу. Це чоловік та жінка в єдиному цілому (Біблія, 2007 Еф., 5:22-23).

У вихованні дітей батьки мають виконувати захисну й виховну функції. Для цього вони повинні володіти певними психолого-педагогічними принципами, вміннями і навичками. Дуже важливою є педагогічна позиція

батька як рідної, близької людини, а також батька-вчителя, батька-умільця, батька-наставника. Як найрідніша, любляча людина він віддає своїй дитині любов, піклується про неї, створює безпечне середовище для її життя, забезпечує її захист, виховує любов до родини. Як батько-вчитель він навчає дитину певним видам діяльності, виховує любов до праці, самостійність, формує і розвиває вміння і навички спілкування. Пошук талантів, розвиток здібностей дитини забезпечує батько-умілець, при цьому він передає дитині й свої особливі вміння. Духовно-моральний розвиток особистості дитини, скерування її на істинну дорогу вибору добра, милосердя, любові забезпечує позиція батька-наставника. Зрозуміло, що батьки повинні поєднувати і розвивати в собі ці позиції для виховання дітей.

Духовний розвиток дітей у закладі дошкільної освіти можливий тільки за безпосередньої взаємодії з їхніми батьками, де допоможуть усталені форми співпраці садочку з родинами. Окрім того, важлива оптимізація діяльності консультативних центрів на основі дошкільних закладів як форма надання державної психолого-педагогічної допомоги батькам і людям, які їх замінюють.

Невід’ємна складова змісту зазначеної консультативної допомоги – застосування потенційних можливостей сімейного виховання для прищеплення дитині змалечку елементів духовної культури. Важливе для формування адекватної суспільної свідомості і значення засобів масової інформації.

Винятково завдяки небайдужому ставленню до вирішення проблем виховання духовності, бажанню, готовності та вмінню особисто здійснювати цю благородну справу, спільними зусиллями педагогічної й батьківської громадськості можливе досягнення успіхів у подоланні негативу в духовності нашого суспільства.

Стосовно релігії як засобу морального розвитку особистості дошкільника, у Законі України «Про дошкільну освіту» (2001) зазначено, що

виховання й навчання дітей у дитячих садках має світський характер, отже, методи релігійного виховання батьки обирають здебільшого в колі родини, під впливом і за участі церкви та релігійних організацій.

Оскільки сьогодні Україна найбільші християнські свята, як-от Різдво, Великдень, Трійця, відзначає на рівні держави, і традиції християнства все більше входять у наше повсякдення, змалечку діти занурюються в атмосферу, насичену розповідями про Бога, Святе Письмо, Христові Заповіді, Святого Миколая тощо, перехоплюють досвід дотримання національних традицій: новорічно-різдвяні, Великодні святкування, обряди Водохреща, Вербної неділі, Зелених Свят, Спаса тощо, беруть активну участь у таких заходах.

Як у сім'ї, так і в дошкільних закладах, діти повсякчас занурені в атмосферу релігійних традицій:

- чують біблійні історії, легенди й вірші про Святого Миколая, пишуть листи до нього, а відтак, отримують омріяні подарунки;
- беруть участь у театралізованих дійствах;
- вивчають колядки та щедрівки;
- оздоблюють приміщення освяченими гілочками верби, клечальним зіллям, маківочками, малюють і дарують близьким писанки тощо.

Незамінним і первинним у розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності є Біблія. Основними джерелами морально-етичних норм у розвитку християнської моралі дошкільнят є, на нашу думку, любов, відданість, доброслів'я, святкування, пошанування, гуманність, чистота, щирість, правдивість, доброзичливість, які чітко відповідають порядковій нумерації Десяти Заповідей.

Людина (особливо дитина) мусить знати певну ієрархію любові: кого любити першого (найбільше), кого другого тощо. Це важливе питання породжує Божу ревність. Тому на першому місці мають бути моральні думки та ідеї, які проявляють любов до Бога і Його творіння: природні процеси, пори року, погода, рослинний і тваринний світи тощо. Щодо любові до людей, то

існує своя ієрархія: фізичні батьки, хресні пастирі, хресні батьки, рідні, друзі. Не допустимим є, коли дитина говорить, що вона любить найбільше у світі щось інше, яке порушує таку природну ієрархію. Причому дотримання нормальної норми любові, її ступенів не має впливати з емоційних станів, різних пристрастей, захоплень тощо. Закладені підвалини моральних норм, які впливають з любові, є тією програмою підсвідомості, яка блокує в дитини погані наміри, відповідно в майбутньому вона «підє» шляхом зла.

Відданість як джерело морально-етичної норми світогляду дітей дошкільного віку має проявлятися внутрішньо і зовнішньо. Внутрішньо – у бажанні поклонитися Богу, всім святим, хреститися, на колінах молитися, цілувати хрест, ікони тощо. Зовнішні прояви – це невимагання іграшок (інколи дорогих) у великій кількості, особливих наїдків чи пиття, не чванитися своїм одягом чи побутом тощо. Духовна відданість має бути не демонстративною, скромною і формуватися під певними настановами пастиря, без пристрастей до матеріальних цінностей.

Із третьої Заповіді Божої впливає така моральна норма, як доброслів'я, значення якого покрите таїнствами. Адже перші слова дитини свідчать про початок інтелектуального розвитку, про перехід від звукової системи, яка характерна для тварин, до словесної, за допомогою якої відбувається людська комунікація з Богом. Тому від того, що і як говоритиме в майбутньому дитина, залежить її ступінь єдності з Богом. Це означає, що всі слова, які засвоює дитина, мають бути богоугодними, що й підтверджуватиме таку морально-етичну норму, як доброслів'я, водночас потрібно розрізняти поняття «слово Боже» і «слово».

Зухвалі слова не можна утримувати в думках, пам'яті. Адже словами ми молимося, просимо в Бога допомоги, дякуємо Йому, словами священник освячує речі, словами ми проявляємо свою доброзичливість, тому слова мають бути виважені, морально-етичні.

Уміння святкувати є природно необхідним, адже сам процес

святкування підтримує гармонію між земним і небесним, між фізичним і духовним. Святкування містить значну кількість морально-етичних норм, які дитина засвоює (спочатку підсвідомо, а потім і свідомо) на все життя. Зрештою, це є одним із показників ступеня релігійності людини, її християнської та загальнолюдської культури.

Особливі морально-етичні норми впливають з дотримання постійних й однойменних християнських постів. Якщо з раннього віку дитина навчиться дотримуватися постів не тільки у їжі, а й у думках і почуттях, то вона в майбутньому матиме належний духовний захист від багатьох бід і нещасть.

Святкування з подякою й піснями, з радістю та похвалами для Бога підбадьорить їх у подальшій праці і служінні (Якобчук, 2008, с. 425). Крім того, радісні пісні формують відповідні фольклорні норми, які, по суті, виникли з мистецтва святкування релігійних дат. Звичайно, морально-етичні засади не повинні стосуватися негативних норм, пов'язаних з розгулами, неінтелектуальними іграми, недуховними розвагами тощо. Таке вшанування явищ людського життя немає нічого спільного із вдячністю Богу та з цінністю для життя.

Отже, святкування релігійних свят є не тільки заборонаю фізичної праці, а й вшануванням релігійних явищ, які вказують шлях до осмислення життя, до спасіння. Поряд із цим виникає система моральних норм, пов'язаних з поняттям гостинності, поваги до гостей, звичаю ходіння в гості, відзначати родинні події тощо. Цих норм дотримувався Ісус Христос у земному житті, і вони міцно увійшли в побут українського народу, який відзначається високим ступенем християнської гостинності.

П'ята Заповідь Закону Божого стосується пошанування своїх батьків, звідки впливає ціла система морально-етичних норм, які кожна людина формулює індивідуально (починаючи з дитинства), згідно зі здібностями.

Діти завжди будуть такими, якими їх виховуємо у своїй родині. Тож найперший обов'язок сім'ї – належно виховувати своїх дітей, дати їм усе

потрібне, щоб вони стали православними українцями.

Зміст дитячої моралі зводиться до того, що все матеріальне вона отримує від батьків, за що вона повинна бути вдячна Богу, й отримане в майбутньому вона повинна віддати, що свідчить про належний ступінь духовності і відмінності від інших істот.

Пошанування батьків невіддільне від пошанування Бога. Справжня богобійність дітей полягає в тому, що вони пошановують батьків і проявляють послух їм. Забуття батьків межує із забуттям Бога (Ринекер, & Майер, 1999). Взагалі діти дошкільного віку повинні виховуватися в душі покори, послушності, поваги, смирення, послуху, що є важливими морально-етичними нормами. Ці норми мають стосуватися не лише батьків, а й інших людей, яких Бог посилає для навчання й виховання. Тоді християнський світогляд матиме морально-етичну реальність.

Із шостої Заповіді Закону Божого «Не вбивай» впливають такі морально-етичні норми, як гуманність, людяність, що проявляються в уважному, чуйному ставленні до інших людей.

Дитина має розуміти, що життя людині дав Бог і тільки Він має право його припинити. Крім того, забороняється вбивати і тварин (без потреби), знищувати рослини. Діти не повинні бачити наслідків полювання, процесу різання домашніх тварин з метою подальшого споживання їхнього м'яса. Забороняються жарти на зразок «я тебе вб'ю», що нині поширено в різноманітних комп'ютерних іграх, неінтелектуальних мультфільмах чи серіалах.

Система морально-етичних норм впливає і з сьомої заповіді Божої «Не чини перелюбу». Для дітей дошкільного віку ця заповідь формує поняття чистоти (душевної і тілесної), цнотливості (незайманості), вірності і шляхетного ставлення до дітей різної статі. Першим джерелом чистоти дитячих душ є сім'я. Це стосується моральної поведінки батьків, їхніх розмов, жартів про інтимні стосунки, відвертих любовних поцілунків, одягу,

оголених тіл, огидних дій внаслідок ревнощів тощо. Допитливість дітей про свою появу на світ, причини вагітності жінок, фізіологічні відмінності між чоловіком і жінкою та інші несподівані запитання повинні мати пристойне й обдумане пояснення.

Восьма Заповідь Божа «Не кради» – тут йдеться про привчання дітей не зазіхати на результати чужої праці, не звикати до набуття матеріальних благ у будь-який спосіб для нібито щасливого життя чи псевдоблаженства. Крадіжки не приводять до стану цілковитого задоволення життям. Вони не дають великого вдоволення, радості, відчуття щастя на землі, а навпаки призводять до неотримання блаженності. Спочатку дрібні крадіжки (наприклад, іграшок), потім великі крадіжки, грабунки, святотатство, хабарництво, дармоїдство, здирництво, обман та інші аморальні вчинки стають наслідками незадовільного виховання. Головне – не дати дітям розвивати в собі пристрасть до матеріальних речей, захланність, збагачення, скупість, брехливість, обманювання тощо.

Джерелом такої системи морально-етичних норм, як правдивість, є дев'ята заповідь Божа «Не свідчи неправдиво проти ближнього свого». Це стосується праведного життя щодо підтвердження дій іншої людини, висловлювання правди, справедливості щодо побаченого, почутого чи пережитого. Правдивість, чесність, справедливість стосуються не тільки передачі істинної інформації, а й відомостей без фантазії, обману, наклепу тощо. Дошкільника важливо привчити говорити правду, а без потреби взагалі нічого не говорити, пояснювати чи виправдовуватися.

Отже, морально-етичні джерела формування християнської моралі дошкільнят містяться в Десяти Заповідях Божих. Вони написані на двох скрижалях. За різними даними досліджень, на одній скрижалі було чотири або три заповіді (виражають ставлення до Бога), на іншій – шість або сім (стосуються відносин між людьми).

Десять Заповідей Божих покладено в основу системи морально-

етичних норм. Тобто кожна розглянута морально-етична норма, яку легко засвоює дитина дошкільного віку, складається з багатьох інших добродетей, які пастир скеровує на формування християнської моралі.

Виходячи з вказаного вище, пропонується впровадження методик розвитку християнської моралі дошкільників в умовах пастирської діяльності.

До таких відносимо духовні реколекції дошкільників. Реколекція (лат. «відновлення») – що для дитини, що для дорослого – неодмінне духовне відновлення. Ми вважаємо, що духовні надбання дошкільнят беруть початок із Десяти Заповідей Господніх і Дев'яти заповідей блаженств, а, крім того, з основних правил душі й тіла. Завдяки сумлінному відвідуванню богослужінь кожна дитина духовно розвивається. Адже подекуди не тямлячи у змісті дій священника, все одно дитина засвоює певні церковні особливості й шаблони.

Реколекціонування елементів духу і душі дитини необхідно поєднувати з приведенням у порядок фізичного здоров'я. У дошкільному віці закладаються основи власного «Я», тож у такий період належить серйозно коригувати виховні процеси, з яких дитина зрозуміє сутність дару Господнього – фізичного здоров'я – за виконання Божих завдань на землі. Плекати фізичне здоров'я, вміло й раціонально розпоряджатися ним – необхідна умова, аби врешті врятуватися. Зазвичай діти часто хворіють, та пастир зобов'язаний нагадувати, що здоров'я – то не сталий, фіксований стан організму, а тайна буття людини та світу. Реколектант повинен націлювати дошкільників на правильне використання можливостей організму, слідування санітарним правилам. Тобто діти мають до фізичного здоров'я ставитися так, як до найкращого побутового дарунка близьких, на відміну від того, що такий дарунок – святість, розрахована на все життя.

Позаслужбова діяльність пастиря є однією із тих форм розвитку християнської моралі дошкільників, яка потребує окремого висвітлення. Реалізація покликання священника найкраще здійснюється у його

позабогослужбовій діяльності, де можна адекватно оцінити дотримання, виконання, використання та застосування канонічно-богословських норм для забезпечення духовної життєдіяльності людини. У позабогослужбовій діяльності священик реалізує себе як пастир. Зрозуміло, що для такої діяльності богословські знання повинні доповнюватися іншими знаннями, зокрема філософськими й педагогічними. Ці знання є рушійними для пастиря, тобто мають методологічне значення для релігійних уявлень у розвитку смисложиттєвої парадигми людини-парафіянина – пошуку Вищого Блага і Вищої Цінності.

Діяльність пастиря у родині дитини повинна відображати менталітет української сім'ї, християнської родини, забезпечити спадкоємність культурних надбань поколінь. Ця культурна християнська інформація не знищена, не стерта, а тільки призабута, наче прихована під нашаруванням різних негативних тенденцій кількох століть. У розвитку національної етносоціальної та родинної християнської культури необхідно віднайти завдання пастиря в його роботі з дітьми дошкільного віку на основі сімейної пастирології.

Родинні аспекти християнської культури дитини мають певні елементи, складові частини, тобто компоненти, які визначають цілісність цього дослідження. На нашу думку, до таких основних компонентів належать:

- духовний розвиток;
- ментальний вплив;
- родинна етика;
- екологічна етика;
- працелюбність;
- християнський етикет.

Для формування християнської культури у дошкільнят ментальний вплив має більший стосунок до ментальності, аніж до менталітету. Дитина

навіть не розуміє ще цього впливу (впливу народної творчості, церковних пісень, відзначання релігійних свят, виконання різноманітних обрядів тощо). Отже, ментальне натхнення формується під впливом багатьох факторів: досвіду духовного життя предків, довкілля, місцевості, в якій виростає дитина, методики її виховання під умілою пастирською діяльністю. Варто зазначити, що в період раннього дитинства дитина найкраще засвоює знання, тому ментальне віддзеркалення дошкільного періоду має місце у шкільному і дорослому віці.

Вихованість людини часто характеризує культура її мови. Через мову людина виражає найрізноманітніші думки, цілу чашу почуттів й емоцій. Яскраве слово окрилює думку, запалює серця і перековує душі. Вбога і нечітка мова є свідченням обмеженості людини, її думки й духу. Особливої поваги, шани, любові і плекання потребує рідна мова.

Шанування довкілля пов'язано із відчуттям краси, гармонії світу природи, відповідальністю за майбутнє рідної природи.

У християнській культурі почесне місце відводиться працелюбності. Праця є діяльністю людини, сукупністю цілеспрямованих дій, для яких необхідна фізична чи розумова енергія, і призначення таких дій – створення матеріальних та духовних цінностей (Словник української мови, 1976, с. 522). Моральні принципи спрямовані проти ухилення від праці – чи то фізичної, чи розумової, проти ледарювання і дармоїдства. Завдяки взаємодії священника з родинами пастирська діяльність має великий вплив на виховання працелюбності у дошкільників. Важливим свідченням високої християнської культури є сумлінна праця, допомога батькам, старшим і молодшим членам родини, хворим і немічним людям. Ці норми відображені й на сторінках Священного Писання.

Вважаємо за доцільне висвітлити специфіку методики дихотомії. Дихотомія (від лат. – поділ на дві частини) – це дуже ефективний вид поділу. Вона характеризується тим, що члени поділу не перетинаються (тобто

виключають одне одного), такий поділ здійснюється тільки за однією основою, а також дотримується правило співрозмовності.

У процесі перемовин медіатор допомагає конфлікуючим сторонам зрозуміти інтереси свої і опонента, визначити займані позиції. Також медіатор підводить сторони до пошуку конструктивного вирішення суперечки чи спору, який влаштував би обидві сторони і допомагає знайти те рішення, яке б влаштувало всіх учасників конфлікту.

Медіатор повинен навчити дитину приймати власні постанови щодо майбутнього виправлення. Йдеться не про вимушене покаяння, що фальшивою присягою здійснювалося здебільшого в угоду іншим, а уміння прислухатися до голосу сумління. Правильна сповідь немислима без відбуття покути, яку завдав сповідник. Основними принципами медіації є добровільність, самовизначення, неформальність, гнучкість, відповідальність та незалежність медіатора.

Медіації дихотомії «дитина – Бог» здійснюються і на такому етапі як процедура медіації бездоглядних дітей. У цій ситуації перебувають дорослі з дітьми, які живуть на вулиці, у тимчасових гуртожитках, незаконно зайнятих житлових приміщеннях (часто без належних побутових і санітарних умов) або тимчасовому приміщенні без постійного права володіння.

Одним із найскладніших напрямів у педагогічній діяльності з дошкільниками є духовний розвиток. Власне духовність як поняття характеризується складними, різнобічними філософськими, психологічними, педагогічними трактуваннями, а відтак її нечітко усвідомлюють педагоги й батьки. Внаслідок цього, формуючи духовність особистості дошкільника, зазвичай вдаються лише до прищеплення дітям релігійних традицій.

Результати виконаного аналізу методик, що застосовуються у процесі розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності представлено у Таблиці 3.3. Детальніше пастирські методики представлені у Додатку 3.

Таблиця 3.3

Методики пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників

Назва	Короткий опис
Духовні реколекції дошкільнят	є духовним відновленням, яке має обов'язковий характер, починається із відомостей про Десять заповідей Божих і Дев'яти заповідей блаженств, а також основних законів душі і тіла. Реколекціонування елементів духу і душі дитини необхідно поєднувати з приведенням у порядок фізичного здоров'я.
Позаслужбова діяльність	адекватне оцінювання дотримання, виконання, використання та застосування канонічно-богословських норм для забезпечення духовної життєдіяльності людини. для такої діяльності богословські знання повинні доповнюватися іншими знаннями, зокрема філософськими й педагогічними.
Діяльність пастиря у родині дитини	повинна відображати менталітет української сім'ї, християнської родини, забезпечити спадкоємність культурних надбань поколінь.
Методика дихотомії	вирішувати конфлікти за допомогою медіації, пастир, що бере участь у процедурі медіації як третя, незацікавлена сторона, що навчає дитину приймати власні постанови щодо майбутнього виправлення

Позаяк моральний потенціал індивіда проявляється крізь призму його духовних цінностей і потреб (інтелектуальних, моральних, естетичних), емоційної культури, світогляду, здатності до творчості, зазвичай шляхами його формування в дошкільників є соціально-моральний, емоційно-ціннісний, пізнавальний, художньо-естетичний і творчий розвиток дитини. Духовний потенціал як дорослого, так і дитини, можливий на базі сформованої духовної культури, тобто моральної, національної, комунікативної, інтелектуальної, художньо-естетичної, родинно-побутової, екологічної, правової, християнської, морально-етичної тощо.

Враховуючи потенціал і потреби розвитку індивіда в дошкільному віці, процес планомірного формування духовності дитини має ґрунтуватися на таких проявах її духовного потенціалу: намаганні пізнавати довкілля й себе в ньому, детальніше вивчати різні мистецькі твори; бажанні самостійно сприймати й творити щось прекрасне; усвідомленні основних духовно-

етичних норм і вмінні дотримуватися їх у своїх діях; шанобливому й бережному ставленні до всього живого, неживої природи і рукотворних предметів, відповідальності тощо. Родини дітей і педагоги в дошкільному закладі, за невинного й тісного контакту з малюками, чималого авторитету й довіри з їхнього боку, найбільше впливають на духовний світ дитини.

Методика пастирської роботи з дітьми дошкільного віку, яка задає межі формування дитиною власної сутності через пастирську допомогу в діалозі з Богом. Потрібно знайти такі підходи до дошкільника, щоб він зрозумів, як йому організувати своє майбутнє життя згідно з Божим задумом, у межах дії Господніх заповідей. Тобто, пастир повинен вибрати таку конкретну методологію, яка пов'язана з культурою і способом мислення дитини. Якщо природно організувати мислення, то правильна, онтологічна поведінка буде й у майбутньому, будуть вироблені такі богословські пізнавальні установки, які б інтегрувалися у повсякденний досвід людини. У повсякденному житті дорослої віруючої людини мають функціонувати конкретні методологічні установки, закладені пастирем ще у дошкільному віці.

Для успішного визначення завдань, форм, методів і засобів виховання, вибору його змістового наповнення потрібно використовувати ці принципи в їх сукупності. Пастир повинен уміти використовувати їх, враховуючи конкретні можливості та умови.

3.3. Можливості використання досвіду пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників

На сучасному етапі доцільно використовувати позитивний досвід формування християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності. Найбільш перспективним вважаємо інтеграцію світського та конфесійного підходів. Отож, основним завданням є забезпечення умов для

здобуття дошкільниками першого позитивного загальнолюдського духовного досвіду. Найбільш ефективними вважаємо такі напрями використання історичного досвіду розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності: інтеграція на рівні форм і методів, інтеграція змісту світської та пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників, спільні засоби формування християнської моралі дошкільників, інтеграція на рівні кадрового забезпечення. Розглянемо їх детальніше.

Щодо інтеграції світської та пастирської діяльності на рівні форм і методів навчання й виховання, то вважаємо за необхідне підкреслити, що основні методи формування християнської моралі у дошкільній педагогіці спираються на класичну систему методів навчання і виховання.

Основними методами освітнього впливу на духовність дитини мають стати ігри й ігрові вправи. У закладі дошкільної освіти й у домашніх умовах належить проводити творчі ігри (сюжетно-рольові, за художніми творами), розробляти і вводити у повсякденне ділове й особистісне спілкування з дітьми дидактичні ігри та вправи, створювати проблемно-пошукові ситуації духовного, інтелектуального, емоційно-ціннісного, художньо-естетичного, креативного спрямування.

Для духовного розвитку дитини надзвичайно важливо давати їй можливість спостерігати й милуватися природним, культурним, соціальним довкіллям; важливі екскурсії; читання художніх творів, слухання народної, класичної, сучасної музики; розглядання мистецьких творів (декоративно-ужиткові, живопис, графіка, скульптура, архітектура); бесіди з дітьми на різноманітні теми, зокрема обговорення конкретних ситуацій дитячого буття та стосунків як із однолітками, так і зі старшими.

Зі старшими дошкільниками належить розглядати філософські поняття добра й зла, правди й кривди, хоробрості й боягузтва, порядності й обману, прекрасного й потворного тощо. Ефективно буде, якщо діти

самостійно складатимуть розповіді-міркування на духовну тематику, виробляючи тим самим особисті оцінки, судження, цінності. Зазначене поступово формуватиме переконання, світогляд особистості.

Для закріплення й унаочнення духовних виразів доцільно розглядати ілюстрації подій та явищ, причин і наслідків людських вчинків, обговорювати моделі поведінки, варіанти вирішення духовно-етичних ситуацій завдяки фігуркам фланелеграфа, анімаційними засобами на інтерактивній смарт-дошці.

Оскільки в організації освітньої роботи з дошкільниками діяльнісний підхід вкрай важливий, і тісна інтеграція здобутих знань і уявлень із життєвим досвідом дітей – невід’ємна педагогічна умова їхнього зростання, дорослі повинні регулярно давати дітям змогу проявляти й реалізовувати себе в різних проявах самостійної діяльності.

Пастирська опіка дошкільників має передбачати застосування усталених правил і процедур визначення методики доцільних навчально-виховних дій. Зміст такої методики охоплює педагогічні методи, підходи, засоби, технології тощо в певних проявах. Основні педагогічні поняття методики – форма й метод.

Ми вважаємо, що головні форми пастирського богослов’я з дошкільниками становлять таїнства хрещення, богослужіння, літургійного проповідування, поширення християнської етики, паломництво тощо. У світських установах і закладах дошкільної освіти це факультативні форми, переважно волонтерська діяльність, у якій священник бере безпосередню участь.

Для дошкільнят зрозуміла форма пастирської позабогослужбової функції – стверджувальне богослов’я, або часткове, відносне пізнання Всевишнього через аналогію між Ним, світом і особою. Згідно з таким ученням, Господа пізнають за описаними в Біблії ознаками, визначеннями та наслідками Його творіння: «пізнання природи і людини оголошується

відображеним знанням Бога і слугує передумовою для умовиводу щодо Його абсолютної сутності. Стверджувальне богослов'я визначає Бога як благодать і любов. Але при цьому Бог залишається трансцендентним, а Його природа до кінця не може бути пізнана» (Колодний, & Любовик, 1996, с. 152). Досвідченому пастирю вдасться завдяки стверджувальному богослов'ю духовно заопікуватися дітьми, навчити їх усвідомлювати цінність світу, цінність єдності неба із землею, пізнання природи.

У пастирській практиці сьогодні надзвичайно поширене паломництво як одна з дієвих форм духовного опікування дітьми. Це подорожі святими місцями, зокрема монастирями як зразками християнської віри й духовного навчання з прадавньою історією.

Звісно, організація пішохідного паломництва дошкільників практично нереальна, однак, наприклад, одноденні туристичні поїздки з батьками – цілком прийнятні. Тим паче, на сьогодні є безліч розроблених маршрутів святими місцями, і в цьому аспекті дуже активні: почастишали організації прощ, спільних молінь, вшанування різних духовних подій тощо.

Факультативна форма пастирського богослов'я – волонтерство – добровільне вибіркове виконання певних опікунських обов'язків. У пастирській практиці з-поміж дошкільників такими обов'язками є: опікування дітьми-сиротами; дітьми, що zostалися без батьківської або опікунської опіки; прийомними дітьми; дітьми, які опинилися у важких життєвих обставинах; дітьми з неблагополучних родин тощо. Волонтерська допомога вкрай потрібна дитячим садочкам, дитячим будинкам сімейного типу, сім'ям опікунів, розлученим сімейним парам або позбавленим батьківських прав, сім'ям, де один чи двоє батьків важкохворі або ув'язнені.

Волонтерська пастирська практика, духовно-просвітницька й духовно-профілактична, абсолютно безоплатна; тісно пов'язана з районною службою у справах дітей, соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді, комісією з питань захисту прав людини, дошкільними освітніми закладами.

Загалом священник-волонтер вчасно повідомляє районні служби щодо необхідної соціальної помочі або організовує її зусиллями членів церковної спільноти. До обов'язків церкви як до благодійної спільноти входить створення робочих груп щодо пропозицій з питань захисту дитячих прав.

Щодо методів дошкільної пастирології, варто проаналізувати основні поняття, що переважають у цих визначеннях: об'єкт та особливості опанування, закони діяльності, регулятори впливу, нормативи в настановах. Об'єкт опанування пастирського богослов'я – дошкільники. Діти в цьому віці особливі тим, що під вплив священника вони потрапляють, щойно формується сімейна мораль.

Тож пастир має діяти так, аби сімейна мораль поєднувалась із християнською і відбувалась пліч-о-пліч із початковим вихованням. Якщо в родинному вихованні є прогалини, священник має змінювати й власну тактику. Закони функціонування цілком обґрунтовані, позаяк для одного методу характерні різні важелі впливу на малечу залежно від низки чинників: особливостей інтелектуально-духовного розвитку дошкільника, його фізичного здоров'я, сформованих умінь і навичок тощо. Вплив законів у методі – прихована, внутрішня причина послуху (або навпаки) дитини, яку пастир зобов'язаний коригувати.

Дошкільна пастирологія полягає не настільки у навчанні чи виховних діях, наскільки у постійному впливі, спрямованому радше на щоденних опікунів вихованця. Такий вплив започатковує обраний шлях до істини, напрямки позитивної практики.

Отже, обирати методи духовного впливу на дошкільників потрібно залежно від наявного сімейного стану, намагаючись ефективно вникнути у специфіку природних процесів та інтересів вихованця. Дещо ширше методи пастирології представлені у Додатку И.

Кожен метод передбачає нормативні настанови. У методах дошкільної пастирології переважають норми, що випливають з канонічних основ. Такі

норми мають здебільшого опановувати пастир й опікуни. Дитина нормою для наслідування вважає дії впливового дорослого. Підсвідомо формуються індивідуальні варіанти нормативних настанов, які згодом становлять основу свідомості. Тож вибір методів християнського впливу на дошкільників стратегічно важливий, позаяк безпосередньо формує майбутнє дитини.

Основними методами християнського впливу на почуття дошкільників є методи інтегрування людських спільнот, церковного співу, естетичного сприймання, емоційного піднесення, оптимістичного налаштування тощо. Якщо дитина любить себе як Божий витвір, то так само має любити всіх довколишніх, кого об'єднує Ісус Христос. Методом духовного оживлення передбачено нівелювати матеріальне (одяг, солодощі, іграшки). Спрямувавши дошкільників на щось приємне й позитивне, священник втілює незбагненну місію – залучення дитини до церковного життя.

У дошкільній пастирології ефективний і метод естетичного сприйняття церковного дизайну, що формує гармонійне сприйняття довкілля як естетичну потребу. Сформувавши відповідний погляд дитини на природні явища, громадськість, релігійні норми допоможе метод естетичного сприйняття, що вміщує почуття збалансованості й гармонії. Також церковне мистецтво може запропонувати репродукцію, що може викликати в дитини зворотну реакцію. Зокрема розп'яття Ісуса Христа спонукає замислитися щодо людської жорстокості, безвір'я і страшного гріха. Метод оптимістичної налаштованості в дошкільній пастирології – досить витончений, і християнство ґрунтується на сподіванні, що добро таки перемаже зло.

Метод гри у дошкільній пастирології цінний тим, що завдяки йому вихованець ефективніше й скоріше ступає на шлях християнського життя, має змогу перетинати межі буденності, швидше релігійно соціалізується. Майже в усіх формах пастирського богослов'я дитина має змогу здійснити примітивну роль когось із батьків або близьких, педагога, вихователя тощо. Пастир також може запропонувати здійснити якийсь дріб'язок (послух) для

храму.

Попри те, що богослужбові й позабогослужбові процеси не пов'язані з дослідженнями, втім для певних дій, дотичних до релігійних ритуалів, притаманні дослідницькі елементи: тривале зберігання артоса, свяченої води, відчуття легкості по молитві, радості в релігійні свята, захоплення подарунками Миколая, чуття провини за вчинений гріх тощо.

Ефективним є моделювання різних епізодів з минулого, украй важливих для світової історії, позаяк вони відтворюють земне життя Ісуса Христа. Діти можуть змоделювати вертеп, шопку, Ноїв човен, ритуал хрещення Ісуса, Його похід морем, в'їзд до Єрусалиму тощо; розмальовування абетки малого християнина.

Плідними будуть питання священика, в яких ситуаціях поведінка дитини схожа або не схожа на поведінку маленького Ісусика. Дошкільник, пригадуючи оповідку з біблійної історії, може сам дійти простого висновку про власний послух, повагу до старших, про бажання відвідувати храм по неділях тощо. Важливо знати, як методично правильно запитувати дитину про знання Господніх істин. Через питання, поставлене не зовсім коректно, дитина може замкнутися, боячись проявляти власні інтелектуальні здібності.

Важливе значення належить і похвалі, адже завдяки їй дитина активніше занурюватиметься у прості богословські догмати.

Проаналізовані методи пастирського богослов'я невичерпні. Священик у богослужбовій практиці застосовує й інші методи, а також прийоми християнського впливу на дошкільників. Такі методи впливають з: інформаційно-повідомних, пояснювально-наочних, проблемних, логічних, мотиваційних, організаційно-дійових, контрольних-оцінкових тощо. Однак усі полягають у регулятивному впливі на почуття або на інтелект. Основне в послуговуванні методами впливу – врахування специфіки вікових дитячих груп і дотримання послідовності в зацікавленні своєю пастирською практикою.

Отже, форми й методи пастирського богослов'я є сутністю методики пастирського піклування, християнського впливу на дошкільників, формування в них морально-духовних почуттів.

Серед активних форм і методів формування християнської моралі пропонуються такі, як: створення проблемних ситуацій, навчальні дискусії на моральні теми, створення художньо-педагогічних ситуацій, модифікація ігрової діяльності тощо.

Тому дошкільників потрібно активно залучати до різноманітних видів діяльності. Образотворчі, музичні, декоративно-ужиткові, літературні твори мають слугувати основними засобами розвитку духовного потенціалу дітей у дошкільному закладі освіти й у родині. Крім того, належить послуговуватися культурними й історичними традиціями народу, окремих роду та сім'ї, дитячого садочку й групи, природного довкілля.

Усі ці засоби неабияк впливають на дитячі емоції, отже, є найефективнішими для формування зацікавленості в доступних вікові тих чи інших складових духовної спадщини людства, залучення до духовної практики пізнання Всесвіту людей, природи, речей, власного «Я», здобуття особистого досвіду.

Щодо інтеграції змісту світської та пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників, то тут вважаємо за доцільне підкреслити наступне. Діти дошкільного віку люблять алегорії в казках. Власне, тому пастир має можливість використати цей метод. Адже алегоричні типології аналогічні людським тим, що закони природи єдині для всього справжнього на світі. Тож для закономірностей духовного життя притаманні аналогі у природі, в суспільстві. Завдяки біблійній герменевтиці такі аналогі можливо розкрити й розтлумачити дітям. Звідси й випливає сутність конкретної методології як способу позабогослужбової практики з дошкільниками

Для молодшого дошкільного віку пропонується така тематика: «Чи добре це?», «Давайте познайомимось», «У світі ввічливих слів», «Додай

чарівне слово», «Квітка доброти», «Щедрий хом'ячок», «Різноколірна галявина», «Передай подарунок іншому». Тут можна запропонувати такі ігрові вправи: «Скажи, який я», «Миристь і ніколи не сварись», «Чарівні слова».

Для середнього дошкільного віку пропонуємо використовувати таку тематику: «Вірний друг». Щодо ігрових вправ, то доцільними тут будуть такі: «Зрозумій мене», «Який у тебе настрій?», «Ніколи не сумуй», «Які гості були в мене?», «Добрий чарівник», «Добро – зло».

У старшому дошкільному віці для дошкільників доречною буде наступна тематика: «Добрі новини», «Добре серце», «Хто прийде на допомогу?», «Я буду вдячний», «Шукаємо скарб», «Відгадай емоцію», «Помічники людини», «Гуртом веселіше».

Цілісність світської з релігійною етикою в навчальному процесі дослідники обґрунтовують тим, що «християнська мораль не обов'язково віддаляється від раціональної етики – вони можуть багато в чому збігатися та знаходити нові точки дотику» (Шнакенбург, 2005, с. 19). Важливо, що сьогодні є безліч регіональних програм виховання в духовно-моральному дусі.

Сутність християнської етики, звісно, полягає в теоцентричності, і основа – Всевишній. Тому шукати відповіді на питання етики потрібно в Заповідях Божих.

Основними нормами християнського способу життя, визначеного теологами, є:

- Десять Господніх Заповідей, даних народу Ізраїлю через пророка Мойсея на горі Синай;
- Дві Заповіді Ісуса Христа: «Полюби Господа Бога твого усім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і усім розумом твоїм»; «Полюби ближнього твого як самого себе...»;
- Нагорна проповідь Ісуса Христа;

– Заповідь під назвою «Золоте правило» людства: «Вчиняй із ближнім так, як хочеш, щоб чинили із тобою».

Отже, основа християнської етики – абсолютна мораль, побудована на Господніх заповідях. Наукова картина світу, що слугує основою свідомості індивіда, ускладнює сприйняття людиною повноти й трансцендентності християнської етики, поданої у Святому Письмі. Досліджуючи зазначене питання, треба сказати, що аналіз історії й впливу релігій, і вкладення релігійного (ірраціонального) знання у розум дитини ХХІ століття, що живе в інформаційному суспільстві, – дві абсолютно різні справи. Можливі паралельне функціонування релігійних закладів освіти, свобода віросповідання, однак, вважаємо, що не можна ігнорувати принципу відокремлення церкви від країни, а світської освіти й науки від церкви. «Крокуючи дорогами сучасної світової цивілізації, ми маємо право визначати роль сучасної науки, яка ... не суперечить науковому пізнанню і тенденціям світового розвитку» (Андрущенко, 2005, с. 11).

У контексті нашого дослідження важливо виокремити питання використання спільних засобів розвитку християнської моралі дошкільників у діяльності пастиря. Зауважимо, що ці засоби ми розглядаємо у єдності світського та конфесійного виховання, та світської і конфесійної освіти. Передусім, до таких засобів належать засоби мистецтва.

Вважаємо, що у розвитку християнської моралі можливості пастиря, з використанням музичних релігійних творів, є дуже великі. Діти дошкільного віку достатньо сприятливі й емоційні на такі музичні твори, які, в першу чергу, відповідають релігійним святкам, тобто, колядки, щедрівки. Діти, які перебувають періодично з батьками у церкві, або відвідують заняття у різних церковних групах, теж знайомляться з церковною музикою. Завдання пастиря – акцентувати, або під впливом емоційної музики, або ж у самих словах релігійних гімнів, акцентувати ті моменти, які виховують в дітях добро, терпимість, співчуття і милосердя. Зауважимо, що таке емоційне сприйняття

в умовах Служби Божої чи церкви, чи, навіть, заняття в церковних гуртках, чи урізних церковних проектах, є набагато сильнішими, ніж звичайні ранки у садочку, Оскільки, сама обстава, сама ситуація, урочистість, навіть сама будівля церкви, настроюють дітей на помисли – чисті і святі. Доцільно у пасторських методиках і у пасторській діяльності використовувати музику, як засіб розвитку християнської моралі, акцентувати власне на позитивах.

Розглянемо, як змінювалися можливості використання музики на протязі досліджуваного нами періоду. Більшість дітей на початку 1990-их років не відвідувала церкву і їхня музична освіта обмежувалася музикою, яку вони чули у закладах дошкільної освіти – а то були пісні переважно патріотичні, комуністично настроєні, пісеньки жовтеньят, до яких вже вони готувалися Свята, з якими ознайомлювались діти, це були свята: Жовтневої революції, день народження Леніна і тому подібне. Тому, перша кардинальна зміна відбулася на самому початку 1990-их років, коли музичні твори, які пропонувалися у закладах дошкільної освіти, були перероблені, і з них було вилучено комуністичний ідеологічний компонент. Таким чином, в перший період у контексті музичного мистецтва відбувся перехід (в уяві дітей при розвитку їхньої моралі) від державно-патріотичних, до народних, музичних, у тому числі, релігійних, музичних творів. На наступному, етапі коли відвідування церкви дошкільниками стало більш масовим, стало можливим знайомлення дітей з невеличкими музичними творами релігійного характеру. Можемо стверджувати, що релігійна музика в приміщенні храму, дуже позитивно впливає на дитину, і ті враження, ті слова, які вона чує у той момент, справляють на неї набагато глибше враження і довше пам'ятаються, ніж слова буденної ситуації.

Наступним потужним засобом діяльності пастиря, спрямованої на розвиток християнської моралі дошкільників, є образотворче мистецтво. Можливості діяльності пастиря теж дуже широкі. Починаючи від тлумачення творів мистецтва на біблійні і, загалом, релігійні теми, та закінчуючи

власними малюнками дітей на зразок Миколая і тих святих, які діти або поіменно, або в міру свого маленького досвіду вже знають. Образотворче мистецтво на протязі досліджуваного періоду теж перетерпіло значні зміни. У великій мірі, малюнки, які пропонувались дітям, окрім побутових, були часто військовими, патріотичними, радянськими тощо. Варто зазначити, що була спроба ввести в образотворче мистецтво дітей книжки-розмальовки з образом Святого Миколая, який для дітей є найбільш популярним, різними біблійними сюжетами. Така тенденція розвивалася щораз сильніше. Пізніше, коли діти ідуть в школу, вони знайомляться більш глибоко з такими речами в процесі факультативних релігійних курсів, які вибирають в школі.

Очевидно, що певну інформацію про біблійні сюжети в живописі чи скульптурі, може подати вихователь закладу дошкільної освіти. Однак, вважаємо, що в діяльності пастиря, в його освіті, в його спрямованості трактування даних образів є достатньо глибокий смисл, що формує християнську мораль. Тому, залучення пастирів до образотворчого мистецтва дошкільників, щораз зростає, збільшується з часом.

Аналогічні висновки зроблено нами в процесі дослідження і щодо художньої літератури. Біблійні сюжети, література релігійного змісту, на протязі досліджуваного періоду займає щораз більше і більше місця у змісті освіти та виховання дошкільників, в тому числі, як потужний засіб розвитку християнської моралі. Вважаємо, що роль пастиря, як особи, яка здатна найбільш правильно, найбільш грамотно трактувати біблійні сюжети (до яких діти відносяться з великою цікавістю) є надзвичайно велика, і ця роль зростає. Такий висновок підтверджується тим, що кількість дітей, які беруть участь у різних церковних проектах, у групах, які працюють при церквах, постійно збільшується, а діапазон занять – розширюється. Така ситуація дає можливість пасторові ширше розгорнути свою діяльність, та, у єдності з батьками та вихователем закладу дошкільної освіти, формувати ґрунтовні основи християнської моралі, як базової у наступному розвитку дитини.

На протязі досліджуваного періоду суттєво зріс інтерес до театралізації та театралізованих ігор дошкільників. Особливо це відбувається в періоди двох найбільших свят – Різдва Христового та Паски Господньої. У цей час пастир може бути безпосереднім учасником театралізованих постановок, які відбуваються, на жаль, в багатьох випадках окремо в межах церкви, і окремо в межах дошкільного закладу. Однак, є позитивні приклади, коли зусилля вихователів і священників об'єднуються, і така тенденція є дуже перспективною.

У першому і другому періоді досліджуваного нами часового відрізка, спостерігалось дуже сильне заохочення і зацікавлення народною педагогікою та фольклором. Однак, упродовж наступних періодів, цей інтерес поволі, але дещо знизився. Вважаємо, що це пов'язано з тим, що діти, особливо два покоління дошкільників, які змінилися у передвоєнний і воєнний час, тобто в два останні періоди, мають дуже широкий доступ до різних джерел інформації. І тому те, що було відкриттям для дітей 1990-их років, зараз є доступною інформацією для кожного малюка, який вміє відкрити книжку чи глянути у комп'ютер. Тому мета діяльності пастиря, у цій ситуації, полягає в підтриманні інтересу до народної педагогіки і фольклору з тієї причини, що правила і норми християнської моралі є дуже близькі до народної педагогіки. Дії ті вироблені досвідом багатьох сотень років і багатьох поколінь. Зауважимо, що в своїй діяльності пастир вмiло поєднуючи біблійні сюжети та методи народної педагогіки, може досягти дуже значних успіхів у розвитку моралі дошкільників.

Не можемо обійти увагою такі засоби, як мультиплікаційні фільми, анімація, театральні вистави, кінофільми, тобто ті речі, які пропонують засоби масової інформації. Вважаємо, що у парафії, де працює сумлінний і достатньо освічений пастор, який сумлінно виконує свої обов'язки, діти можуть в його особі знайти того, хто трактує, пояснює, роз'яснює події, які відбуваються на екрані чи на сцені. Адже, далеко не завжди у кожній сім'ї,

батьки здатні забезпечити дитині таке пояснення. Далеко не кожен вихователь закладу дошкільної освіти теж справляється із цим завданням. Тому, як бачимо, починаючи з 1990-их років до сьогоднішнього дня, релігійна тематика в кінопродукції (зокрема, говоримо найбільше про мультфільми, як найбільш поширений серед малюків вид продукції), то відбір їх трактування стає щораз важливішою проблемою, оскільки цього матеріалу стає щораз більше і якість його не завжди знаходиться на відповідному моральному рівні, і не завжди вчить дітей того, чого вимагає християнська мораль.

Важливим залишається висвітлення проблеми інтеграції на рівні кадрового забезпечення. У віці двох-трьох років, коли в дитини формується Я-образ, настає сенситивний етап для закладання моральних основ особистості. Як батьки, так і вихователі повинні якнайефективніше скористатися цим періодом з метою формування й розвитку духовної культури дитини, враховуючи її вікові можливості та особисті здібності. На жаль, не всі дорослі, виховуючи дошкільника, готові до такої відповідальної місії.

Готувати фахівців із дошкільництва потрібно вже зі студентської лави. Педагоги закладів вищої педагогічної освіти здавна обмірковують над змінами, які необхідно внести у зміст навчальних курсів з багатьох дисциплін гуманітарного й суспільно-соціального циклу, досліджуючи найкращий досвід такої діяльності. Окрім підготовки у закладах вищої освіти, важлива також післядипломна освіта у формі курсів підвищення кваліфікації для низки категорій педагогічних працівників, що працюють у системі дошкільництва.

Чільне місце належить самоосвіті й методичній діяльності з педагогами, організованим методичними службами дошкільних закладів освіти. Завідувачам і вихователям-методистам садочків під час складання щорічних планів роботи доцільно урізноманітнювати форму й тематику

заходів (ідеться про семінари, практикуми, тренінги, майстер-класи, педагогічні читання, дискусійні клуби, «аукціони педагогічних ідей» тощо), враховуючи важливі питання духовного розвитку дитини. Тут педагогам у самоосвіті допоможуть тематичні добірки матеріалів у методичних кабінетах та інтернет-ресурси, завдяки яким можливий самостійний пошук інформації, а також консультування педагогів і батьків, «живе» обговорення проблем в онлайн-режимі.

Відомо про наявність професійної етики в кожному фрагменті педагогічної практики. Вона наче слугує професійним «компасом» для орієнтації вихователя в змістовому й ситуативному аспектах, схиляє до необхідних стратегії й тактики поведінки. У такому контексті етичний розвиток педагога – сталий процес особистісно-фахового зростання, спрямований збільшувати рівень моральної свідомості; професійна рефлексія педагога й формування його системи відношення до всіх суб'єктів навчально-виховного процесу згідно з нормами і правилами педагогічної етики.

Важливою складовою у процесі розвитку християнської моралі дошкільників є змістово-технологічний супровід учителя, проходження ними курсів духовно-морального напрямку. У межах поодиноких семінарів і конференцій на різних рівнях допомагають священнослужителі, представники низки релігійних культурно-просвітницьких центрів. Натомість педагоги-методисти ще не можуть вписати такі поради в педагогічні методики, розробити технології навчання.

Відсутність в Україні єдиного бачення державою стратегії духовно-морального виховання людини зумовлює фрагментарність і стихійність зазначеного процесу, втручання в нього низки релігійних конфесій.

У читанні дисциплін духовно-морального напрямку відсутні практико-орієнтований, діяльнісний підходи подання матеріалу, позаяк вихованці мають не тільки опанувати основні етичні категорії, як-от добро, зло, самоповага, чесність, обов'язок, відповідальність, а й норми етичного

спілкування; навчитися вірного визначення моральної суті проблеми під час того чи іншого вибору; передбачати наслідки власної поведінки; додержуватися норм поведінки у громадських місцях, взаємозв'язку з однолітками, педагогами, батьками тощо. Наслідком опанування етики зазвичай є практична дія.

Україна – це полікультурна, багатоконфесійна держава, тож украй важлива проблема – врахування особливостей конфесійності й віросповідання вихованців, вибору батьками для своїх дітей тих чи інших занять духовно-морального скерування.

Не втрачає актуальності проблема вдосконалення етичної компетентності власне педагога – морального взірця для дитини. Заклади вищої освіти, фахово готуючи майбутнього педагога для системи дошкільної освіти, більше уваги мають приділяти проблемам педагогічної етики, що відтворюють ступінь інтеграції фахових теоретичних знань, ціннісних орієнтацій і практичних умінь і навичок вихователя, його бажання критично до себе ставитися й самовдосконалюватись. Але на сьогоднішній день необхідна цілеспрямована, зінтегрована зі світською, конфесійна діяльність пастиря у вихованні та освіті підростаючого покоління.

На даний момент існує ситуація, коли питання розвитку моралі (в тому числі християнської моралі), підлягає двом, майже незалежним, організаціям – світській освіті та церкві. Тому мова йде про координацію, узгодження (змісту, форм, методів, засобів класичної педагогіки та педагогіки пастирства) у моральному розвитку підростаючого покоління, в першу чергу, дошкільників. У цій ситуації велику роль відіграє власне пастир, його особистість, його можливості.

В означуваний період виявлено такі перспективи розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні: аксіологізації змісту навчання та виховання дошкільників в Україні, зняття заборон на релігійне виховання, переорієнтація з атеїстичного на

християнський світогляд, посилення уваги до християнської педагогіки та пастирології, залучення до сімейного морального виховання священнослужителів, залучення пасторів до морального виховання дошкільників, побудова виховного процесу на національних цінностях, посилення релігійної спрямованості виховання дошкільників, інтеграції світських та релігійних виховних впливів у розвитку моралі дошкільника, концептуалізації, мультикультурності, оновлення форм, методів та засобів роботи з дошкільниками за рахунок розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, періодичного зниження батьківської опіки дошкільників внаслідок надмірного перевантаження, підвищення кваліфікації підготовки пасторів та розширення мережі релігійних навчальних закладів, піднесення рівня національного та релігійного виховання в умовах війни, прогностичності. На основі історичного досвіду розроблено такі методики: духовні реколекції дошкільнят, позаслужбова діяльність, діяльність пастиря у родині дитини та методика дихотомії.

Якщо на початку досліджуваного періоду, християнська мораль, будь-які норми, пов'язані з релігією, були відсутні, то на сьогодні, спостерігаємо появу програм для закладів дошкільної освіти, які відображають потребу суспільства у духовно-моральному вихованню саме християнських цінностей. Таку тенденцію вважаємо позитивною з одним застереженням: якщо ці заходи не є формальними, а активну участь у таких заходах бере пастир, що і відбувається в останні десятиліття.

Висновки до третього розділу

Аналіз історичного досвіду дозволив виокремити пропедевтичні тенденції розвитку християнської моралі дошкільників, до яких належать такі: варіювання методик і програм дошкільної освіти; всеохопність дітей

дошкільного віку у закладах освіти різного типу; доповнення змісту програм національними та регіональними чинниками; забезпечення духовного розвитку особистості; застосування новітніх технологій, методів, форм, оновлення змісту підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів дошкільної освіти; орієнтація змісту на реалізацію принципу дитиноцентризму; програмотворення змісту дошкільної освіти національної спрямованості; розвиток змісту дошкільної освіти на зарубіжних ідеях «теорії вільного виховання»; створення законодавчої бази української дошкільної освіти; уніфікація змісту дошкільної освіти, реалізація предметно-центричного підходу щодо змісту дошкільної освіти.

На цій основі виділено низку тенденцій розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності: звернення до християнських моральних цінностей та поступове посилення їх ролі в освіті та вихованні дошкільника (ця тенденція розвивалася у досліджуваній період від її повної фактичної відсутності до всеохоплення і стрімкого розвитку, від повного ігнорування, до постійного зростання її значущості у вихованні і освіті сучасних дошкільників); інтеграція дошкільної та пастирської педагогіки у їх розвитку (формування педагогічної пастирології, зокрема, дошкільної, яка оформляється, поєднуючись органічно з основами світської класичної дошкільної педагогіки, оскільки дитина цілісно сприймає й інтегрує в своїй свідомості всі впливи); зближення методологій пастирської і дошкільної педагогіки (єдність забезпечує комплексна методологія як інтеграція дошкільної (світської) та пастирської (конфесійної) педагогіки); розвиток міждисциплінарності у розвитку християнської моралі дошкільників (на початку досліджуваного періоду ізольовано викладалися основи християнської моралі і відокремлено проводилися аналогічні заходи в дошкільних закладах, спрямовані на формування загальнолюдських цінностей і чеснот: на сучасному етапі спостерігаємо зближення конфесійного і світського виховання та освіти); послаблення соціальних

компетентностей підростаючого покоління (негативна тенденція, яка спостерігається в суспільстві, де панує потяг до матеріального і далеко не завжди моральні способи поведінки дорослих, зумовлюють життєдіяльність дітей у складних ситуаціях, хоча дома і у закладі дошкільної освіти у них виховують моральні чесноти); зближення змісту світських і конфесійних програм дошкільної освіти і виховання.

Висвітлено специфіку впровадження методик розвитку християнської моралі дошкільників в умовах пастирської діяльності:

- духовні реколекції дошкільників, що є духовним відновленням, яке має обов'язковий характер, і Дев'ять заповідей блаженств, а також основні закони душі і тіла (реколекціонування елементів духу і душі дитини поєднується із приведенням у порядок фізичного здоров'я);
- позаслужбова діяльність як адекватне оцінювання дотримання, виконання, використання та застосування канонічно-богословських норм для забезпечення духовної життєдіяльності людини (для такої діяльності богословські знання доповнюються іншими знаннями, зокрема філософськими й педагогічними);
- діяльність пастиря у родині дитини, що відображає менталітет української сім'ї, християнської родини, забезпечує спадкоємність культурних надбань поколінь;
- методика дихотомії, яка спрямована на вирішення конфліктів за допомогою медіації (пастир, що бере участь у процедурі медіації як третя, незацікавлена сторона, навчає дитину приймати власні постанови щодо майбутнього виправлення).

Підкреслено та обґрунтовано доцільність використання позитивного досвіду розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності. Найбільш перспективною вважаємо інтеграцію світського та конфесійного підходів. Отож, основним завданням є забезпечення умов для здобуття дошкільниками першого позитивного загальнолюдського

духовного досвіду. Ефективними виявилися такі напрями використання історичного досвіду розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності як інтеграція на рівні форм і методів; інтеграція змісту світської та пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників; спільні засоби формування християнської моралі дошкільників та інтеграція на рівні кадрового забезпечення.

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора: Сливка, 2018b, 2019a; Вархолик, Сливка, & Тушніцький, 2019.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі запропоновано вирішення наукового завдання щодо виявлення особливостей розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності, а також розробки науково-методичних рекомендацій щодо використання конструктивних ідей досвіду пастирської діяльності в освіті та вихованні дошкільників. Результати виконаного дослідження дають змогу сформулювати такі висновки:

1. Виконаний аналіз науково-теоретичних джерел за обраною темою засвідчив, що як окрема педагогічна проблема, розвиток християнської моралі дошкільників наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, системно й комплексно не досліджувалась. У вітчизняних наукових розвідках нині немає праць із цілісним аналізом розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності.

Доведено, що співвідношення понять «мораль» і «релігія» визначається тим, що ці два поняття мають багато загальних підстав, тому що майже усі релігії спираються на моральні цінності. Однак, нині практично відсутній аналіз можливостей пастирської діяльності у розвитку моралі підростаючого покоління.

З'ясовано, що у досліджуваній період пастирські методики, які використовуються переважно в церкві, та світські методики, які використовуються у закладі освіти, маючи на меті одну ціль, діяли тривалий час розрізнено.

Обґрунтовано доцільність залучення до життєдіяльності дошкільника, його освіти й виховання пастиря як важливий аспект формування поведінки дошкільника.

Результати ретроспективного аналізу вказують на те, що двома найважливішими теоріями для формування християнської моралі є християнська педагогіка та пастирська педагогіка.

2. Обґрунтовано вибір методів періодизації та визначено критерії періодизації (зміна ідеологій відображених у змінах парадигм освіти і виховання; хронологічні зміни в методології та концепції педагогічної науки і практики (на основі державних та нормативних документів, найсуттєвіші характеристики системи освіти тощо); технічні та технологічні зміни (поява і розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, розширення можливостей засобів масової інформації тощо); історичні й культурні умови розвитку освіти.

Розроблено періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників у пастирській педагогіці наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, враховуючи особливості й освітнього, й релігійного розвитку вітчизняного суспільства у вказаний час, а саме: I – пропедевтичний період (до 1991 р. включно): фактично повністю панувала комуністична ідеологія і пастирська діяльність в світській освіті була виключена; II – перехідний період (1992-1995 рр.): пастирство з забороненого виду діяльності в державі, перейшло в офіційно визнане; III – установчий період (1996-2005 рр.): розширення діяльності священнослужителів у світській освіті, однак, ця роль у цей період ще є досить епізодичною і священники не мають можливості взаємодіяти достатньо ефективно з сім'ями та з закладами дошкільної освіти; IV – державницький період (2005-2013 рр.): посилене використання різноманітних сценаріїв, навчальних програм, які насичені християнськими цінностями та ідеями, священники є гостями на різноманітних заходах у світській освіті, однак, умов для систематичної цілеспрямованої й узгодженої з дошкільним закладом діяльності ще не створено; V – інтегральний період (2014-2017 рр.): характеризується наявністю великої кількості програм для дошкільників, які насичені християнським змістом, зокрема програмою українського дошкільця «Програма розвитку дитини», в якій ідеться не тільки про діяльність священника, як пастиря у церкві, але про тісну взаємодію та координацію змісту, форм і методів розвитку християнської моралі в рамках

«сім'я – дошкільний заклад – пастир». Така система здатна протистояти зовнішнім агресивним проявам, які існують у сучасному суспільстві.

Визначено особливості інтеграції світського та релігійного компонентів на основі методологічних підходів (історіографічний, системний, аксіологічний, хронологічний та парадигмальний), узгодження методологій педагогічних та богословських наук.

3. Вивчення досвіду України щодо розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності свідчить, що відбулися кардинальні зміни від повного неприйняття діяльності пастиря і його праці з дошкільниками, до повного схвалення такої діяльності на суспільному й державному рівнях. Однак, залишаються недовершеними такі важливі аспекти, як узгодження, координація та взаємодія світської та конфесійної діяльності. Результати аналізу історичного досвіду свідчать, що для розвитку християнської моралі дошкільників ефективними є засоби мистецтва, музики, художньої діяльності, медіа, періодики для дітей, художньої літератури, казки, ігор, театралізації, народної педагогіки, фольклору, мультиплікації тощо.

Показано, що для поліпшення процесу морального виховання в освітній системі України необхідні: зміна методології й цілей освіти; пріоритетна моральна складова як основа освіти, проголошення державного функціонування освіти як базової складової, а не як послуги; переорієнтація освіти на опанування діяльності, на розвиток особистості, її індивідуальних рис; збагачення виховних програм освітніх закладів релігійною складовою.

Виявлено низку тенденцій розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності: звернення до християнських моральних цінностей та поступове посилення їх ролі в освіті й вихованні дошкільників (ця тенденція розвивалася у досліджуваній період від її повної фактичної відсутності до всеохоплення і стрімкого розвитку; від повного ігнорування до постійного зростання її значущості у вихованні і освіті

сучасних дошкільників); інтеграція дошкільної та пастирської педагогіки у їх розвитку (формування педагогічної пастирології, зокрема, дошкільної, яка оформляється, поєднуючись органічно з основами світської класичної дошкільної педагогіки, оскільки дитина цілісно сприймає й інтегрує в своїй свідомості всі впливи); зближення методологій пастирської і дошкільної педагогіки (єдність забезпечує комплексна методологія як інтеграція дошкільної (світської) та пастирської (конфесійної) педагогіки); розвиток міждисциплінарності християнської моралі дошкільників (на початку досліджуваного періоду ізольовано викладалася основи християнської моралі і відокремлено проводилися аналогічні заходи у закладах дошкільної освіти, спрямовані на формування загальнолюдських цінностей і чеснот: сьогодні спостерігаємо зближення конфесійного і світського виховання та освіти); послаблення соціальних компетентностей підростаючого покоління (негативна тенденція, яка спостерігається в суспільстві, де панує потяг до матеріального і далеко не завжди моральні способи поведінки дорослих відповідають потребі забезпечення відповідних умов життєдіяльності та виховання дітей, зокрема й моральних чеснот); зближення змісту світських і конфесійних програм дошкільної освіти і виховання.

4. На розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності протягом досліджуваного періоду впливали різноманітні чинники, серед яких найважливішими були сім'я, заклад дошкільної освіти та церква. Якщо сім'я та дошкільний заклад протягом досліджуваного періоду не так суттєво змінили вплив на дитину, то власне у пастирській діяльності спостерігається дуже значна динаміка від її відсутності до свого роду набуття пріоритетів.

Запропоновано впровадження методик розвитку християнської моралі дошкільників з використанням потенціалу пастирської діяльності: духовні реколекції дошкільників, позаслужбова діяльність пастиря, діяльність пастиря у родині дитини, методика дихотомії.

На сучасному етапі доцільно використовувати позитивний досвід розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності. Найбільш перспективним вважаємо інтеграцію світського та конфесійного підходів. Основним завданням є забезпечення умов для здобуття дошкільниками першого позитивного загальнолюдського духовного досвіду.

Найбільш ефективними виявились такі напрями використання історичного досвіду розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності: інтеграція змісту, форм і методів світської та пастирської діяльності у розвитку християнської моралі дошкільників; спільні заходи та поєднання світських і конфесійних засобів у розвитку християнської моралі дошкільників, інтеграція на рівні кадрового забезпечення як підготовка до спільної діяльності пастиря та вихователя закладу дошкільної освіти тощо.

Розроблені науково-методичні рекомендації можуть використовувати вихователі закладів дошкільної освіти, інститути підвищення кваліфікації педагогів, дитячі організації при церквах, викладачі та студенти закладів вищої освіти, зокрема педагогічних та духовних семінарій.

Виконане дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми.

До перспектив подальших наукових розвідок належить розроблення теоретичних основ та методик інтеграції світської та конфесійної діяльності у розвитку християнської моралі підростаючого покоління.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аболіна, Т. (2002). Цінності моралі. *Філософський енциклопедичний словник*. (с. 708–709). Київ, Україна: Абрис.
- Аксьонова, О. П., Аніщук, А. М., & Артемова Л. В., et al. (2014). *Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». (Ч 1–2, Ч. 2)*. О. Кононко (упоряд.); Київ, Україна: МЦФЕР-Україна.
- Амонашвили, Ш. А. (2005). *Истинашколы*. Киев, Украина: СПД А. М. Богданова.
- Андрущенко, В., & Михальченко, М. (2005). Гуманізм і гуманітаризм: спільне і специфічне. *Вища освіта України*, 5, 5–12.
- Аніщенко, О. В. (2003). *Наукові дослідження з історії професійної освіти та історії педагогіки: методичні рекомендації науковцям-початківцям*. Ніжин, Україна: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя.
- Артемова, Л. (2006). *Історія педагогіки України*. Київ, Україна: Либідь.
- Бабак, І., & Матішак, М. (2017). Моральне виховання дітей дошкільного віку: теоретичний аналіз проблеми. *Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи: Матеріали ітернет-конференції ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Взято з: <https://conference.pu.if.ua/forum/files/30112017/6/babak.pdf>
- Бабанский, Ю. К. (ред.). (1983). *Педагогика*. Москва, СССР: Просвещение.
- Бабій, І. (2013). Технологія морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 45, 151–157.
- Бабій, І. В. (2012). *Моральне виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки*. (Дисертація канд. пед. наук). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна.
- Базовий компонент дошкільної освіти в Україні*. (1999). Київ, Україна: Редакція журналу «Дошкільне виховання».

- Барабаш, О. В. (2018). Неперервна освіта Канади: теорії, концепції, підходи. *Теоретико-методологічні аспекти дослідження розвитку неперервної освіти у Канаді*. Барабаш, О. В., Бусько, М. Б., Істоміна, К. Ю., Муқан, Н. В., & Шийка, Ю. І.; Н.В. Муқан, & М.Б. Бусько (ред.). (с. 8–24). Львів, Україна: ВД «Панорама».
- Барабаш, О.В. (2014). Специфіка навчання канадських дітей у період раннього дитинства. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8, 3–9.
- Баранов, М. (2003). Сучасний погляд Православної Церкви на пастирське богослов'я. *Листки духовно-пасторального відділу: матеріали наукової конференції*, Випуск III (с. 24–37). Львів, Україна. Взято з: <http://siloam.ucu.edu.ua/ministry/331>
- Батлина, Л. В. (1983). *Становление и развитие общественного дошкольного воспитания в Украинской ССР (1917-1941 гг.)*. (Диссертация канд. пед. наук). Киев, Украина: Государственный педагогический институт им. А. М. Горького).
- Безрукова, В. С. (2000). *Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога)*. Екатеринбург, Россия: Взято з: <https://www.twirpx.com/file/1142474/grant/>
- Березівська, Л. Д. (2010). Основоположні засади історико-педагогічних досліджень: теорія і методологія. *Шлях освіти*, 1, 3–742.
- Бех, І. Д. (2000). Виховання сучасної вузівської молоді. *Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи*, 3, 226–234.
- Бех, І. Д. (2001). Формувати у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*, 2(16), 16–21.
- Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Завіту* (2007). (І. Огієнко, пер.). Київ, Україна: Українське біблійне товариство.
- Білавич, Г., Білавич І., & Блавт, О. (2019). Пастирська діяльність зі здоров'язбереження дітей у Західній Україні (кінець XIX – 40-ві роки XX сторіччя). *Журнал*, №, сторінки.
- Білавич, Г., Муқан, Н., Савчук, Б., & Барабаш, О. (2019). Розвиток

християнської моралі дітей в українському дошкіллі на початку ХХ століття. *Журнал, №*, сторінки.

- Білавич, Г., & Чубата, О. (2015). Використання проектних технологій на уроках української мови в початковій школі. *Формування мовної особистості молодшого школяра: інформаційний бюлетень кафедри філології та методики початкової освіти, 15*, 212–217.
- Білан, О. І., Возна, Л. М., & Максименко, О. Л. et al. (2012). *Програма розвитку дитини дошкільного віку. Українське дошкілля*. Тернопіль, Україна: Мандрівець.
- Бобак, О. Б. (2015). *Педагогічні засади соціалізації дітей дошкільного віку в сім'ї у II-й половині ХХ століття*. (Дисертація канд. пед. наук). Дрогобич, Україна: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
- Бобрышев, С. В. (2007). *Методология историко-педагогического исследования знания*. (Автореферат дисс. д-ра пед. наук). Санкт-Петербург, Россия: Северо-Кавказский научно-исследовательский институт экономических и социальных проблем.
- Богущ, А. М., & Сучок, В. Є. (уклад.). (2012). *Хрестоматія з духовно-морального виховання дошкільників*. Острого, Україна: НУ «Острозька академія».
- Богущ, А. М., et al. & Крутій, К. Л. (кер). (2011). *Дитина в дошкільні роки: комплексний додаток до освітньої програми*. Запоріжжя, Україна: ЛПС.
- Богущ, А. М., Беленька Г. В., Богініч, О. Л., & Якименко, Л. Ю. (2012). *Базовий компонент дошкільної освіти в Україні* (нова редакція). Київ, Україна: Редакція журналу «Вихователь-методист дошкільного закладу».
- Богущ, А. М., Варяниця, Л. О., & Гавриш, Н. В. (2006). *Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку*. Луганськ, Україна: Альма-матер.

- Богущ, А. М., Сіданіч, І. Л., Сучок, В. Є., et al. (2016). *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навчальна програма та календарно-тематичний план*. Київ, Україна: ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія».
- Божович, Л. И. (1968). *Личность и ее формирование в детском возрасте*. Москва, СССР: Просвещение.
- Бондар, О. В. (2006). *Становлення і розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919-1933 рр)*. (Дисертація канд. пед. наук). Харків, Україна: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.
- Бондаренко, В. (2009). Педагогіка серця у творчій спадщині Данила Туптала (Димитрія Ростовського). *Молодь і ринок, спецвип.*, 93–99.
- Боришевський, М. Й. (1979). *Моральні переконання та їх формування у дітей*. Київ, Україна: Знання.
- Боришевський, М. Й. (2007). Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, IX, 5, 25–32*.
- Булгаков, М. (2006). *Православно-догматическое богословие*. Санкт-Петербург, Россия: Аксионэстин.
- Бучківська, В. В. (2004). *Особистісно орієнтований підхід до виховання в педагогічній спадщині А. С. Макаренка*. (Дисертація канд. пед. наук). Київ, Україна: Інститут педагогіки АПН України.
- Варенко, В. М. (2005). *Вивчення творчості українських письменників XIX початку XX століття як засіб формування християнських моральних цінностей у старшокласників*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Київ, Україна: Інститут педагогіки АПН України.
- Васильєва, С. А. (2015). Діахронічний метод як засіб обґрунтування періодизації розвитку дошкільних навчальних закладів різних типів у системі освіти України (друга половина XX ст. початок XXI ст.). *Вісник Житомирського державного університету, Педагогічні науки, 1(79), 168–174*.

- Васильєва, С. А. (2016). Критерії періодизації розвитку системи дошкільних навчальних закладів різних типів в Україні. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*, 4(55), 344–351.
- Васильєва, С. А. (2017). *Тенденції розвитку системи дошкільних навчальних закладів різних типів в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)*. (Дисертація канд. пед. наук). Миколаїв, Україна: Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського.
- Ващенко, Г. (1997). Мораль християнська і комуністична. *Вибрані педагогічні твори*. Дрогобич, Україна: Відродження.
- Ващенко, Г. (2000). Праці з педагогіки та психології (*Твори*, т. 1–4, т.1). Київ, Україна: Школяр ФадалТД.
- Ващенко, Л. М. (2006). Система управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону. (Автореферат дис. д-ра пед. наук). Київ, Україна: Інститут педагогіки АПН України.
- Вишневський, О. (1997). Концепція демократизації українського виховання (с. 78–122). *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції*. Київ, Україна: Школяр.
- Вишневський, О. (1999). Віра і релігія в контексті сучасного українського виховання. *Рідна школа*, 3–7.
- Вишневський, О. (2003). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки: посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Дрогобич, Україна: Коло.
- Вільчковський, Е. С., & Курок, О. І. (2004). *Теорія і методика виховання дітей дошкільного віку*. Суми, Україна: Університетська книга.
- Войтко, В. В. (2012). Моральний розвиток і моральне виховання дітей дошкільного віку. *Педагогічний вісник*. Взято з: http://druk-koippo.edukit.kr.ua/pedagogichnij_visnik
- Волосюк, А. А. (2014). *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку*

засобами музейної педагогіки, музичного та художньо-прикладного мистецтва. Рівне, Україна: РОІППО.

- Выготский, Л. С. (1987). *Психология искусства*. Москва, СССР: Педагогика.
- Выготский, Л. С. (1996). *Педагогическая психология*. Москва, СССР: Педагогика-Пресс.
- Галян, О. І. (2009). Розвиток моральної свідомості на етапі дошкільного дитинства. У *Моральна свідомість та самосвідомість особистості*. М. В. Савчин, & І. М. Галян (ред.); (с. 64–76). Дрогобич, Україна: РВУ ДДПУ імені І. Франка.
- Глушкова, Л. І. (2016). Моральне виховання дошкільників засобами художньої літератури. *Таврійський вісник освіти*, 4(56), 40–45.
- Гончаренко, С. У. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ, Україна: Либідь.
- Гончаренко, С. У., & Мальований, Ю. І. (2001). Гуманізація і гуманітаризація освіти. *Шлях освіти*, 3, 2–8.
- Горбачева, А. (2017). Програма та результати вивчення організаційно-педагогічних умов використання творів живопису у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку із суспільним довкіллям. *Сучасне довкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 55–60). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя.
- Гордієнко, Г. Б. (2018). Проблемні ситуації для формування соціально значущих моральних цінностей у дітей дошкільного віку. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 186–188). Дніпро, Україна.
- Городиська, В. В. (2017). Програмне забезпечення духовного виховання у сучасних вітчизняних закладах дошкільної освіти. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки*, 3, 242–250. Взято

з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2017_3_34

- Григоренко, Л. В. (2018). Вплив казки на формування ціннісно-моральних якостей особистості дітей дошкільного віку. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 189–192). Дніпро, Україна.
- Гром, С. (2010). Особливості релігійної поведінки дошкільнят. *Молодь і ринок*, 6, 131–134.
- Гупан, Н. М. (2002). *Українська історіографія історії педагогіки*. Київ, Україна: А.П.Н.
- Гураш, Л., & Вороніна, Т. (упоряд.). (2006). *Дошкільна освіта в Україні: нормативно-правове регулювання*. Київ, Україна: Шкілький світ.
- Гуртова, А. В. (2018). Психолого-педагогічне проектування діяльності дітей дошкільного віку. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 192–197). Дніпро, Україна.
- Даниленко, Л. О. (2018). Формування соціокультурних цінностей за допомогою залучення до народних традицій. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 198–203). Дніпро, Україна.
- Даниляк, Р. З. (2017). *Ідеї морального виховання молодших школярів на сторінках вітчизняної дитячої періодики (кінець ХХ – початок ХХІ століття)*. (Дисертація канд. пед. наук). Дрогобич, Україна: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
- Двоеслов, Г. (2011). *Правило пастырское*. Москва, Россия: Издательство Московского Подворья Свято-Троицкой Лавры.
- Денисюк, О. М., Беленька, Г. В., & Богініч, О.Л.etal. (2003). *Раннє дитинство: стан, проблеми, перспективи*. Київ, Україна.
- Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»)*,

- (1993). Постанова Кабінету Міністрів України №896 від 03 листопада 1993 року.
- Добрянська, О. М. (2018). Формування у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку моральності як основи людської культури. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 103–109). Дніпро, Україна.
- Довбня, С. (2017). Еволюція програмово-методичного забезпечення ігрової діяльності дітей дошкільного віку. *Людинознавчі студії. Педагогіка, 4*, 82–95.
- Долинна, О., & Низковська, О. (2013). Розвивати духовний потенціал особистості дошкільника. *Дошкільне виховання, 9*, 6–8.
- Дулуман, Є. К. (1974). *Релігія як соціально-історичний феномен*. Київ, Україна: Наукова думка.
- Дьюї, Д. (2001). *Моральні принципи в освіті* (пер. з англ. М. Олійник); Львів, Україна: Літопис.
- Сленський, В. (2008). *Тенденції релігійних змін у світі XXI століття та їх імплікації в українському контексті. Україна релігійна*, Кн. 1-2, кн. 2: Прогнози релігійного життя України (с. 314–339). Київ, Україна: Українське релігієзнавство.
- Єрмак, Г. (2014). Аналіз морального виховання у працях радянських і сучасних дослідників: історичний аспект. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету, 1*, 261–265.
- Жаловага, А. С. (2005). Християнська мораль, віра, психологія: точки перетину. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка, 20*, 32–35.
- Жуковський, В. (2002). *Морально-етичне виховання в історії американської школи*. Острого, Україна: РВВНаУОА.
- Жуковський, В. М., & Москальова, Л. Ю. (2013). *Теорія і методика викладання предметів духовно морального спрямування*. Острого,

Україна: Видавництво НУ «Острозька академія».

- Заболоцька, С. (2011). Умови становлення моральних форм поведінки на етапі дошкільного дитинства. *Психологія особистості*, 1, 245–253.
- Загарницька, І. І. (2011). Сім'я як матриця людської особистості: сучасні тенденції розвитку. *Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія*, 14, 39–45.
- Закон України «Про дошкільну освіту». (2001). № 2628-III від 11.07.2001 року. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14>
- Закон України «Про освіту». (2016). № 940-VIII від 26.01.2016. Взято з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/1060-12>
- Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.». (2015). № 537 від 09.01.2007. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
- Запорожец, А. В. (1986). *Психическое развитие ребенка* (Т. 1–2, т. 1). Москва, СССР: Педагогика.
- Зубрицька, І. В. (2010). Дослідження особливостей моральних норм у дошкільному віці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 1, 14–26.
- Калинина, Р. Р. (1998). *Становление нравственности в дошкольном возрасте и социальное окружение*. (Диссертация канд. психол. наук). Санкт-Петербург, Россия: Санкт-Петербургский государственный университет.
- Каліберда, Г. А., & Лисяк, Л. А. (упоряд.). (2005). *Духовно-моральне виховання молодших школярів: методично-практичний посібник з етики віри та релігієзнавства*. Полтава, Україна: ПОППО.
- Калуська, Л. В. (2014). *Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей раннього віку «Соняшник»*. Тернопіль, Україна: Мандрівець.
- Канарова, О. В. (2012). Ідеї духовно-морального виховання учнівської молоді у вітчизняній теорії і практиці (кінець XIX початок XX ст.). (Автореферат дис. канд. пед. наук). Мелітополь, Україна: МДПУ

імені Богдана Хмельницького.

- Канівська, О. Б. (1997). *Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI перша половина XVIII століття)*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Луганськ, Україна: Східноукраїнський університет, Луганський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка.
- Кантур, А. (2017). Взаємодія ДНЗ і сім'ї у моральному вихованні дітей старшого дошкільного віку. *Сучасне докілья: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 79–82). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя.
- Карпенчук, С. Г. (1997). *Теорія і методика виховання*. Київ, Україна: Вища школа.
- Карпюк, Ю. Я. (2012). Християнська мораль як засіб утвердження абсолютної цінності людини. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 3. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_3_30
- Карпюк, Ю. Я. (2012). Християнські цінності непересічні орієнтири духовного розвитку особистості людини. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_2_17
- Квас, О. (2016). Проблема формування образу дитинства в соціально-гуманітарних дослідженнях. *Людинознавчі студії. Педагогіка*, 2, 91–100.
- Квас, О. В. (2011). *Дитиноцентризм у науках про виховання: історичний аспект*. Дрогобич, Україна: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Квас, О. В. (2018). Проблема дослідження підтримки материнства і дитинства в українській виховній традиції. *Молодь і ринок*, 12(167), 6–12.
- Квас, О. В. (2016). Проблема формування образу дитинства в соціально-гуманітарних дослідженнях. *Людинознавчі студії*, 2/34, 90–100.

- Кисельова, О. І. (2009). *Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Одеса, Україна: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.
- Кіндрат, І. Р. (2012). Формування у дошкільників основ світобачення в умовах інтегрованого освітнього процесу. *Науковий вісник Донбасу*, 2. Взято з: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv /NN18/index.htm>
- Кістрінь, Н. В. (2018). *Формування моральних уявлень, вчинків і культури поведінки дітей старшого дошкільного віку: Матеріали перспективного педагогічного досвіду*. Запоріжжя, Україна. Взято з: <https://dnz286mc.jimdofree.com/Кістрінь>
- Коваленко, Є. І. (1998). *Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової*. І. М. Пінчук (ред.); Ніжин, Україна: НДП.
- Коваль, Я. (2017). Урахування вікових особливостей старших дошкільників в організації театралізованої діяльності як засобу формування в них соціального досвіду. *Сучасне докілья: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 83–89). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя.
- Ковальчук, Д. (2007). Православне виховання дітей. Біблійні парадигми виховання: доповідь Митрополита Чернівецького і Буковинського Данила (Ковальчука). *Благодатний вогонь: наукова конференція в Острозькій академії*. Острогог – Глибока, Україна.
- Кожухівська, В. (2017). Формування соціальної компетентності у дітей старшого дошкільного віку у процесі занять художньою працею. *Сучасне докілья: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 93–97). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя
- Козлова, С. А. (1988). *Нравственное воспитание дошкольника в процессе ознакомления с окружающим миром*. Москва, СССР: Просвещение.

- Козловський, Ю. М., & Козловська, І. М. (2015). *Едукаційна інтегродогія: монографія*. Львів, Україна: Сполон.
- Колодний, А. (ред.). (1998). *Християнство і дохонність*: Збірник матеріалів другої міжнародної наукової конференції циклу «Християнство: історія і сучасність». Київ, Україна: Знання.
- Колодний, А., & Любоник, Б. (ред.). (1996). *Релігієзнавчий словник*. Київ, Україна: Четверта хвиля.
- Кононко, О. (2004). Дохонність, душевність, моральність. *Дошкільне виховання*, 4, 4–5.
- Кононко, О. (ред.). (2008). *Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі»*. Київ, Україна: Світич.
- Кононко, О. (упоряд.). (2014). *Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі»*. (Ч. I–II, ч. 2). Київ, Україна: МЦФЕР-Україна.
- Кононко, О. Л. (2001). *Психологічні основи особистісного становлення дошкільника*. (Автореферат дис. д-ра психол. наук). Київ, Україна: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України.
- Кононко, О. Л., Луценко, В. О., Нечай, С. П., Плохій, З. П., & Сидельникова О. Д., et al. (2013). *Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення*. Київ, Україна: ІМЕК-ЛТД.
- Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти* (1996 р.).
Взято з: www.lizej13.cjm
- Концепція впровадження медіаосвіти в Україні*. (2010). Постанова Президії НАПН України № 1-7/6-150 від 20 травня 2010 року. Взято з: <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/11048/2010-09-29-kontsepsiya-vprovadzheniya-mediaosviti-v-ukraini/>
- Концепція дошкільного виховання в Україні*. (1993). Проект № 1721-р. Київ, Україна: Освіта.
- Концепція національного виховання. (1995). *Рідна школа*, 6, 18–25.
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді*. (2015). Наказ МОН «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо

реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання узагальноосвітніх навчальних закладах» № 641 від 16 червня 2015 року. Взято з: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

- Короленко, В. Л. (2015). До проблеми морального виховання дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*, 2(49), 101–104.
- Короткова, А. (2017). Інтеграція ігрової та зображувальної діяльності у розвитку уяви дітей старшого дошкільного віку. *Сучасне довідня: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 89–93). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя.
- Кочубей, Т. Д. (2005). Духовно-моральний розвиток особистості в дитинстві. *Педагогічні науки*, 54, 182–185.
- Кошелівська, О. І. (2002). *Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Київ, Україна: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.
- Крутій, К. Л. (2010). *Дошкільна Освіта: словник-довідник: понад 1000 термінів, понять, назв*. О. О. Фунтікова (упор.); Запоріжжя, Україна: ТОВ «Ліпс» ЛТД.
- Крутій, К. Л. (2011). *Дитина в дошкільні роки: комплексна додаткова освітня програма*. Запоріжжя, Україна: ТОВ «ЛІПС».
- Кукушин, В. С. (2004). *Теория и методика воспитательной работы*. Москва: ИКЦ, МарТ; Ростов н/Д: МЦМарТ.
- Кулачківська, С. Є., & Ладивір, С. О. (1996). *Я дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку)*. Київ, Україна: Нора-прін.
- Куніченко, О. В. (2015). *Особенности воспитания нравственного поведения старших дошкольников средствами мультипликационных фильмов*.

- (Диссертация канд. пед. наук). Волгоград, Россия: Волгоградский государственный социально-педагогический университет.
- Купрієнко, В. І. (2018). Інтеграція родинного і суспільного виховання в формуванні ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного віку. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку*: Матеріали обласної науково-практичної конференції (с. 73–81). Дніпро, Україна.
- Курило, В. С. (2000). *Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті*. (Дисертація д-ра пед. наук). Київ, Україна: Інститут педагогіки АПН України.
- Кучина, К. (2014). Трансформація ідей морального виховання у вітчизняній педагогічній думці кінця ХХ ст. початку ХХІ століття. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*, 1(12), 282–287.
- Кушнір, В. М., Сопівник, Р. В., & Пижик, І. (2017). Формування уявлень про моральні якості та норми у дітей старшого дошкільного віку засобами мультиплікаційних фільмів. *Science and Education*, 10, 170–175.
- Лаппо, В. В. (2014). *Педагогіка дошкільна: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти III-IV рівнів акредитації напряму підготовки «Початкова освіта» спеціалізації «Дошкільна освіта»*. Івано-Франківськ, Україна: НАІР.
- Левицький, Я. (1928). *Пастирське богослов'я: годететика*. Львів, Україна: Добра книжка.
- Лихачёв, Б. Т. (1992). *Педагогика*. Москва, Россия: Прометей.
- Ліннік, Ю. В. (2016). *Розвиток української православної церкви у контексті суспільно-політичних трансформацій (1988-2015)*. (Автореферат дис. канд. філософ. наук). Київ, Україна: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.
- Літвішко, К. В. (2014). *Моделі релігійної соціалізації: досвід заходу*.

Scientific World: on-line conference. Взято з:
www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2014

- Лохвицька, Л. В. (2012). Моральне виховання та моральне здоров'я дошкільників: взаємозалежність і взаємообумовленість. *Психологічні перспективи*, 20, 135–144.
- Лохвицька, Л. В. (2014). *Скарбниця моралі: програма з морального виховання дітей дошкільного віку*. Тернопіль, Україна: Мандрівець.
- Ляшко, К. (2017). Творча гра як засіб соціалізації дітей старшого дошкільного віку. *Сучасне докілья: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 102–105). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя.
- Максименко, С. Д. (2002). *Психічне здоров'я дітей. Авторські програми з психології*. О. Главник (упоряд.); (с. 4–9). Київ, Україна: Шкільний світ.
- Мардарова, І. К. (2016). Використання педагогами дошкільної освіти ІКТ за для розвитку пізнавальної активності дошкільників. *Aktualni problemi suchasnoi doshkilnoi ta vishhoi osviti: II Miedzynarodova naukovo-praktyczna konferencija* (s. 22–27). Warszawa, Polska: Sp. z o.o. «Diamond trading tour».
- Марусяк, М. (2006). *Пастирське богослов'я*. Чернівці, Україна: Рута.
- Маслов, Иоанн. (2009). *Лекції по пастирському богословію*. Київ, Україна: САМШИТ.
- Мойсеюк, Н. Є. (2007.). *Педагогіка*. Київ, Україна: Б. В.
- Молодиченко, В. В. (2010). *Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти (філософський аналіз)*. Київ, Україна: Знання України.
- Монтессорі, М. (1921). *Метод наукової педагогіки та практика його в «Домах для дитини»*. (пер. з італ. В. Щербаненко); Київ: Державне видавництво.
- Москалець, В. П. (2011). Духовні горизонти особистості: потенціал

- вершинної психології. *Психологія і суспільство*, 1, 96–106.
- Муқан, Н. В. (2006). *Система професійної підготовки майбутніх учителів загальноосвітніх шкіл в університетах Канади*. Львів, Україна: НУ «Львівська політехніка».
- Муқан, Н., & Блавт, О. (2019а). Пастирська педагогіка: потреба суспільства. *Освітній простір України*, 1(17), 23–30.
- Муқан Н., & Блавт, О. (2019b). Розвиток освіти в Україні на початку ХХІ століття: можливості та виклики. *Гірська школа Українських Карпат*, 21, 44–49.
- Мухаметзянова, Г., Смирнов, В., & Ключева, О. (2000). *Образование в условиях социальной рыночной экономики*. Казань, Россия: ИСПОРАО.
- Невмержицька, О. В. (2006). *Розважальні програми центральних каналів телебачення України як чинник морального виховання підлітків*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Херсон, Україна: Херсонський державний університет.
- Нікітчина, С. (ред.). (2014). *Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія і практика*. Київ, Україна: Слово.
- Носуля, Л. Г. (2018). «ЗДО + родина + дитина: консолідація зусиль» психолого-педагогічне проектування. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 345–353). Дніпро, Україна.
- Огієнко, І. (1999). Про духовне відродження нації. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 1, 107–110.
- Огнев'юк, В. О. (2012). *Дитина: програма виховання і навчання дітей від 2 до 7 років*. К. І. Волинець (кер.); Київ, Україна: Видавництво Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Павелків, Р. В. (2004). *Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці*. Рівне, Україна: Волинські обереги.
- Павлюк, П. А., & Дорошенко, Ф. В. (2013). *Світоглядне значення*

християнських духовно-моральних цінностей у сучасній освіті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, 23, 189–197.

Панасенко, Е. А. (2016). Концепція історико-педагогічного дослідження: методологічний аналіз. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*, 25, 11–15.

Панасюк, Т. В., Нерянова, С. І., & Грищенко, А. А. (2013). *Базовий компонент дошкільної освіти України (нова редакція): Настільна книга керівника дошкільного закладу*, Ч. 1–5, Ч. 5 (с. 7–31). Тернопіль, Україна: Мандрівець.

Панченко, В. О. (2014). Організація духовно-морального виховання дітей у дошкільних закладах. *Науковий вісник Миколаївського державного ун-ту імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*, 1(45), 107–111.

Пасічний, Р. Я. (2016). Формування соціально-політичної доктрини української греко-католицької церкви. (Автореферат дис. канд. політ. наук). Львів, Україна: Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Пастирологія в Церкві Христовій і її історичний розвиток як науки. (2019).
Взято з: <http://hram.in.ua/biblioteka/istoriia/193-book193/2220-title2683>

Передерій, О. Л. (2018). Виховання загальнолюдських моральних цінностей школярів молодшого шкільного віку. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 32–37). Дніпро, Україна.

Піроженко, Т. О. 2010. *Особистість дошкільника: перспективи розвитку*. Тернопіль, Україна: Мандрівець.

Плохій, З. П. (кер.). (1991). *Малятко: програма виховання дітей дошкільного віку*. Київ, Україна: Радянська Україна.

Плохій, З. П. (кер.). (1999). *Малятко: програма виховання дітей дошкільного*

- віку. Київ, Україна: Педагогічна думка.
- Плохій, З. П., Кулачнівська, С. Є., & Ладивір, С. О. et al. (2001). *Малятко: програма виховання дітей дошкільного віку*. Київ, Україна.
- Подоляк, М. В. (2017). *Феномен дитинства у педагогічній концепції Степана Балея*. (Дисертація канд. пед. наук). Дрогобич, Україна: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
- Покроєва, Л. Д. (2001). *Організаційно-педагогічні умови функціонування сучасних дошкільних закладів*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Харків, Україна: Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.
- Поніманська, Т. І. (1993). *Моральне виховання дошкільників*. Київ, Україна: Вища школа.
- Поніманська, Т. І. (2004). Дитина і соціум. *Дошкільне виховання*, 8, 4–6.
- Поніманська, Т. І. (2006). *Дошкільна педагогіка*. Київ, Україна: Академвидав.
- Поніманська, Т. І. (2015). (ред.). *Дошкільна педагогіка*. Київ, Україна: Академвидав.
- Попиченко, С. С. (2009). *Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)*. Умань, Україна: Софія.
- Похил, О. (2017). Особливості театралізованої діяльності старших дошкільників. *Сучасне довкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 143–147). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя.
- Програма «Дитина»*. (1993). Орієнтовний зміст виховання і навчання дітей 3-7 років у дитячих закладах (Ч.1-2, ч. I). Київ, Україна: Знання.
- Програма всебічного розвитку дитини «Крок за кроком»*. (1994). Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». Взято з: <http://www.ussf.kiev.ua>
- Проскура, О. В., Кочина, Л. П., Кузьменко, В. У., & Кудикіна, Н. В. (2010). *Дитина. Програма виховання і навчання дітей дошкільного віку*

(розроблена на виконання Закону України). Київ, Україна: Університет.

- Процел, Л. (2017). Теоретико-експериментальне обґрунтування педагогічних умов розвитку у дітей старшого дошкільного віку самооцінки в ігровій діяльності. *Сучасне докілья: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 147–152). Ніжин, Україна: НДУ ім. М. Гоголя.
- Прус, Н. М. (2018). Соціально-моральний розвиток дошкільників: робота вихователя ДНЗ №9 «Малятко». Взято з: <http://dnz9.xn7sbf6bgsdfd9q.xn--j1amh/wp-content/uploads/2018/06/B2.pdf>
- Ринекер, Ф., & Майер, Г. (1999). *Біблейская энциклопедия Брокгауза*. Кременчуг, Україна: Християнська зоря.
- Романюк, М. (2013). *Пастор: пастух чи сторож?* Взято з: <http://www.rmikola.com/church/pastor-pastuh-chy-storozh.html>
- Русова, С. (1924). *Теорія і практика дошкільного виховання* (с. 2–123). Прага, Чехія: Сіяч.
- Рыжов, В. В. (2003). Мировоззренческие основы образования. *Актуальные проблемы науки и гуманитарного образования*, 3, 8–52
- Саяпіна, С. А. (2016). *Публікації та дисертації вітчизняних авторів із питань виховання та навчання дітей дошкільного віку (1960 р. – початок XXI століття): бібліографічний покажчик*. Сов'янськ, Україна: Донбаський державний педагогічний університет, Видавництво Маторіна Б. І.
- Свідзинський, А. (2009). *Синергетична концепція культури*. Луцьк, Україна: Волинська обласна друкарня.
- Семчук, С. І. (2014). Морально-духовне становлення особистості в контексті впливу комп'ютерних технологій. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія «Педагогіка»*, 1, 221–225.

- Система освіти в Україні: базові показники дошкільної освіти.* (2002). Інформаційно-аналітичні матеріали українського центру економічних і політичних досліджень Разумкова. Взято з: <http://www.uceps.com.ua/ukr/all/events/table27/concept.doc>
- Скотний, В. (2004). *Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному.* Дрогобич, Україна: Вимір.
- Скрипник, В. В., & Сучок, В. Є. (укл.). (2012). *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку: програма з духовно-морального виховання дошкільників.* Острог, Україна: Видавництво НУ «Острозька академія».
- Словник української мови.* (1976). (Т. 1–12, т. 7). Київ, Україна: Наукова думка.
- Сокурєнко, О. (2014). Формування світорозуміння дитини дошкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*, 1, 70–74.
- Стельмах, Н., & Іванова, Т. (2019). Особливості морального виховання особистості дошкільника. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*, 4(9), 259–271.
- Стельмахович, М. Г. (1993). Українська родина. Сім'я і родинне виховання в Україні з початку ХХ ст. і донині. *Рідна школа*, 3, 14–17.
- Степанова, О. А. (2018). Трансформації християнської етики початку ХХІ століття. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, 41–46.
- Степанова, Т. М. (2010). *Еволюція змісту дошкільної освіти у другій половині ХХ століття.* Київ, Україна: Слово.
- Степанова, Т. М. (2011). *Трансформації змісту передшкільної освіти в історії розвитку вітчизняної дошкільної педагогіки: методологія, теорія, практика.* (Автореферат дис. д-ра пед. наук). Одеса, Україна: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.

- Стефанюк, С. К. & Голянчук, Р. М. (2010). *Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот*. Харків, Україна: Кроссрууд.
- Сторонська, О. (2010). Моральне виховання дітей дошкільного віку в контексті педагогічних ідей Марії Монтессорі. *Молодь і ринок*, 6, 121–125.
- Стражнікова, І. В. (2015). *Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)*. (Автореферат дис. д-ра пед. наук). Тернопіль, Україна: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.
- Сухомлинська, О. (2003.). Формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Директор школи*, 1(24), 4–6.
- Сухомлинський, В. О. (1966). *Моральні заповіді дитинства і юності*. Київ, СРСР: Радянська школа.
- Сухомлинський, В. О. (1976). *Як виховувати справжню людину*. Київ, СРСР.
- Сучок, В. Є., & Жуковський, В. М., et al. (2015). *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях*. Київ, Україна: ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія».
- Сучок, В. Є., Жуковський, В. М., & Сіданіч, І. Л., et al. (2015). *Програма духовно-морального виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях*. А. М. Богуш (кер.). Київ, Україна: Б. В.
- Тарабасова, Л. Г. (2018). Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного віку. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 21–32). Дніпро, Україна.
- Тищенко, Л. Є. (2013). Християнські цінності у виховній роботі шкіл інтернатного типу: тренінгові заняття з підготовки до майбутнього сімейного життя. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 1(54), 205–211.
- Трофимлюк, О. (2014). Позабогослужбова діяльність православного пастиря: богословські засади, церковно-історичний досвід, сучасні потреби.

- (Автореферат дис. д-ра богосл. наук). Київ, Україна: Київська Православна богословська академія.
- Туркот, Т. І. (ред.). (2011). *Духовне виховання дітей дошкільного віку*. Херсон, Україна: РІПО.
- Тхоржевська, Т. (2006). *Розвиток теорії і практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України*. (Автореферат дис. д-ра пед. наук). Київ, Україна: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.
- Тюріна, Т. (2005). *Духовна педагогіка: витоки, сутність і перспективи розвитку*. Львів, Україна: Сполом.
- Українське дошкілля*. (1994). Програма виховання та навчання дітей в дошкільних закладах. Львів, Україна: ОГУКПО.
- Улюкаєва, І. Г. (1993). *Становлення і розвиток дошкільної педагогічної освіти в Україні (1905–1941)*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Київ, Україна: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Усенко-Півторацька, Н. (2011). Плекаємо духовність дитини. *Директор школи* 9, 6.
- Фроленкова Н. О. (2016). *Науково-методичне забезпечення змісту дошкільної освіти в Україні (друга половина ХХ початок ХХІ століття)*. (Автореферат дис. канд. пед. наук). Івано-Франківськ, Україна: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника».
- Фурманець, Д. І. (2013). Теоретичний та експериментальний аспекти проблеми формування духовності дошкільника. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка», 23, 269–277.*
- Харламов, І. Ф. (1990). *Педагогіка*. Москва, СРСР: Высшаяшкола.
- Химич, Н. Є. (2013). Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях в позашкільному закладі освіти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка, 23, 283–289.*

- Хіміч, Н. (2002). На засадах християнської моралі. *Дошкільне виховання*, 6, 14.
- Холод, Н. М. (2018). Духовно-моральне та патріотичне виховання дошкільників через роботу з батьками. *Формування ціннісно-змістовної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Матеріали обласної науково-практичної конференції* (с. 440–446). Дніпро, Україна.
- Хоружа, Н С. (2013). Духовно-моральне виховання школярів в Україні: досвід та шляхи вдосконалення. *Рідна школа*, 3, 26–32.
- Храповицький, Антоний. (1994). *Пастырское богословие. Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь*. Киев, Украина: ВД Патриархии УПЦ.
- Черкасов, В. В. (2009). *Розвиток музично-педагогічної освіти в Україні (друга половина ХХ початок ХХІ століття)*. (Автореферат дис. д-ра пед. наук). Київ, Україна: Інститут вищої освіти АПН України.
- Чибісова, Н. (2012). Моральне виховання як один із провідних напрямів виховної роботи в умовах становлення безперервної освіти. *Вища школа*, 5, 32–37.
- Чорноморець, Ю. (2010). Загальна характеристика сучасної православної теології: перша лекція. *Сучасна православна теологія: цикл лекцій. Богословський портал. Сучасне богослов'я, 1 лист*. Взято з: <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/contemporary/38710/%5D>
- Шалда, Н. (2001). Сучасні підходи до морального виховання. *Палітра педагога*, 4, 24–27.
- Шевцова, О. А, & Ніколаєнко, С. В. (уклад.). (2016). *Морально-етичне виховання в ДНЗ. (Серія «ДНЗ. Вихователю»)*. Харків, Україна: Основа.
- Шеминог, Н. (2005). Проблема ціннісних орієнтацій у професійній підготовці майбутніх вчителів. *Дидактика професійної школи*, 3, 45–48.
- Шептицький, Андрей (митрополит). (1983). *Твори Opera (морально-пасторальні)*. Рим, Італія: Видання українського католицького

- університету ім. св. Климента Папи.
- Шнакенбург, Р. (2005). *Етичне послання Нового Завіту*. (пер. з нім.). Київ, Україна: Дух і література.
- Юркевич, П. (2000). Серце і його значення в духовному житті людини за вченням Слова Божого. *Хроніка 2000. Український культурологічний альманах*, 39–40, 563–573.
- Якименко, Н. М. (2013). *Моральне виховання дітей дошкільного віку*. Ржищів, Україна: Б. В.
- Якобчук, Л. (2008). *Біблійні принципи життя і служіння: збірник теологічних лекцій*. Острог, Україна: Видавництво НУ «Острозька академія».
- Bengtson, V. L. (2013). *Families and Faith: How Religion is Passed Down across Generations*. New York: Oxford. Retrieved from: <http://cbmw.org/book-reviews/families-and-faith-by-vern-l-bengston>
- Cornwall, M. (1988). The Influence of Three Agents of Religious Socialization: Family, Church, and Peers. *The Religion and Family Connection: Social Science Perspectives*. Retrieved from: <http://rsc.byu.edu/archived/religion-and-family-connection-social-science-perspectives/chapter-11-influence-three>
- DeVries, R., & Zan, B. (1994). *Moral Classrooms, Moral Children: Creating a Constructivist Atmosphere in Early Education*. New York, USA: Teachers College Columbia University Press.
- Early Childhood Care and Education: global monitoring report. (2007). *UNESCO*. Retrieved from: http://www.unesco.org/education/GMR/2007/Full_report.pdf
- Erikson, E. H. (1974). *Dimension of a new identity: the 1973 Jefferson lectures in the humanites*. N. Delfi: Light & Life Publishers.
- Fouts, J. T. (1993). Education for Moral Laving: Guidelines for School Programs: *Symposium on Curriculum Reform in Education*, (p. 83–123). Kiev, Ukraine.

- Gray, J. (2000). *Children Are from Heaven: Positive Parenting Skills for Raising Cooperative, Confident, and Compassionate Children*. Harper Perennial.
- Guz, S. (2006.). *Metoda Montessori w przedszkolu i szkole*. Lublin, Polska: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Listapostolski Euntessinmundum z okazjitysią cleciachrztu Rusi Kijowskiej*. (1988). L.: Osserwatore Romano 2, 3.
- Montessori, M. (1913). *Domydziecięce: Metodapedagogj inaukowej, stosowana w wychowaniu najmiodszych dzieci*. Warszawa, Polska: Nakt. Lindenfelda.
- Montessori, M. (1970). *The child in the family*. NewYork, USA: DiscusBooks.
- Szmigiel, Z. (1973). O rozwoju przedstawien Boga u dzieci w wieku przedszkolnym. *Czestochowskie Studia Teologiczne*, 21–50.
- Walesa, Cz. (1978). Rozwoj religijny malego dziecka. *Jycie i Mysl*, 47–48.
- Walesa, Cz. (1982). *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych jego okresów ontogenezy*. Z. Chlewiński (red.); (s. 143–180). Lublin, Polska: Psychologia religii.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мораль як світогляд

Інтегруючу роль у формуванні особистості відіграє світогляд. Окрім цього, у педагогії та філософії функціонує ще декілька важливих понять. Поняття “світогляд” ширше від поняття “філософія”, його не можна звести лише до філософії, бо світогляд містить ще інші види (міфологічний, художній, християнського, науковий тощо)”ⁱ.

Найчастіше поняття *світосприйняття*, *світорозуміння* і *світогляд* вживаються як синоніми. Між ними дійсно існує тісний зв'язок і єдність, але останнє не виключає, а, швидше, передбачає їх суттєві відмінності”ⁱⁱ.

- *світосприйняття* – пасивне споглядання людиною світу на феноменальному рівні у формі емоційно забарвлених відчуттів, сприйняття, уявлень; недолік світосприйняття криється в його суб'єктивності.

- *світорозуміння* є більш активною формою освоєння світу, оперує категоріями визначеності, обумовленості і цілісності. складаючи емоційно-ціннісне й інтелектуальне ставлення людини до світу, світосприйняття і світорозуміння є передумовою його світогляду,

- *світобачення* — це внутрішній погляд особистості на природу, культуру, людей, саму себе, життя, його сенс, устрій.

- *світогляд* – це система поглядів людини на світ з метою визначити своє ставлення до світу, знайти своє місце в ньому, усвідомити сенс і мету життя.

Важливим для формування світогляду є розуміння його генези та компонентної структури. Потреба є першим компонентом, а формою вираження потреб виступає інтерес. Інтерес як усвідомлена потреба задає певну спрямованість суб'єкта до об'єкта, ініціює його активність. *Знання* зумовлені інтересом суб'єкта (знання буває повним і неповним, може бути відображенням об'єкта на сутнісному рівні або тільки на феноменальному, забезпечувати цікавість чи реалізовувати конструктивний інтерес). *Цінності*, які збагачують знання, забезпечують появу ідеї. *Ідея* – ланка, що поєднує об'єкт і суб'єкт. Будучи об'єктивною за своїм змістом, ідея як образ завжди суб'єктивна за своїм оформленням і виступає безпосереднім джерелом активності. *Ідеал* будується на підставі ідеї і містить практичну силу, яка задає суб'єкту міру розуму, формує його орієнтири на проект цілі та засоби його забезпечення (помилкові або неповні знання, а також квазіцінності як на рівні пізнання світу, так і на рівні самопізнання відкривають дорогу до ідола). Насамкінець, психологічна установка на ставлення суб'єкта до об'єкта містить постановку завдання і готовність до дії.

На підґрунті досліджень Л. Виготського та Д. Ельконіна можемо стверджувати, що виховна діяльність є формою участі та впливу дорослих (вчителів, батьків) на світорозуміння дитини. У дитини ставлення до світу існує розгорнуто, тому за допомогою виховної педагогічної діяльності ми можемо впливати на формування її світорозуміння”ⁱⁱⁱ. особистісне становлення дитини є процесом виникнення в ході розвитку нових якостей соціальної особи, появи здатності бути носієм свідомості, формування моральної поведінки. Отже, світогляд особистості - система поглядів на світ у цілому, на ставлення людини до суспільства, природи, самої себе. В основі світогляду лежить світорозуміння, тобто, сукупність визначених знань про світ.

Д. Ельконін і М. Лісіна, говорячи про формування світогляду в дитини дошкільного віку, обмежуються формуванням попередніх планів і ліній дослідження, пов'язане з вивченням аспектів світорозуміння в межах організованого виховного процесу”^{iv}. Д. Ельконін підкреслює, що це «тенденція до узагальнення, до встановлення зв'язків, що починає виявлятися в дітей дошкільного віку. Вона складає ту основу, на якій формується абрис світогляду, перша спроба створити картину світу - природи і

суспільства». Це відбувається в спільній з дорослим діяльності.

Поняття «світобачення», «образ світу» досить нові для більшості педагогів, непоширені, маловживані. Декому вони можуть здатися надміру складними з огляду на дошкільний вік, занадто розширеними, а отже — недостатньо визначеними, нереальними для застосування на практиці. Світобачення — це внутрішній погляд дитини на природу, культуру, людей, саму себе, життя, його сенс, устрій. По суті, йдеться про цілісне уявлення зростаючої особистості про життя в різних його вимірах, формах, аспектах. Ним об'єктивується важливість забезпечення органічного зв'язку «знань — вражень — дій» дошкільників, сформованість елементарних уявлень про широкий контекст сучасного життя, його особливості, привабливі та вразливі сторони. Неадаптовану до віку, перекручену, негативно емоційно забарвлену інформацію відповідного змісту дитині транслюють ЗМІ, радіо, телебачення. Тому і маємо, що маємо — дитячі неврози, різні фобії, небажання малюків дорослішати. Світобачення дитини акумульовано у світогляді — системі її поглядів на світ та своє місце в ньому, на ставленні до навколишньої дійсності та себе, а також зумовлених цими поглядами позиціях, переконаннях, ідеалах, ціннісних орієнтаціях.

Час вимагає посилення уваги освітян до нового напрямку педагогічної роботи як формування у дошкільників п'яти- семи років життя, хай поки що дитячого, схематичного, проте цілісного, наукового, оптимістичного світобачення. Його сформованість засвідчується здатністю дошкільника виявляти *сприйнятливість* до різноманітних життєвих вражень, *відкритість* новому; умінням вдивлятися і бачити *сутнісне*; спроможністю розмірковувати, висувати елементарні гіпотези, апробувати їх на практиці, експериментувати, узагальнювати інформацію, усвідомлювати її значення у своєму житті, смисл й цінність *власного життєвого досвіду*. Саме він дозволяє дитині «примірювати» світ, що постійно розширюється, до своїх обмежених уявлень.

Особистісний розвиток дитини неможливий без допомоги дорослого, «він може успішно здійснюватися за умови, що дорослий дає дитині можливість виступати по черзі в ролі об'єкта виховного впливу, то в ролі суб'єкта власного розвитку. Зокрема, «діяльнісне поле дитина може здобути лише у спільній з дорослим діяльності»^{vi}. Це доводить необхідність створення сприятливих умов з метою формування особистості дитини, реалізації суб'єктної парадигми освіти. Відносини з дорослими презентують дитині суспільство, багатство стосунків у ньому й уперше включають її в соціальну взаємодію, визначають «дитячу картину світу, як особову систему світобачення, що містить сукупність уявлень, смислових відношень про основні сторони взаємодії дитини зі світом та виявляється через різні види дитячої активності»^{vii}.

Об'єктом уваги дітей старшого дошкільного віку є усі сфери буття людини. Старші дошкільники прагнуть зрозуміти оточуючий світ та ви-значити своє місце в ньому, засвоюють сутність морально-етичних еталонів та мають бажання здійснювати вчинки, які б принесли радість усім членам суспільства. Переважна більшість дітей старшого дошкільного віку позитивно налаштована на динамічність та мінливість сьогодення, готова вносити в його існування конструктивні зміни, удосконалювати механізм функціонування, відповідно до власних уявлень. Найбільш важливими для цього вікового періоду є уміння цілісно сприймати різноманітні події та явища, аналізувати і зіставляти їх, узагальнювати, робити елементарні висновки, висувати припущення, розмірковувати, обґрунтовувати та доводити свою думку. У формуванні таких умінь діти дошкільного віку потребують допомоги дорослого та відповідних засобів, одним з яких, на нашу думку, може бути сучасна іграшка, як один із найбажаніших предметів^{viii}.

Цілісна система знань про навколишню дійсність стає підґрунтям для формування світорозуміння дитини. Це дає можливість визначити сутність феномену «світорозуміння», як усвідомлене ставлення особистості до дійсності та до себе^{ix}: поєднання знань, досвіду та самосвідомості в цілісну картину світу. Формування

світорозуміння у підростаючого покоління передбачає цілеспрямований систематичний педагогічний вплив на особистість з метою становлення ефективних засобів пізнання світу, набуття знань і досвіду в різних сферах

Релігія завжди відіграла й надалі відіграватиме істотну роль у життєдіяльності українців, духовність яких повинна складатися з тих споконвічних цінностей моралі і повсякденного життя, які є єдиними як для Євангелія, так і для Конституції сучасної держави. Релігія як складова духовної культури покликана виконувати визначальну роль у формуванні світогляду та житті людини. З давніх часів на теренах нашої Батьківщини такою релігією було і є християнство, в основі якого лежить віра в єдиного Господа – Творця. З огляду на це, “одним із головних завдань сучасної педагогічної науки є утвердження фундаментальних цінностей, вироблених людством упродовж усієї історії свого існування. І треба не просто утвердити, але й поставити їх у центр уваги сучасної освіти, тому що майбутнє нашої батьківщини залежить від духовного потенціалу молоді, від її доброти, чесності, справедливості, працьовитості, від її здатності і прагнення до безкорисливої турботи про ближніх і беззастережної любові до своєї вітчизни”^x Релігія - не тільки духовне, але й культурне, соціальне, політичне явище, вплив якого відчуває на собі кожен індивід незалежно від власного до неї ставлення. Немає, напевно, жодної сфери людської діяльності, на яку релігія не чинить свого впливу, хоч би і опосередковано. Можна з упевненістю сказати, що релігія формує певний склад особистості, обумовлює її поведінку, образ думок тощо. Але цей вплив не безумовний і, перш за все, не обумовлений самою природою людини, її біологічними характеристиками^{xi}. Він можливий виключно в рамках соціуму, існує в ньому, постійно відтворюється та шириться. Тобто існують певні механізми, за допомогою яких релігійні уявлення передаються у суспільстві, транслуються від покоління до покоління.

Один із найважливіших механізмів існування релігії - це навернення, тобто її відтворення, трансляція до наступних поколінь, або ж до невіруючих. Взагалі навернення до віри - одна з головних цілей релігії і на рівні інституту, і на рівні конкретної людини. Навернення - це не подія, а “послідовний процес усвідомлення священного, його дійсності, та переосмислення на цій основі свого власного життя”^{xii}. Виходячи з цього, термін «навернення» в основному прийнято використовувати в конфесіональному контексті, як прихід до віри, звернення до Бога, певне релігійне «освянення», в якому людина невіруюча відкриває для себе Бога. Але можна трактувати навернення і більш широко, розуміючи під цим поняття не тільки результат отримання уявлень про священне, але й той шлях, яким їх було досягнуто.

Західна наука говорить про трансляцію релігійних уявлень значно більше. Велика кількість досліджень, перш за все, в Америці, присвячена ролі сім'ї у формуванні релігійності наступних поколінь. Дослідження стосовно механізмів релігійної соціалізації в західній науці знаходять вираження в трьох основних моделях: передачі, угоди та трансформації^{xiii}.

Перша модель розглядає батьків як домінуючих активних агентів соціалізації, які формують релігійну належність своїх дітей. Пізніше до цієї моделі була включена теорія научіння, яка давала змогу пояснити релігійну соціалізацію як моделювання дитиною батьківських релігійних практик. Друга модель розглядає дітей як активних суб'єктів, і припускає, що батьківська родина створює певне середовище, в якому діти вибудовують власні релігійні погляди. Третя модель об'єднує дві попередні моделі релігійної соціалізації і поширює перелік активних агентів соціалізації за рамки родини. В даному випадку безпосередній вплив на соціалізацію чинять саме позасімейні агенти, в той час як батьківська соціалізація продовжує впливати на дітей опосередковано.

Як зазначає К. Літвішко^{xiv}, лише інтегративна модель дає достатньо адекватне уявлення про процеси трансляції релігії не тільки у між поколінному діалозі, але й в спілкуванні з релігійними однолітками, авторитетами, інститутами. В українському

релігієзнавстві на даний момент такої моделі просто не існує. Процес формування концепцій релігійної соціалізації особистості в умовах перехідного стану суспільства України лише розпочався.

Папа Іоанн Павло II найбільш повно розкриває вплив християнства на розвиток цивілізації в Україні^{xv}. Зрештою, "Хрещення Київської Русі знаменує початок тривалого історичного процесу, в межах якої розвивається і поширюється абсолютно оригінальний, візантійсько-слов'янський профіль християнство, як в Церкві, так і в житті суспільств і народів, які в цьому профілі знайти протягом багатьох століть, і сьогодні основою їх духовного самовизначення^{xvi}. Українська духовна культура, незважаючи на політичні та суспільні розлади, постійно розвивалась. Праця українських учених, мислителів і активістів культури орієнтована не тільки для вивчення західноєвропейської теоретичної спадщини, а й виробила свою власну національну духовність.

Для християн, є важливим аспектом в філософії освіти в Україні є духовність людини, тобто прагнення до поєднання з Богом Отцем через Сина Його Ісуса Христа і божественної особистості Святого Духа.

Виховання дітей на християнських засадах розпочинається в сім'ї і цей процес є тривалим та складним. Сім'я є основним суспільним середовищем для кожної людини, оскільки це суспільна група, яка об'єднує осіб, пов'язаних між собою подружними чи батьківськими стосунками. Вона виконує цілий ряд функцій, серед яких найважливіші наступні: прокреації (відтворення), мета якого - збереження біологічної неперервності; соціалізації, що покликана передати прийнятні в даному суспільстві стандарти поведінки стосовно оточуючих і традицій; рекреаційна - удома, чи сім'ї людина нав'язує ряд контактів, завдяки яким може компенсувати монотонність та втому; релігійна яка спрямована на поєднання з Церквою як новонароджених, так і старших членів родини. У релігійному вихованні необхідно застосовувати принцип поступового ускладнення, тобто поетапний перехід від простого християнського досвіду дитини до більш інтелектуальних завдань сімейного апостолату^{xvii}.

Аналізуючи методи християнського виховання в сім'ї, можемо виділити декілька типів виховних принципів батьків, Й. Словінська виділила наступні типи:

- 1) надихаючі: жива віра дитини розглядається як первинна мета виховання. Батьки співпрацюють з дитиною, визнають її права й схвалюють самостійні пошуки, оскільки виховують її для майбутнього;
- 2) охоронні: батьки також співпрацюють з дитиною, високо цінують зв'язок з релігійною общиною й живу віру, але при цьому дуже турбуються, щоб дитині щось не нашкодило. Охоче готові тримати дитину "під ковпаком", оскільки вважають, що це буде безпечніше для її віри;
- 3) диригуючі: віра сприймається найперше як об'єднання догм, які дитина повинна прийняти без дискусій. Батьки не надто стараються зрозуміти релігійні проблеми своєї дитини. Неохоче йдуть на розмови з дитиною на тему релігії, оскільки вважають, що в справах віри найперше потрібен послух, а не діалог;
- 4) авторитарні: вважають за найкраще суворе виховання з абсолютним авторитетом дорослих. Релігія приймається як щось суворе, а Бог переважно сприймається в образі Судді. Такий тип виховання переважає у матерів та молодих батьків.
- 5) коригуючі: не втручаються активно у виховання дитини, вважаючи, що це завдання Церкви. Так і батьки переважно самі мають слабкий зв'язок з Церквою і не вступають в контакт з дитиною на релігійній площині. Релігійне виховання сприймається як корегування злих виявів у поведінці дитини;
- 6) формалістичні: не надають великого значення релігійності дитини, оскільки й самі її не цінують. Батьки вважають, що виховання має будуватися на примусі, в якому не вбачають нічого злого. Таке виховання з часом перетворюється в моралізаторство;
- 7) байдужі: не займаються релігійним вихованням дитини, оскільки й самі не можуть

визначитися в своєму ставленні до Бога. Дитину не заохочують до християнського життя, бо не хочуть її цим переобтяжувати. Така позиція зустрічається переважно в осіб, які не визнають Церкви як організованої структури;

8) ліберальні: не заперечують проти християнського виховання, сприймаючи його як природне право дитини, але не цікавляться його перебігом. Така форма виховання більш відкрита релігійній проблематиці порівняно з байдужим типом і фактично передбачає дійстичне сприйняття Бога. У релігійному вихованні такі батьки вбачають певні психологічні цінності, наприклад розвиток особистості. Однак уникаю контактів з Церквою.

Звичаї та обряди нашого народу пов'язані з релігією, яка поєднує духовні елементи з національними, громадськими, сімейними та особистими. Українська традиція виховання дітей тісно пов'язана з релігійним життям. Народна педагогіка вбачала розв'язання багатьох виховних питань саме в релігійній царині. Християнська релігія є добре адаптованою до соціального життя і її актуальність у сучасному суспільстві є незаперечною. Релігія, починаючи з дошкільного віку, забезпечує надійний фундамент моральності людини через утвердження віри в ідеали^{xviii}. У вихованні малих дітей слід звернути увагу на те, щоб не посилювати страху, що його переживає дитина, й не переносити його на Бога, бо це могло б спричинитися до витворення невластивого Його образу. Треба зрозуміти, що трьохрічна дитина має право на антропоморфізацію Бога й сприйняття Його в казковий спосіб. Їй потрібні ігрові тлумачення літургійних актів, але водночас, про Бога слід говорити в дуже простий і сердечний спосіб.

У дошкільний період бурхливе пробудження уяви, образне сприйняття світу, як повного несподіванок та таємниць, справляє велике враження на дитину й схиляє її до прийняття вищої сили. Спостерігається сильний вплив на дітей християнської іконографії та біблійних оповідань. Певна кількість дітей ототожнює Бога з іконою. Але більшість дітей розуміють, що Бог має відчуттєво-уявний характер. Оскільки дитина найбільше послуговується зором та слухом, то за аналогією обидва ці відчуття приписує Богу й не може, наприклад, уявити, що Бог чогось не чує. Дитина в цьому віці часом плутає із св. Миколаєм.

Вважається, що антропоморфічне сприйняття Бога зменшується після чотирьох років. Під кінець передшкілля діти вже сприймають Бога як істоту нематеріальну, яка все може і лише частково подібна до людини. Стає менше конкретних уявлень про Бога, а більше рефлексійних^{xix}. У цей період для дітей істина про всемогутність для дітей ближча, ніж поняття про перебування Бога в людських серцях. Діти можуть переживати деякі правди віри в колі ровесників. Зростає також цікавість до релігійних актів та обрядів, у зв'язку з чим можна пропонувати молитву в різних місцях та обставинах.

Беручи до уваги релігійну перспективу, слід відмітити, що релігійна самоідентифікація у кожної окремої особи пов'язана з усвідомленням способу сприйняття її Богом, тобто з питанням: що Бог думає про мене? Основний досвід - це прийняття істини, що Христос приймає особу в сталій і незмінній спосіб. Наявність християнського компоненту у вихованні дітей дошкільного віку допомагає формувати високі морально-етичні засади, котрі стануть основою для подальшого розвитку дитини. Ми вважаємо, що відродження християнських виховних традицій, допоможуть підростаючим поколінням дивитись на світ через призму добра та милосердя.

Формування духовного потенціалу у дітей дошкільного віку важливе тим, як зазначають науковці, що дитина народжується з інстинктивним бажанням зрозуміти саму себе і світ довкола неї. Вражає обсяг інформації, який дитина засвоює до п'ятилітнього віку, при цьому не вивчаючи абстрактних епістемологічних теорій про обґрунтування знання. Велика частина того, що вона засвоює, правильне, хоча протягом життя її знання переглядається, уточнюється і модифікується^{xx}. Духовний розвиток чи не найскладніший напрям у педагогічній роботі з дошкільнятами. Практика формування духовного

потенціалу особистості дошкільника нерідко обертається тенденцією зводити формування духовності лише до залучення малюків до релігійних традицій.

Однак, головним завданням є створення умов для накопичення дошкільниками першого позитивного загальнолюдського духовного досвіду через активне залучення їх до різних видів діяльності: ігрової, пізнавальної, комунікативно-мовленнєвої, предметно-практичної, образотворчої, музичної, рухової, театральної тощо.

Сучасний стан технічного розвитку деяких суспільств дає можливість будувати дуже розкішні храми та інші символи духовності, але чи відповідає це дійсному *рівневі* духовності сучасної людини? І навпаки, опорою глибокої віри у Добро може слугувати простий хрест при дорозі чи старенька ікона на стіні. Таке, власне, розуміння духовності і кладемо в основу нашого розуміння "повернення до традиційно-християнських засад виховання". І навіть більше. Воно зумовлює також правомірність вживання самого терміну "традиційно-християнські засади", який, на перший погляд, міг би викликати чиесь неприйняття. Чи не образить це, мовляв, представника мусульманства або інших конфесій? Звичайно, що самий вибір терміну зумовлений традиційно. Християнство віддавна було і залишається основною релігією українців, і кожен народ, шануючи чуже, від своїх традицій не відмовляється. Бо важко уявити собі, що в Ізраїлі чи в будь-якій мусульманській державі відмовляться від свого лише тому, щоб не образити іновірців, які живуть поруч.

Проте, як видно із сказаного вище, цей вживаний нами термін не стосується конфесійного рівня релігії (бо і саме християнство, до речі, поліконфесійне) і зорієнтований на толерантне ставлення до різних конфесійних поглядів. Зважаємо також на факт, що християнство лежить в основі європейської культури.

Крім того, зберігаючи цей термін як традиційний для України, ми сьогодні вкладаємо в нього лише те розуміння і те поняття, яке зближує християнський світогляд з іншими релігіями - мусульманством, іудаїзмом, буддизмом тощо. Як мовилось вище, виходимо з того, що етика будується на вічному, абсолютному, універсальному і забезпечує лише *скерованість* людини до засад Любові і Добра, все решта є явищами культурного рівня і, за умов демократії, можливе їх співіснування.

Завдяки своєму універсалізму вічні абсолютні засади Любові і Добра є завжди доступні і зрозумілі всім людям та народам різного рівня освіченості, власне, завдяки тому, що опредмечуються для кожної людини різнокультурними засобами. Звідси і поняття "повернення до традиційно-християнських засад" є синонімічним поняттю "повернення до засад вічних, абсолютних і універсальних". Та й під поняттям "повернення" безумовно розуміємо "відновлення", "відродження" і не обов'язково у старих формах, хоча з точки зору інтересів національної культури їх збереження видається бажаним.

Протиставляючи сучасний розвиток європейської цивілізації станові її духовності, не можемо відкидати технічних досягнень. Людині важко відмовитись від тих благ, які вони їй вже дають. Але "не можна також не бачити у сучасному житті великої дисгармонії матеріального і духовного. Однобічна раціоналістична діяльність людини зайшла сьогодні так далеко, зазнає такого бурхливого розвитку, і набрала такого напрямку, що сучасні футурологи передбачають крах європейської цивілізації, якщо тільки вона не змінить вектор руху в бік духовності і самообмеження людини"^{xxi}. Наука, не зв'язана з духовністю, стає явищем страшним. Сьогодні вона, втративши духовну поміркованість і рівновагу, набагато небезпечніша, ніж атеїзм, бо загрожує самому існуванню людини. У дійсності людство опинилося перед вибором, який в історичному сенсі вже видається терміновим: або повна катастрофа, або перехід на новий світогляд. І тим світоглядом може бути лише світогляд ідеалістичний, що ставить духовне вище, ніж матеріальне. Надія на виживання людини може сьогодні пов'язуватись лише з її можливим духовним відродженням.

Варто, однак, наголосити, що, не дивлячись на тотальну духовну "зіпсутість" сучасного світу, людину все ж не покидає відчуття морального обов'язку. Творячи зло, вона досі переживає напруження, тягар вагань, опір добрих сил душі. "Пошкодження" людини - не таке глибоке, щоб вона впала у відчай і песимізм, не змогла зовсім знайти для себе порятунк - у власній душі. "Природа хвора, але в ній закладено і здорове начало", - пише К. Войтила^{xxii}. До того ж добру послугу людині зробить також інстинкт самозбереження: він спонукатиме і її розум до визнання "нового способу життя", цієї категоричної альтернативи загибелі. Він визнає, що агресії науково-технічного прогресу, який веде людство туди, можна протиставити лише духовність, лише повернення до вічних моральних засад.

Формування цілісного світогляду можливе лише з врахуванням психологічних особливостей процесу пізнання. На основі взаємозв'язку філософських, психологічних та педагогічних факторів пізнавального процесу проблему світоглядної спрямованості доцільно розглядати в інтегративному аспекті^{xxiii}. Зокрема, Григорій Ващенко, аналізуючи погляди Гербарта та ідею виховного навчання, наголошує, що основою психічного життя людини є уявлення, а все інше – лише наслідок відношень між уявленнями. Бідність уявлень, породжена незнанням, веде і до одноманітної вдачі. Навпаки, високовартісні знання ведуть до високовартісної, моральної вдачі. Велике значення надається і узгодженості, систематичності знань: безсистемність знання веде до безсистемності і суперечностей у вдачі та поведінці.

Основне в людині, на думку Г. Ващенко, не знання самі по собі, навіть не їх ґрунтовність і систематичність, а характер і добра воля. Але засобом послідовного і наполегливого втілення високої мети людини є знання. Воля немислима без розуму, без цього вона губить свій суто людський характер. Автор підкреслює надзвичайно велику роль фантазії у творчості людини: там, де людина творить нове, вона неодмінно послуговується фантазією. Разом з тим тип фантазії може бути неоднаковим у різних народів. Українцям, наприклад, притаманна близька до стародавніх греків гармонійність, поміркованість, пластичність, міцний зв'язок з дійсністю із одночасним пануванням над нею. У творчості українців спостерігається різноманітність, багатогранність і риса, яку Григорій Ващенко називає *світлістю*. Характерним є і близькість до природи, єднання з нею.

Принцип життєвості пов'язаний з тим, що школа завжди відстає від життя, бо її завдання – передавати досвід попередніх поколінь, причому з цього досвіду береться випробуване і зафіксоване, тому, буває, і застаріле. Відсталість школи при спокійному і повільному розвитку політичних та культурних подій малопомітна, але при значних соціальних змінах школа стає відірваною від життя.

Погляд маленької дитини на світ визначається її життєвим досвідом (знаннями, уміннями, навичками, звичками, емоційною пам'яттю). А він залежить, у першу чергу, від ціннісних орієнтацій рідних дорослих. Неабияку роль у визначенні ракурсу погляду зростаючої особистості на довкілля і себе відіграють матеріальний статок сім'ї, рівень культури дорослих членів родини, коло їхніх інтересів, ставлення батьків і старших братів, сестер до життя у всіх його проявах, реальні вибори і пріоритети авторитетних людей, їхня поведінка у різних видах діяльності — пізнавальній, комунікативній, трудовій^{xxiv}.

Якщо у матері і батька переважає оптимістичний погляд на життя, вони працелюбні й доброзичливі, мають широкий кругозір й коло інтересів, вирізняються почуттям гумору, ставляться до грошей та інших матеріальних цінностей виважено, не перетворюють їх на сенс життя, син (донька), ймовірно, зростатиме відкритим світу, з хорошими самопочуттям, здоровим глуздом, відкритим до спілкування зі світом — природним, людським, предметним. Його елементарне за формою світобачення за змістом оптимістичне, досить реалістичне й збалансоване, морально орієнтоване.

Якщо батьки живуть, паруючи над життям, ставлячись до нього несерйозно й

вельми безвідповідально, заробляють гроші важко, а витрачають їх легко, мало чим цікавляться, малюк зростає з відчуттям того, що життя дається для насолоди, розваг, мандрівок. Зростаючи, він хоче мати багато чого, проте розраховує на манну небесну, а не власні зусилля. Його світобачення незріле, інфантильне, ситуативне, залежить від настрою і зовнішніх впливів. Наслідком цього є некомпетентна поведінка, імпульсивні дії, нездатність прийняти правильні самостійні рішення.

За умови, що сім'я характеризується песимістичним поглядом на життя, бачить переважно негативні його сторони, нікому не вірить, все критикує, ні від кого не очікує нічого доброго, живе замкненим життям й своїми вузькими інтересами, дитина зростає закритою, некомунікабельною, недовірливою, здебільшого заздрісною й недобррозичливою. Песимістичне світобачення батьків продукує песимістичний, нереалістичний дитячий світогляд, закритість світу, емоційну несприйнятливність.

У матеріально занепокоєній сім'ї, зорієнтованій на збагачення, накопичення, конкуренцію з сильними світу цього, зростає дитина, сенс життя якої полягає у тому, щоб у дорослому житті стати олігархом і мати змогу купити все, що вона схоче. Її світобачення вузьке, нереалістичне, радше дезорієнтує, ніж орієнтує в житті. Їй важко налагодити контакти, вона протягом життя не матиме справжніх друзів, й може, так і не зрозуміє ніколи, що багато чого в житті не купується за гроші.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток Б
Результати морально-етичного виховання
(за Якименко^{xxv})

№	Вид діяльності	Результати
1.	Гра	<ul style="list-style-type: none"> - Діти ввічливо поведуться з однолітками (лагідно й ненав'язливо запрошують, чи прохають прийняти їх до спільної гри, тактовно відхиляють прохання); - уміють домовлятися про тему спільної гри, ураховуючи бажання одне одного; - знають, як справедливо розподілити ролі та іграшки, спільно будувати ігровий задум, приймаючи цікаві пропозиції, злагоджено втілювати його, - уміють гратися, не заважаючи іншим, запобігають конфліктам і самостійно розв'язують їх мирним шляхом; - здатні об'єктивно і доброзичливо оцінювати учасників гри; - уважні до сором'язливих та нерішучих однолітків, виявляють турботу про маяк
2	Праця	<ul style="list-style-type: none"> - навчені самостійно готувати й упорядковувати своє робоче місце, допомагають це зробити товаришеві; - усі трудові доручення виконувати старанно, не відволікаючись, досягаючи належного результату; - можуть працювати удвох-ушістьох. Справедливо розподіляючи обов'язки, матеріал та обладнання узгоджуючи спільні дії, допомагаючи одне одному
3.	Заняття	<ul style="list-style-type: none"> - Діти уважно слухають завдання вихователя, самостійно і старанно виконують їх; - радіють успіхам товаришів і вміють поспівчувати в разі невдач; - уміють виконувати спільну роботу, самостійно розподіляючи її на частини з урахуванням здібностей, можливостей та інтересів кожної дитини; - дбають про якість спільного результату та узгоджують свої дії, допомагають, якщо потрібно, товаришеві порадою та ін. - здатні об'єктивно й доброзичливо оцінювати роботу вихователя, поведінку однолітків та свою власну;
4.	Повсякденне життя	<ul style="list-style-type: none"> - діти завжди помічають, кому потрібна допомога, й ненав'язливо пропонують її; - уважно й тактовно приймають пропозиції однолітків, уміють розв'язувати конфлікти; - уміють знаходити морально виправдані способи протидії злу, схвалюють добро і засуджують зло; - діти розуміють необхідність дотримуватися прийнятих норм належної поведінки у дошкільному закладі, у сім'ї, транспорті, громадських місцях, на вулиці; - хлопчики навчені виявляти увагу до дівчаток: поступаються місцем, пропускають поперед себе, допомагають, заступаються, якщо потрібно, дружать із ними, запрошують до гри, змагань,

		- уміють бережно користуватися речами, утримувати їх у порядку, завжди класти їх на певне місце;
5	Спілкування	- Розуміють мотиви поведінки інших людей; уміють протидіяти неправильним вчинкам однолітків; розуміють вплив своєї поведінки на інших людей, самого себе; - уміють дружити., мають почуття власної гідності, сорому, відповідальності, справедливості; - майже зовсім відсутні такі негативні прояви, як: зловтіха та заздрість; - володіють правилами культури спілкування, мовленнєвого етикету у спілкуванні, як із дорослими, так і з однолітками {розмовляють природним голосом, ввічливо, без криків, зайвих і надмірних емоцій, жестів та міміки, лагідним тоном; вислуховують співрозмовника, не перебиваючи його; висловлюються чітко, зрозуміло, у звичному темпі мовлення тощо);
6.	Сформовані чесноти	- мають узагальнені й систематизовані уявлення про ввічливість, дружбу, працьовитість, чесність, правдивість, скромність, чуйність, милосердя, доброту, шанобливе ставлення до батьків, літніх людей, працівників дитячого садка, дбайливе ставлення до речей, бережне ставлення до всього живого в природі; - мають суспільні мотиви поведінки, бажання робити добро людям, уболівають за успіх спільної справи, готові надати допомогу одне одному тощо;

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток В

Пастир і пастирська діяльність

Слово «пастир» часто вживають в іновисловлюваному значенні, інколи стосовно правителів народів, священнослужителів, а інколи щодо Божественного глави і Господа (Ринекер, Майер, ^{1999, с. 552}). Бог турбується про свій народ, збирає тих, які заблукали, допомагає хворим і дає своєму народу те, чого він потребує. У притчі про доброго пастиря розповідається саме про таке призначення і служіння Ісуса (Ін 10; ср.1 Пет 2:25; Євр 13:20); добрий пастир не залишить стадо у біді. Образ пастиря використовується також і стосовно учнів Ісуса, а також носіїв особливих служінь у Церкві. Керівників Церкви також називають пастирями, як і вождів народу Божого. При цьому пастирі повністю присвячують своє життя піклуванню (Ринекер, Майер, 1999, с. 694).

У Священному Писанні часто згадуються слова «отара», «пастух», «сторож». Отарою Новий Завіт називає Церкву, зібрання, громаду, а пастухом служителів Церкви – пресвітерів, єпископів. Навіть найпоширеніше сучасне слово для лідера Церкви «пастир» – це той самий пастух, лише латинською мовою. Отару пасе пастух, але коли потрібно відлучатися, він залишає отару на сторожа. Бо сторож також може певний час доглядати отару. Отож, два типи керівників можуть доглядати отару. Це сторож і пастух, але відмінність між ними є значною (*Пастор: Пастух Чи Сторож?*). Так, отара без пастуха не виживе, бо він піклується про кожну овечку, її здоров'я, ситість, розвиток, примноження тощо. Пастух виконує свої обов'язки за покликанням, від душі, без очікування матеріальної винагороди, чого не можна сказати про сторожа.

Терміни «пастир» і «пастирський» вживають на означення особи й діяльності рукоположених служителів: пастирське послання, пастирський досвід, пастирська ревність, пастирське завдання тощо (це майже не стосується дияконів). Терміни «душпастир» і «душпастирський» функціонують так само, як «пастир» і «пастирський», окрім таких словосполучень: пастирське послання, пастирська візитація. Термін «пасторальний» позначає широке поняття і поглинає слово «пастирський». Пасторальне богослів'я стосується світських богословів, а пастирське богослів'я – це діяльність пастиря, священника. Світський богослов не є пастирем, тобто рукоположеним. Термін «пастиральний» вживають на означення всіх аспектів церковної діяльності, пов'язаних з мирянами, душпастирями (загальна пастиральна діяльність Церкви). Проте не варто його вживати щодо того, що стосується лише душ пастирів (*Пастирологія В Церкві Христовій I Ї Історичний Розвиток Як Науки*).

До богослів'я відносяться: 1) практика богоспількування, під якою розуміється віра і молитвенна спрямованість до Бога як до предмета віри, сподівання і любові, а також діяльність відповідно до віри. У цьому розумінні богослів'я можна розуміти як синонім молитви, споглядання, духовного життя; 2) дискурсивна практика засвоєння людиною систематизації та викладу вічних богонатхненних істин, церковного досвіду віри і богоспількування (богослів'я як наука) (*Православная Энциклопедия*, 2002, с. 515). Тобто богослів'я (теологія) – це система обґрунтування і захисту релігійних вчень про Бога, сукупність вироблених доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя духівництва і вірян, боговстановленості віровчення і Церкви. Окрім того, це поняття охоплює й низку дисциплін, пов'язаних з богослужбовою практикою (*Релігієзнавчий Словник*, 1996, с. 42).

Більш докладно богослів'я досліджують такі науки: біблеїстика, герменевтика, апологетика, догматичне богослів'я, моральне богослів'я, основне богослів'я, патрологія, літургіка, канонічне право, аскетизм, порівняльне богослів'я, пастирське богослів'я та ін.

Під пастирологією розуміють пастирське богослів'я. У літературі існують різні дефініції пастирського богослів'я (пастирології). Так, пастирське богослів'я тлумачать як: 1) систематизований виклад правил і настанов, які вказують священникові як пастиреві Христової Церкви, як сповняти свої обов'язки і звершувати служіння задля утвердження

віри та духовно-моральних засад у душах довіреної йому пастви (Марусяк, 206, с. 4); 2) боговстановлене, благодатне, виконане з любов'ю і самовідданістю служіння, яке має своїм завданням всебічне піклування про потреби пастви, аби сприяти влаштуванню їх, як синів та спадкоємців Царства Божого, життя на землі і досягнення ними вічного спасіння на небі (Іоанн (Маслов), 2009, с. 19); 3) науку про суть і завдання душпастирського уряду (Левицький, 1928, с. 2); 4) богословську дисципліну, котра систематично викладає завдання і методи діяльності християнського пастиря з духовно-морального насичення пастви, що йому доручена (*Пастирологія В Церкві Христовій І Ї історичний Розвиток Як Науки*, с. 4). Є й інші визначення пастирології, але вони зводяться до однієї суті – служити людям, піклуватися про них, виконувати моральні обов'язки. Крім того, Григорій Богослов називає пастирське богослів'я наукою всіх наук (Іоанн (Маслов), 2009, с. 15), що свідчить про важливість цієї дефініції.

До таких розділів загального богослів'я відносяться, зокрема, розділи практичного богослів'я. Підтримуючи думку архієпископа Георгія (Кониського) та єпископа Парфенія (Сопковського), єпископ Веніамін (Мілов) вважає, що пастирологія визначається чотирма видами служіння пастиря: проповідь, учительство на прикладі власного життя, священнослужіння і молитва (Баранов, с. 3).

На нашу думку, у пастирській роботі виникають проблеми з обов'язковістю такого виду служіння, педагогічною освіченістю пастирів, залученні дітей дошкільного віку до Таїн Божих, методики проповіді Слова Божого дошкільнятам та організації піклування духовної життєдіяльності дітей. Велика кількість вимог до пастирського богослів'я вимагає всебічного підходу до дослідження та використання знань із різних богословських дисциплін.

Святитель Димитрій Ростовський (Туптало) визнавав об'єктом духовно-морального виховання – серце; мета цього виховного процесу полягала у навчанні серця любові, а завдання – у спрямуванні процесу наповнення серця відповідним змістом. Він був переконаний, що усе, що проходить через серце людини, набуває відповідного забарвлення. Чисте серце забезпечує світлість думок, настроїв, почуттів, переживань, і навиків, їх затемнення, якщо воно уражене гріхом. Серцем людина говорить із Богом, і саме на нього впливає Господь, коли бажає виправити людину.

Тому доцільно звернутися до історіографії проблем, які впливають із здобутків попередніх поколінь богословів і можуть бути корисними для належної організації пастирської діяльності з дошкільнятами.

Зрозуміло, що гоніння Церкви породило в Україні багато проблем: багатоконфесійність, церковну неетичність, послаблену духовність, значну душевну порожнечу у молоді та ін. Вирішувати ці богословські проблеми необхідно починати з пастикування у ранніх, дошкільних роках.

Дослідники зазначають, що пастирське богослів'я як окрема богословська дисципліна, основна наука, появилася наприкінці XVIII ст.

Історію пастирського богослів'я богослови ділять на три періоди: постольський і патристичний; схоластів і містиків; після схоластів.

Першим твором пастирського богослів'я є «Книга про обов'язки приходські» (1777р.), авторами яких є єпископ Парфеній (Смоленський) й архієпископ Георгій (Могилевський), а наприкінці XIX ст. – «Книга про обов'язки пресвітерів приходських». Був період (з 1884р.), коли пастирологію приєднали до пастирської педагогіки та інших дисциплін. Зважаючи на те, що джерелами пастирології є Священне Писання Нового і Старого Завітів, Священне Передання (погляд Давньої Церкви на пастирське служіння і пастирську практику), правила святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів й отців Церкви, професор Київської духовної академії В.Ф. Певницький дає таке визначення пастирському служінню: «Священниче або пастирське є особливе, істотно необхідне служіння, Господа Ісуса Христа, котре доручене вибраним і освіченим особам, складається

в будіванні Таїн Божих, проповіді Слова Божого і піклувальному керівництві людей в духовному житті» (*Пастирологія В Церкві Христовій I Ї історичний Розвиток Як Науки*).

Пастирський обов'язок – підготувати семирічну дитину до першої сповіді і причастя, пам'ятаючи, що з появою нового типу взаємин дитини з дорослим у семирічному віці настає вікова криза.

Антропологія (від грец. – людина і вчення) – це розділ богослів'я, який присвячений розкриттю вчення Церкви про людину. Відправною точкою й основою християнського вчення про людину є твердження Божого Одкровення про те, що людина – не самобутня, не пояснювана із самої себе – вона створена Богом. Справжня гідність і велич людини полягає не в тому, що її ріднить із світом, а в тому, що її від світу відрізняє – у створенні «за образом» Божим, у її здатності обоження, уподібнення Творцеві. Людина є мінливою, перебуває в постійному становленні, тому добро може змінюватися на зло і навпаки. У спадщині святих отців та вчителів Церкви наявні два взаємодоповнювані погляди на людську природу: трихотомія (тіло, душа, дух) і дихотомія (тіло, душа). Між цими поняттями «немає суперечності, оскільки дух – це вища частина душі, а саме розум. Існує відмінність між тілом і плоттю, де плоть як властивість тіла є його гріховною частиною. Тіло слугує душі, як помешкання – жильцеві. При створенні ж людської душі Бог нічого не запозичує із земних стихій. Душа визначає людину загалом і має особливий духовний характер» (*Православная Енциклопедия*, 2001).

Оригінальною є праця святителя Григорія Великого (Двоєслова) «Правило пастырское, или О пастырском служении» (вид. у 1874р., перевид. у 2011р.). Книга складається із чотирьох частин: «Про те, що значить гідно приступати до пастирського служіння і як небезпечно домагатися його негідним», де міститься 11 глав; «Про те, яким повинно бути життя пастиря, який гідно вступає в пастирське служіння» – 11 глав; «Про те, яким чином пастирю, який законно досягнув пастирського служіння і згідно свого сану належить навчати і повчати свою паству» – 42 глави і одна глава, яка одночасно є назвою четвертої частини, де йдеться про власну оцінку пастиря самого себе (Двоєслов, 2011). Фактично, пастирські правила насичені педагогічним змістом і особливо методикою пастирської діяльності, плідними вказівками і настановами. Це правила духовно-методичної науки, які повинен засвоїти кожен пастир.

Узагальненням для пастирського богослів'я є «Православне богослів'я (православна теологія)», один з авторів якого є Ю.Чорноморець. У статті «Загальна характеристика сучасної православної теології» (Чорноморець) багато уваги він приділив неопатристиці, майбутньому православної теології. Йдеться про активні наукові дослідження у сучасному богослів'ї. Звичайно, неопатристика як осучаснення вчення святих отців, застосування їх наукових здобутків породить нові важливі дискусії, які б позитивно вплинули на формування пастирського богослів'я.

Значний вплив на пастирське богослів'я має догматичне богослів'я, літургійне богослів'я, гомілетика та інші. Більше, ніж інші навчальні дисципліни дотичність до пастирського богослів'я має догматичне богослів'я, що й потребує певного аналізу відповідної літератури. В Києві у 2006 році вийшло друком два томи православно-догматичного богослів'я, автором яких є митрополит Макарій (Булгаков) (2006). Для пастирського богослів'я цінним як у першому, так і у другому томі є те, що в кінці практично кожного підрозділу глави є параграф під назвою «моральний додаток догмату». Власне саме моральний зміст кожного догмату є необхідним для використання пастирським богослів'ям. Звичайно, цей моральний зміст догмату поданий для дорослих, але пастир, уміло застосовуючи методику позабогослужбової діяльності, зуміє подати його й дітям дошкільного віку. У висвітленні таїнств подано видимі і невидимі дії кожного таїнства. Ці відомості є особливо цікавими як для дорослих, так і для дітей.

Грунтовний двотомник прот. О.Малиновського «Очерк православного догматического богословия» (2010р.) також містить матеріал про видимий і невидимий

боки таїнств, а ще в ньому подано особливості католицької і протестантської Церков. У першому томі висвітлено троїсте служіння Ісуса Христа: пророче, першосвященниче, царське, що є важливим для пастирського богослів'я. Другий том містить розділ «Про Церкву як посередницю освячення людини», звідки впливають пастирські обов'язки про піклування за членами Церкви.

Пастирська психологія дозволяє священнику зрозуміти мотиви поведінки дитини. Йдеться про можливе душевне захворювання, яке стає причиною скоєння гріха. Дія священника, як своєрідного духовного психіатра, є не фізичною, а проявляється душевно. Священик – це покликаний Богом лікар душі, котрий і діагностує, і пропонує процедуру «лікування». Відзначимо, що в дошкільнят, порівняно з дорослими, не так і багато душевних відхилень, до того ж більшість з них залежить від морального і психологічного клімату в колективі (сім'я, ясла, садок тощо) і від окремої особи.

В 90-х роках ХХ століття розпочався інтенсивний розвиток християнської психології на пострадянському просторі в двох напрямках: пошук теоретичних засад і формування відповідної практики – психотерапії.

Існує принципова різниця між біблійним консультуванням (душеопікуванням), яке здійснюють священники, пастори, й консультуванням світських психологів, психотерапевтів. Особливе місце займає консультування християнських психологів. Так, біблійне консультування – це сукупність практичних навичок і підходів, спрямованих на допомогу конкретній людині, в основі якої лежить християнський світогляд, християнські цінності. Священик ділиться своїм досвідом як християнин, як особистість, дає поради, викриває, втішає, але це не є проведенням психотерапії (Беро).

Психотерапія, яку проводять світські психологи та психотерапевти – це допомога особистості людини в нових умовах набутти нового погляду на себе та на свої можливості адаптації. Це не втішання, а процес, у якому двоє людей активно працюють, – спеціаліст допомагає клієнту знайти в його досвіді нові точки відліку. Але при цьому слід справедливо зауважити, що в час, коли криза смислу є основною проблемою сучасної людини, світська психологія, не збагачена християнським знанням про душу, Бога, вічне призначення людини, часто досить спрощено трактує найскладніші екзистенційні проблеми.

На відміну від цього, як влучно відмічає М. Беро, християнська психотерапія спрямована на усунення головної тріщини в людині: розколу між душею та духом, який неминуче тягне за собою значущі наслідки для людини, її розвитку, долі, спасіння. Душа, звернена до земних, фізичних, тілесних явищ, часто саме в них шукає опори. Дух об'єднує нас із Богом, упокорює, формує людину як особистість за образом і подобою Бога.

Ми цілком солідаризуємося з цією позицією, додаючи, що, по-перше, співпрацю християнства і наукової психології може здійснювати тільки віруючий, християнський психолог, допомагаючи людям усвідомити їх духовні потреби та спрямуватись до Бога, вчасно звільняючи місце священнику, пастору. По-друге, ця співпраця, з одного боку, значно збагачує наукову психологію, допомагаючи їй підняти до більш глибокого та цілісного розуміння людини як духовної істоти; з другого боку, – вона допомагає християнству досягти своєї головної мети – привести всіх людей до Бога, до спасіння.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток Г

Підготовка пастиря

Пастирську педагогіку розпочали створювати ще святі отці Церкви, а далі продовжували єпископи. Значного розвитку пастирська педагогіка отримала у Києво-Могилянській академії та Київській духовній академії.

Зокрема, святитель Димитрій (Ростовський, Туптало) випускник Києво-Братської колегії як педагог написав 11 книг «Життя Святих», турбувався про освіту та моральне виховання населення, боровся з неосвіченістю і пияцтвом, старообрядним розколом, заснував слов'янсько-грецьке училище. Прийнявши Ростовську єпархію, він побачив там всю силу зла і вирішив озброїтися проти нього. «Окаянні, останні часи наші! – писав свт. Димитрій. – Свята Церква сильно стиснена, принижена, з одного боку, від зовнішніх утисків, з іншого – від внутрішніх розкольників. З трудом можна де знайти справжнього сина Церкви; майже в кожному місті створюються особлива віра; прості чоловіки і жінки догматизують і вчать вірі». Про його педагогічні настанови, етичні вчення писали багато авторів, в тому числі митрополит Іларіон (Огієнко) (*Життєпис Святителя Димитрія (Ростовського, Туптала)*).

ЄпіфанійСлавинецький, який закінчив Києво-Братську колегію і згодом був у ній викладачем видав 150 оригінальних та перекладених праць. Серед них: «Громадянство звичаїв дитячих», «Похвала глупоті», «Лексикон філологічний та ін. Найбільше педагогічних ідей викладено у «Громадянстві звичаїв дитячих». Вказується, що головними моральними доброчинностями на виховання яких спрямовані настанови трактату, є любов до Бога і до ближніх, цнотливість, ввічливість, відповідальність, гідність, поміркованість, скромність, охайність, стриманість, чесність, дотепність, а також утворення взаємозв'язку моральних і естетичних проявів людини та її розумового розвитку, розуміння суспільної обумовленості завдань виховання, а не тільки божественної. Повага до знань і до вчителя як одна з провідних вимог до учня. Основи морально-статевого виховання підлітків полягають у вихованні чистоти помислів, їх зверненні до молитов, до добрих справ, формування навичок особистої гігієни (*Біографія ЄпіфаніяСлавинецького*).

СхиархимандритПаїсій (Величковський) деякий час вчився на молодшому відділенні Києво-Могилянської академії, написав твір «Про розумну або внутрішню молитву». Він у духовному сходженні розрізняв два щаблі – діяння і бачення. Відповідно, виокремлював два види розумної молитви – діяльну (для початківців) і умоглядну (для тих, хто набув високого рівня духовності й здатність до духовного бачення), вбачаючи у першій початок духовного сходження, а в другій – його завершення. Істинне духовне бачення розумів як відкриття розуму внаслідок попереднього подвигу діяння, очищення людської душі й серця від скверни душевних і тілесних пристрастей перед невимовними й неосяжними Божественними тайнами. На рівень такого бачення можна піднятися тільки з Божої волі і з допомогою його благодаті (*Філософська Думка в Україні: бібліогр. словник, 2002, с. 28*).

Випускник Київської духовної академії Антон Антонович Прокопович-Антонський, професор, беззмінний керівник Благородного університетського пансіонату, ректор Московського університету опублікував навчальні посібники «Читання для серця і розуму», «Про виховання». Він намагався зблизити літературну мову з розмовною, спростити мову і вважається творцем природної історії (*Біографія Прокоповича-Антонського А. А.*).

Професор, випускник Київської духовної академії В.П. Рибинський крім викладання у цій академії, працював учителем у одній з київських шкіл. Тому важливе місце в його творчості займають праці «Біблія для дітей», «Про Біблію», «Вавилон і Біблія» та ін. (*Життєпис Рибинського В. П.*)

Тісно пов'язана з педагогічною пастирологієюхристиянська педагогіка–орієнтир на спасіння душі людини через розуміння самовизначального заперечення зла та

практичну конкретизацію гуманних чеснот (у сферах дослідження морального вчення Ісуса Христа й апостолів, святих отців, церковної культури); вона відображає практичну реалізацію кращих якостей людини, що отримані на сприйнятті зразків Божественного ідеалу, застосовані з волі Творця у вимірах упорядкованого світобачення, всеблагого життєстверджуючого духовного начала, є протидією морального падіння, милосердного Божого супроводу до щастя у направляючій гуманній твердині всеперемагаючого поступу (Стефанюк, Голянчук, 2010, с. 3). Як навчальна дисципліна вона відображає зміст духовного, узагальнюючого, корекційно-виховного досвіду гуманно-релігійної, історично-суспільної спадщини, практично презентує чесноти людини, отримані на зразках Божественного ідеалу, що засвідчені волею Божою в усіх її можливих життєвих вимірах через вищі духовні цінності у зрізах повсякденної християнської культури та благої парадигми світотворення Вседержителя). Завданням освітянсько-пізнавальної діяльності християнської педагогіки є практична реалізація вищих чеснот людини, отриманих на сприйнятті зразків Божественного ідеалу.

У християнській педагогіці варто зважати на «диференційно виховні підходи». У цьому плані необхідно звернути увагу на такі ключові напрями (Стефанюк, Голянчук, 2010, с. 3): духовний ступінь розвитку відповідальності перед Богом та ближнім (батьки відповідальні не лише за обов'язок нагодувати дитину та одягти, але й навчити поведінковим крокам поза церквою); високий ступінь уславлення свого Творця через учинки (Бога треба сприймати не тільки через спілкування з Ним, але й через здатність жити за Його подобою: зворотній зв'язок); гідний життєвий ступінь уславлення Любові до життя (не треба жалітися на долю, а плодоносити, як Творець); морально-виховний ступінь уславлення Божого у людині (давати дітям наочні приклади з історії та сучасності, як може людина жити за подобою Божою) тощо.

Напрями підготовки на кандидатів до священства були предметом уваги Патріарший Синод Єпископів Української Греко-Католицької Церкви, де ґрунтовно досліджувалися питання *підготовки пастирів*.

Пастирське виховання є підсумком і перевіркою ефективності та якості всього виховного процесу. «Виховання кандидатів до священства має на меті підготувати їх до єдності з любов'ю Христа, Доброго Пастиря. Отже, їх виховання в усіх його різноманітних аспектах повинно мати фундаментально пастирський характер» (*Напрями підготовки на кандидатів до священства в Українській Греко-католицькій церкві*, 2009, с. 55).

Метою пастирського виховання є формування у кандидата справжнього серця пастиря, яке вміє відчувати всі болі і біди повірених йому душ, здатне їх розуміти та знаходити такі методи та засоби священничого служіння, що найбільше відповідали б потребам Божого люду. Святий Григорій Богослов казав: «Вважаю, що мистецтвом всіх мистецтв і знанням понад усяке знання є наставляння людини, яка є істотою найбільш різносторонньою та багатогранною порівняно з іншими створіннями. Це стає очевидним, коли порівняти лікування тіла з лікуванням душ і замислитися, наскільки останнє є важчим, наскільки більших зусиль потребує, наскільки воно є важливішим, якого вміння вимагає і якою є його мета. Медицина трудиться над тілом, матерією, яка є низхідною. Воно невідкладно приречене до розпаду і до всього, що його чекає навіть тоді, коли тимчасово, зусиллям лікарської майстерності, вдається перемогти його знищення: хвороба чи час все одно приведуть до його розпаду, воно все одно підкориться власній природі і не зможе перевершити власних обмежень. Натомість душпастирське служіння опікується душею, яка походить від Бога і є божественною, бере участь у вищій гідності та до неї стремить навіть тоді, коли пов'язана з тілом» (*56 Григорій Назіанський*). Програма пастирського виховання має завдання допомогти семінаристові набути таких якостей: пастирське відчуття потреб вірних; здатність працювати в різних умовах; здатність до місійної діяльності; любов до Бога і ближнього; милосердя до бідних та потребуючих; посвята іншим аж до самопожертви; вміння будувати стосунки в родині, спільноті, парафії

тощо; ревність у євангелізації; співпраця з єпископом; лідерство; уміння пастирського управління.

Кожна семінарія має власну програму пастирського виховання і несе відповідальність за пастирський провід семінаристів. Мета програми пастирського виховання повинна бути пов'язана з пастирськими контекстами, у яких працюватиме кандидат (*Напрями підготовки на кандидатів до священства в Українській Греко-католицькій церкві*, 2009, с. 57). Засобом пастирського виховання є набуття семінаристом практичних навичок служіння через участь у різних практиках, а саме: катехитичній; педагогічній; капеланській; місійній; проповідницькій; літургійній; мас-медійній.

Педагогічна практика повинна бути організованою під наглядом досвідчених педагогів, від яких семінаристи можуть навчитися готувати уроки для дітей різних вікових груп та фахово їх проводити. Цій практиці повинен передувати курс теорії педагогіки та вікової психології. Упродовж навчання у семінарії студент повинен пройти різні види капеланського служіння: працювати з неповносправними, людьми похилого віку, хворими, неповнолітніми злочинцями, в'язнями та військовослужбовцями тощо. Це служіння бажано проводити в контакт з фахівцями, які безпосередньо ознайомили б семінаристів із конкретними середовищами та допомогли б їм виконувати пастирське служіння. Семінаристи повинні вести щоденники капеланської практики для запису свого досвіду та особистих вражень про служіння.

Важливим елементом *пастирського вишколу* є плекання місійного духу та здобуття навичок місійної та євангелізаційної діяльності. Такого типу служіння повинно впливати з ґрунтового вивчення місіології та готувати студентів до практичної місійної праці. Бажаним є контакт семінаристів зі священниками, які мають досвід місійної діяльності, та можливість побувати на місійних теренах.

Проповідницька практика повинна дати майбутньому священнику навички влучно інтерпретувати у світлі Христового Євангелія обставини життя та проблеми сучасної людини. Глибоко переживши силу Божого слова, кандидат до священства повинен вміти у простий та доступний спосіб, відповідно до потреб людей, повірених його опіці, відкрити їх до особистого пережиття і досвіду Бога. У своїй проповіді він має бути покірним та не знеохочуватися через відсутність її швидких видимих плодів. Святий Іван Золотоустий закликав: “На милість неба! Як я хотів би, щоб наші слова мали більший вплив! Однак, якщо наші слухачі залишаються у своїх гріхах, навіть після наших закликів, ми ніколи не перестанемо давати їм добрі поради: фонтани продовжують бити ключем навіть тоді, коли ніхто не приходять пити, джерела продовжують текти навіть тоді, коли ніхто з них не черпає, ріки течуть навіть тоді, коли ніхто з них не п'є. Так само і проповідники – навіть тоді, коли ніхто їх не слухає, мають відкривати всім те, чим самі переповнені. Нам довірено служіння Слова і нам даний Богом-Чоловіколюбцем закон не зупиняти ніколи нашого зусилля, не переставати голосити, незалежно від того, чи хтось слухає, чи ніхто не звертає уваги... І я вирішив у своїй совісті, що до останнього свого подиху, чи хтось мене слухатиме, чи ні, так довго, як Богові буде до вподоби залишити мене в цьому житті, буду сповняти це служіння і виконаю все, що мені доручено (*Іван Золотоустий*).

На завершення такого вишколу керівник практики повинен написати відгук про кожного семінариста, вказавши на його сильні і слабкі сторони як *майбутнього пастиря*. На підставі таких спостережень ректорат семінарії рекомендує правлячому архієреєві залучити випускника до тих чи інших напрямків пастирської діяльності. “Зветься не пастирем, а найманцем той, хто пасе стадо овець Господніх не через велику любові, а задля особистого дочасного зиску. Є справді найманцем той, хто хоча і займає місце пастиря, та не намагається здобувати душі, бо шукає натомість земних вигод, задовольняється славою свого стану, гониться за дочасною наживою, стає залежним від поваги людей. Він лише тут, але, незважаючи на всі зусилля свого уряду, знаходить те, що шукає – такою є заплата найманця, а в майбутньому він буде позбавлений спадку (Господньої) пастви” (*Святий*

Григорій Великий, Проповідь на другу неділю після Пасхи).

Особливі моменти постійного виховання духовенства: Зустрічі єпископа зі своїми священиками, під час яких учасники обговорюють різні питання життя Церкви. Єпископ може призначити священика, відповідального за постійне виховання єпархіальних священиків. Це можуть бути семінари чи робота у групах за визначеною методологією, яка сприяє активній участі присутніх, або «дні священика» (два–три) на початку і наприкінці літургійного року. Правлячий архієрей дбає про створення інституту постійного виховання священства. Для здійснення цих зустрічей єпископ може звернутися за допомогою до богословських освітніх інституцій (*Напрями підготовки на кандидатів до священства в Українській Греко-католицькій церкві, 2009*). Майбутній священик покликаний виховати у собі свідомість того, що його виховання не закінчується завершенням навчання у семінарії, а триває впродовж усього життя. Нововисвячений священик потребує особливої уваги правлячого архієрея, який має надати йому належну підтримку. Чутливим до його потреб повинен бути і перший парох, допомагаючи своїми порадами. Нововисвячений священик повинен мати належний духовний провід.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток Д
(за Богуш, 2015)

Молодший дошкільний вік

Тема	Завдання духовно-морального виховання	Дитина знає:
Світ – чудовий задум Творця	Дати уявлення про природу, світло воду, повітря, як творіння Боже. Ознайомити з Біблією для дітей, викликати інтерес до її ілюстрацій, розвивати здатність адекватно реагувати на зміст Біблійних текстів, ілюстрації, віршовані тексти духовного змісту. Створити позитивні умови для сприймання дітьми текстів Біблії. Вчити берегти Книгу – Біблію. Збагачувати словник дитини словами: Бог, Творець, створив, Біблія, Боже Слово, Господь.	Має уявлення про природу, світло воду повітря, як творіння Боже. Знайома з Біблією для дітей, виявляє інтерес до ілюстрацій, здатна адекватно реагувати на зміст Біблійних текстів, ілюстрації, віршовані тексти духовного змісту. Знає, що треба берегти Книгу - Біблію, брати чистими руками, гортати обережно за правий нижній кут.
Дитина – Боже творіння	Дати уявлення, що людина є творінням Божим. Виховувати почуття вдячності за дар життя. Виховувати бережливе емоційно-ціннісне та відповідальне ставлення до предметного та природного довкілля. Відтворювати естетичну своєрідність природи у різних видах діяльності (грі, праці, малюванні, ліпленні, аплікації та ін.). Виховувати пізнавальну активність, допитливість щодо засвоєння змісту природничого характеру. Збагачувати словник дитини словами: створив, Творець, любов, вдячність	Має поняття що людина є творінням Божим. Відчуває та проявляє почуття вдячності Творцеві за дар життя. Бережливо та відповідально ставиться до предметного та природного довкілля. Емоційно реагує на дидактичний матеріал. Охоче відтворює естетичну своєрідність природи у різних видах діяльності (грі, праці, малюванні, ліпленні, аплікації та ін.). Проявляє пізнавальну активність, допитливість щодо засвоєння змісту природничого характеру.
Любов – найвища заповідь Христа	Вчити виявляти любов до мами, тата, сестрички, братика, бабусі та дідуся. Виховувати навички спілкування з близькими людьми на християнській основі, формувати уявлення про родину, близьких людей. Виховувати у дітей доброту, чуйність, любов до ближнього на прикладі Біблійних історій. Збагачувати словник дитини словами: шанувати, батько, ненька, ввічливість.	Проявляє любов до мами, тата, сестрички, братика, бабусі та дідуся. Вміє вітатися, співчуває, слухає старших, має уявлення про родину, близьких людей. Ставиться до рідних, однолітків та дорослих з повагою, доброзичливістю. Вміє поводитися в колективі.

Моральні закони Святого Письма	Виховувати чесність, правдивість, пошану до батьків. Ознайомити із Заповідями пошанування батьків: «Шануй свого батька та матір!» (Еф.6:2,3), «Любіть один одного» (Ів.13:34). Збагачувати словник дитини словами: правила, Біблія, чесність, пошана, ближній.	Розуміє, що таке чесність, правдивість, пошана до батьків. Знайома із Заповідями – «Шануй свого батька та матір!»(Еф.6:2,3), «Любіть один одного» (Ів.13:34). Розуміє важливість любові та підтримки в родині.
Моральні чесноти у старозавітних образах	Дати поняття гідності. Виховувати пізнавальний інтерес до Біблійних текстів. Стимулювати позитивне сприйняття матеріалу духовного змісту.(Історія про Адама, що давав назви тваринам – старанність, творчість). Збагачувати словник дитини словами: гідність, день творіння, Біблія.	Знає, що <i>гідність</i> – це вміння тримати себе та свої думки чистими, що допомагає вчинити правильно, навіть якщо для цього доведеться боротися з особистими емоціями та переступати через свої слабкості. Використовує дидактичний матеріал під час ігор та виконання завдань.
Любов і милосердя в земному житті Ісуса Христа	Ознайомити з історією народження Ісуса Христа, про Його відкритись та доступність людям. Стимулювати емоційно-позитивні відчуття, пов'язані з обставинами народження Ісуса Христа. Збагачувати словник дитини словами: Ісус Христос, воскрес.	Знає історію народження Ісуса Христа, впізнає Його на ілюстраціях, емоційно позитивно реагує на дії, пов'язані зі святкуванням Різдва Христового.
Християнські свята в культурі українського народу	Формувати позитивне сприйняття святкових заходів до Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая. Виховувати схильність до добротності, шанобливе ставлення до християнських свят. Збагачувати словник дитини словами: ангели, Різдво Христове, Великдень. Великодне вітання – «Христос воскрес - воістину воскрес!»	Позитивно сприймає проведення святкових заходів до Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая, з інтересом бере участь в іграх, підготовці до свят (виготовлення подарунків). Знає християнські привітання та використовує їх за призначенням.
Відданість Батьківщині на прикладах національної духовної культури	Формувати уявлення, що люди, які мають спільну батьківщину, — це народ, а ті, що народилися і живуть в Україні — український народ. Т.Г.Шевченко український поет. Формувати чуйність, турботливість. Вчити користуватися етикетною українською лексикою, виховувати інтерес до українських	Виявляє інтерес, дбайливе ставлення до довкілля, природи рідного краю; використовує етикетну українську лексику, цікавиться українськими національними іграми, традиціями, елементами мистецтва, з інтересом та задоволенням носить вишиванку, дівчатка - віночки. Знає, що Т.Г.Шевченко український поет та його твори.

	<p>національних ігор, традицій, елементів мистецтва. Збагачувати словник дитини словами: рідний край, місто, Україна, прапор, віночок, вишиванка.</p>	
--	---	--

Середній дошкільний вік

Тема	Завдання духовно-морального виховання, словник	Дитина знає:
Світ – чудовий задум Творця	<p>Ознайомити дітей з Біблійною хронологією створення світу. Виховувати дбайливе ставлення до природи. Формувати уявлення про закономірності створення Світу: день, ніч, зима, весна, літо, осінь. Збагачувати словник дитини словами: творіння, Всевишній, працелюбність, приклад.</p>	<p>Виявляє інтерес до матеріалу з розділу Біблії про створення світу; показує дбайливе ставлення до природи; має уявлення про закономірності створеного Богом Світу: день, ніч, зима, весна, літо, осінь. Зацікавлено пізнає природу, із захопленням висловлює враження від контакту з нею; виявляє позитивно-емоційне ставлення до її об'єктів та явищ. Виявляє шанобливе ставлення до всіх проявів життя в природі, вміє бути обережною, щоб не зашкодити довкіллю.</p>
Дитина – Боже творіння	<p>Ознайомити з розділом Біблії про створення перших людей – Адама та Єву, любов Бога до людей. Вчити розуміти оригінальність та досконалість Божого творіння. Збагачувати словник дитини словами: Едем, рай, людина, оригінальний, неповторний.</p>	<p>Обізнана з оповіданням про створення перших людей – Адама та Єву, знає про любов Бога до людей, про оригінальність, неповторність кожної людини.</p>
Любов – найвища заповідь Христа	<p>Виховувати вміння спілкуватися; формувати поняття про християнські чесноти. Дати уявлення про заповідь любові - «Люби ближнього свого, як самого себе»(Лк.10:27). Практикувати поширення любові не лише на родину, а й на оточуючих людей, друзів, сусідів тощо. Збагачувати словник дитини словами: доброзичливість, стриманість, повага, щедрість, старанність, лагідність.</p>	<p>Вміє поступатися, поважати думку інших людей, виконувати ті справи, які вона може виконати. Має поняття про християнські чесноти - доброчесність, стриманість, щедрість, старанність, лагідність, намагається їх дотримуватися.</p>

<p>Моральні закони Святого Письма</p>	<p>Ознайомити дітей із Заповідями Божими, як джерелом моральних правил життя отриманих через Мойсея на скрижалях. Презентувати заповіді «Не говорити неправди», « Не заздрити» Виховувати чесність, правдивість, відкритість, поважати чужу власність, радіти за іншого, вміння прощати. Вчити використовувати знання Божих заповідей у житті. Збагачувати словник дитини словами: скрижалі, Заповіді, заздрість, не правда.</p>	<p>Знає про Заповіді Божі, як джерело моральних правил життя. Розуміє значення понять про чесність, правдивість, відкритість. Вміє поважати чужу власність, Радіє за добробут іншого, вміння прощати. Знає про необхідність використовувати знання Божих заповідей у житті, намагається їх дотримуватись.</p>
<p>Моральні чесноти у старозавітних образах</p>	<p>Ознайомити з чеснотами: слухняність, працелюбність, вірність на прикладі Біблійного персонажа Ноя, з оповіданнями про Великий потоп. Збагачувати словник дитини словами: Святе Письмо, Буття, безперечний послух, вірність, працелюбність.</p>	<p>Обізнана з Біблійним оповіданням Великий потоп;та з чеснотами притаманними Ною. Виявляє пізнавальну активність, допитливість щодо засвоєння змісту духовного характеру та намагається демонструвати слухняність, працелюбність, вірність.</p>
<p>Любов і милосердя в земному житті Ісуса Христа</p>	<p>Формувати чесноти чуйності та милосердя на прикладах вчинків земного життя Ісуса Христа, який вчив та лікував людей, проявляв любов до дітей та дорослих; стимулювати інтерес до подій, пов'язаних з життям Христа серед людей. Довести до свідомості дітей, що добро й милосердя чиняться безкорисливо; викликати у дітей бажання творити добро, бути чуйними та милосердними й уникати злих вчинків. Збагачувати словник дитини словами: чуйність, милосердя, Син Божий, Вчитель.</p>	<p>Обізнана з Господом Ісусом Христом як Вчителем людей, виявляє інтерес до подій, пов'язаних з життям Христа серед людей. Знає історії про зцілення хворих людей, про Нагірну проповідь, про те, як Ісус нагодував 5000 людей п'ятьма хлібами та двома рибами.</p>
<p>Християнські свята в культурі українського народу</p>	<p>Ознайомити зі святами Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая, Стрітєння, щоб сформувати наступні чесноти: радість, віру, надію, добротність, довготерпіння. Збагачувати словник дитини словами: храм, церква,</p>	<p>Обізнана з християнськими святами Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая, Стрітєння. З інтересом бере участь в іграх, підготовці до свят, виготовленні святкових подарунків для привітання нужденних.</p>

	Стрітєння, доброчинність, довготерпіння, нужденні.	
Відданість Батьківщині на прикладах національної духовної культури	Виховувати інтерес до української культури, дбайливе ставлення до довкілля, природи рідного краю. На прикладі навернення у християнство Княгині Ольги та Володимира показати відданість Батьківщині. Виховувати любов до свого народу, рідного мови, інтерес до історії звичаїв та традицій. Стимулювати емоційно-позитивне ставлення до національної культури, мови, свят, побуту. Збагачувати словник дитини словами: Батьківщина, народ.	Знає, що Україна – рідна земля, Батьківщина в якій живуть українці та інші народи. Проявляє почуття любові до рідної мови, звичаїв традицій, історії, Намагається робити корисні справи. Емоційно-позитивно ставиться до підготовки та участі у виховних заходах до державних та церковних свят, до національних елементів культури та побуту.

Старший дошкільний вік

Тема	Завдання духовно-морального виховання, словник	Дитина знає:
Світ чудовий задум Творця	Поглибити уявлення про природне довкілля, створене і подароване людям для користування і піклування Всевишнім. Виховувати екологічне світосприйняття, ціннісне ставлення до природи. Збагачувати словник дитини словами: Всевишній, турбота, піклування, довкілля.	Має уявлення, що природне довкілля створене Богом і подароване людям для користування й піклування. Знає про взаємовідносини людини та природи, виявляє дбайливе ставлення до природи. Вміє доглядати за рослинами та домашніми тваринами.
Дитина Боже творіння	Ознайомити, що людина – творіння Боже, є образом та подобою Його. За християнським віровченням людина – трихотомічна істота, яка складається з духу, душі та тіла. Виховувати ціннісне ставлення до свого життя та здоров'я. Збагачувати словник дитини словами: дух, душа, повага, цінність, Боже творіння.	Знає, що людина – творіння Боже. За християнським віровченням людина складається з духу, душі та тіла. Проявляє ціннісне ставлення до свого життя й здоров'я.
Любов найвища заповідь Христа	Вчити виявляти любов до Бога та до ближніх (одиноких, сиріт, знедолених, інвалідів, безпритульних тощо)Формувати навички спілкування у соціумі за християнськими принципами; виховувати ціннісне ставлення до життя й здоров'я ближніх на	Виявляє інтерес до праці дорослих, бажання допомогти; трудиться старанно та чесно; поважає та цінує життя й здоров'я ближніх. Виявляє любов до Бога та до ближніх через намагання поспівчувати та допомогти

	<p>прикладі Заповіді Христа «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Люби свого ближнього, як самого себе».(Від Матвія 22:37-39)</p> <p>Збагачувати словник дитини словами: християнський, ближній, цінність, довіра.</p>	<p>одиноким, сиротам, знедоленим, інвалідам, безпритульним.</p>
<p>Моральні закони Святого Письма</p>	<p>Формувати духовно-моральні якості на основі Божих заповідей.</p> <p>Розповісти про заповідь «День для служіння Богові»</p> <p>Пояснити заповідь «Не вбивай!Некради!Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!» (Вихід 20:12-16)</p> <p>Збагачувати словник дитини словами:Боже Слово, Заповіт.</p>	<p>Має уявлення про Божі заповіді-моральні правила життя для людей намагається їх дотримуватись. Проявляє пізнавальну активність, допитливість щодо засвоєння змісту Божих заповідей, формує свій характер.</p>
<p>Моральні чесноти у старозавітних образах</p>	<p>Виховувати чесноти: вірність, терплячість, милосердя, патріотизм через ознайомлення із життям та вчинками Біблійних персонажів Даниїла, Йосипа, Давида.</p> <p>Формувати бажання наслідувати зазначені чесноти.</p> <p>Показати, що ці чесноти формуються через випробування, прощення, витривалість.</p> <p>Збагачувати словник дитини словами: терплячість, випробування, прощення, витривалість.</p>	<p>Обізнана зі моральними якостями та чеснотами Біблійних персонажів Даниїла, Йосипа, Давида. Намагається проявляти чесноти: вірність, терплячість, милосердя, патріотизм через власні вчинки.</p> <p>Вміє оцінювати прояви зазначених чеснот у житті інших людей.</p>
<p>Любов і милосердя в земному житті Ісуса Христа</p>	<p>Проілюструвати любов і милосердя через притчі Ісуса про блудного сина та милосердного самарянина.</p> <p>Формування вміння прощати та проявляти милосердя на прикладі земного життя Ісуса Христа.</p> <p>Ознайомити з проявом любові та відданості людству Ісусом Христом через його смерть і воскресіння.</p> <p>Збагачувати словник дитини словами: Євангеліє, притчі Ісуса Христа, людство, смерть і Воскресіння.</p>	<p>Обізнана з проявом любові та відданості людству Ісусом Христом через його смерть і воскресіння. Виявляє емоційний відгук на події Нового заповіту.</p> <p>В життєвих ситуаціях застосовує навички любові та милосердя до однолітків.</p>
<p>Християнські свята в культурі українського народу</p>	<p>Виховувати повагу до національних та християнських свят, залучати дітей та батьків вихованців до підготовки та участі у святкових</p>	<p>Обізнана з християнськими святами Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая, Стрітєння, Трійці.3</p>

	<p>заходах до Різдва Христового, Великодня, Дня Святого Миколая, Стрітєння, Трійці.</p> <p>Формувати найкращі моральні чесноти притаманні українському народу (воля, гідність, побожність, правдолюбство, пошанування, поважливність, витривалість).</p> <p>Збагачувати словник дитини словами: псалом, Трійця, воля, гідність, побожність, правдолюбство, співучність, поважливність, витривалість, талановитість.</p>	<p>інтересом бере участь в іграх, підготовці до свят (виготовлення подарунків).</p> <p>Розуміє, що свято Різдва-народження Надії; Святий Миколай робить таємну добродчинність; Свято Великодня - радість перемоги добра над злом.</p> <p>Поширює інформацію про українські свята серед людей іншої національності, використовує форми святкових вітань.</p>
--	---	---

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток Е

До проблем розвитку методології пастирської педагогіки

Ведучою методологічною установкою у пастирології відіграє філософія, зокрема філософське богослів'я, антропологія, метафізика, феноменологія, біблійна герменевтика.

Засновником філософського богослів'я вважається давньогрецький філософ Аристотель. Його основні праці «Фізика», «Про виникнення і знищення», «Про небо», «Про частини тварин», «Про душу» стали основою світської науки богослів'я, фундаментом та методологічним мисленням дослідника у галузі богослів'я. Аристотель став авторитетом для світських вчених у визнанні існування і природи Бога, що є відправною точкою та точкою опори у наукових дослідженнях.

У християнстві проблему існування і природи Бога обґрунтували двоє великих богословів Олександрії: Климент і Ориген. Термінологію античної філософії християнізувала Кападокійська богословська школа, представником якої є святий Григорій Богослов. Він розділяє філософію на два напрями: ту, яка має земне походження, і друга, яка має небесне походження. Називаючи себе філософом, свт. Григорій має на увазі філософію, яка є плодом Божественного Одкровення, а не ту, яка є плодом пошуку людського розуму. Але такої філософії любомудрія, може досягти не кожний, а любомудрствувати про Бога не завжди можна. Можна роздумувати тоді, коли буваємо вільні від зовнішньої плоти і бунту, коли те, що володіє у нас (ум) не зливається з непотрібними і блукаючими образами. Свт. Григорій Богослов розрізняє ум і розум. Розум потрібний для того, щоб мислити, а ум для того, щоб спілкуватися з Богом. Ум у такому випадку відіграє роль внутрішньої сили людини, і віддруковує в собі мислиме, а розум розшукує віддрукований ум. За його словами ум є тільки у Бога і людини. Описуючи філософа як ангелоподібну істоту свт. Григорій вміщує в цій особі, до якої приписує і себе, досконалості античного філософа і святість християнина, для якого початок мудрості – страх Господній^{xxvi}. В цілому антична філософія, зокрема період патристики, розвинули і поширили філософське богослів'я по всій Європі, що отримало методологічну основу православної пастирології.

У подальшому більш органічно і оригінально збагатив філософське богослів'я деякими фундаментальними вкладками святий Августин. Серед них є доказ існування Бога на основі присутності істини в розумі людини та пізнання і концептуальне представлення Бога^{xxvii}. Як родоначальник християнської філософії історії святий Августин справив величезний вплив на розвиток західноєвропейської філософії у своєму автобіографічному творі «Сповідь», який складається із тринадцяти книг. Суть композиційної єдності цих книг полягає у поєднанні трьох смислів поняття сповіді: розкаяння у свідомих і несвідомих гріхах, всеосяжна вдячність Господеві, беззастережне сповідування віри^{xxviii}. Августин заклав підвалини нової християнської філософії, розглянув Бога як нескінченного, а світ – як надприродний твір і справу благодаті. Вся філософська концепція Августина була побудована на великій довірі до волі, любові і благодаті більше, ніж до розуму і досвіду. На цьому підґрунті він сформулював оригінальні філософські погляди, невідомі античним умам, і, як творець погляду на світ, став обабіч Платона, Аристотеля і Демокріта^{xxix}.

У середньовічний період беззаперечних здобутків у філософському богослів'ї домогся святий Хома (Тома) Аквінський. Він загальноновизнаний автор найкрасивішого, відповідного, точного, органічного, зразкового обґрунтування філософського богослів'я. Його аргументування міститься у багатьох творах, але цілісніше пояснення є у двох Сумах: Сума філософії і Сума богослів'я^{xxx}. На його думку існують п'ять найхарактерніших пунктів філософського богослів'я, тобто доказів існування Бога: 1) Бог – це непорушний рушій, бо, згідно з аргументом Аристотеля, рух передбачає непорушного першорушія; 2) ланцюг причин та наслідків не може йти у нескінченність, отже, необхідно припустити існування першої причини Бога; 3) мусить існувати остаточне джерело будь-якої необхідності, бо все випадкове припускає існування необхідного; 4) всі предмети

розрізняються якісно за мірою досконалості, тому повинно існувати щось, що б було найвищою мірою реальності та досконалості; 5) ми бачимо, що навіть неживі речі служать певній меті, і ту мету має визначати якась істота, що існує поза тими речами, бо тільки живе може мати внутрішню мету. Все кінечне створене з нічого, причому Бог вибрав кращий з можливих світів. Душа людини як інтелектуальна субстанція нематеріальна і незнищена; ангели не мають тіл, а в людини душа поєднана з тілом^{xxxі}. Ці та інші дослідження Хоми Аквінського мали велике методологічне значення для розвитку богословського вчення в Україні, яке доцільно розпочати з Київської Русі.

Офіційне прийняття християнства у 988 р. сприяло тому, що з великокняжою Київської стала Русь Українська, яка увійшла у світ як повноцінна велика нація зі своєю релігією, свідомістю, державою, законами, мораллю, культурою і т. ін. Розвивали філософське богослів'я вищі церковні ієрархи Давньої Русі – «книжники»: митрополит Іларіон, Климент Смолятич, Іоанн II, Кирило I, Русин з Нікеї, Кирило Туровський, Феодосій Печерський, Лука Жидята, Яків Мних, Нестор та інші богослови^{xxxii}.

Митрополит Іларіон, зокрема, описує у своїй праці «Слово про закон і благодать», канони християнського світогляду, досліджує співвідношення Старого і Нового Завітів, закону і благодаті. Він зазначає, що благодать існує початково як замисел Бога. Актуально кожне начало не існує, а змінює одне одного: спочатку «Закон», а потім «благодать»^{xxxiii}.

Феодосій Печерський, як ідеолог Православної Церкви, обстоював основні положення її світорозуміння, протиставляючи світу землю, як світу зла, божественне трансцендентальне начало, даючи традиційне для християнства розуміння людини. Він розвиває не тільки світоглядні, а й гносеологічні позиції. З точки зору Феодосія, розподіл явищ на «видимі» і «невидимі» допускає, поряд з чуттєвими сприйняттями, які реєструють матеріальні властивості реальних речей, наявність особливих почуттів, котрі сприймають «невидимі» явища трансцендентального світу. Порятуюнок людини досягається не просто вірою, а активним людинолюбством, доброчесністю у вченні^{xxxiv}.

Отже, давнє філософське богослів'я українського народу стосувалося людини як Божої істоти, її зв'язку з небом. Завдяки синтезу богослів'я і філософії і належної книжної культури сформувалась висока філософсько-богослівна культура, в якій відображались переваги духовного над матеріальним, переваги людського розуму та мудрості над діями людини.

До методологічних джерел пастирського богослів'я належать такі видання: «Лествица» (1443р.), «Златоуст» (1474р.), «Києво-Печерський патерик» (1460-1462 рр.), значна перекладна література, «Галицько-Волинський літопис» та ін., які були написані в епоху Передвідродження. Саме у цю епоху перевагу було надано Божому праву. Тобто, вивчивши закони природи, зрозумівши дію природних і надприродних сил, пастир може обґрунтувати дії людини (дитини), мотиви її поведінки. Такі умовиводи поклали початок свідомому, активному формуванню науки національного богослів'я.

Визначним центром українського Просвітництва стала Києво-Могилянська академія, яку у 1632р. заснував святий Петро (Могила). Діяльність академії спричинила глибокі внутрішні зміни в українській Церкві, докорінні зрушення у способі мислення духівництва, до значного піднесення рівня православного богослів'я, до розвитку професійної філософії, яка була підпорядкована приматові теології, розглядалася переважно як помічник у справах віри, являла собою одну з модифікацій шкільної «відчуженої філософії». Професори Києво-Могилянської академії збагатили українську етичну й соціально-політичну думку в теорії пізнання, вченні про буття, розумінні людини тощо^{xxxv}. У боротьбі з католицизмом важливою ідейною зброєю було православ'я. Тому в академії в останні роки навчання читався курс богослів'я. Загалом цей курс читали професори філософії, які вчили студентів в богослів'ї опиратися на науковий доказ, критично ставитись до різних теологічних точок зору. Значні наукові здобутки у галузі філософського богослів'я мав святий Петро (Могила). Для молоді він написав

спеціальний посібник – «Анфологію», яка за висловом І. Франка являла собою «чудову енциклопедію моральних і життєвських повчань». Ним було підготовлено понад 20 творів церковно-теологічного, філософського та морального містичного характеру. Філософія при свт. Петрі (Могилі) набула важливого значення і статусу, а його твір «Катехізис» став на довгий час програмним для філософських студій академії^{xxxvi}.

Великим внеском у пастирське богослів'я є праці богословських філософів, випускників Києво-Могилянської академії Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського та ін.

І.Гізель у своїх працях «Твір про всю філософію», «Філософські аксіоми», «Мир з Богом людині» досліджував закони природи. На його думку, Бог виконав свою функцію першодвигуна, першопричини, а далі природа розвивалась за власними, об'єктивними законами^{xxxvii}. Як прибічник християнської моралі, він прагне обґрунтувати ідеї гуманізму. Закликаючи до активного громадського життя, Гізель підкреслював, що саме активність людини скерована її вільною працею, є головним призначенням земного людського буття. Хоча земний світ є царством зла, проте активна боротьба з останнім є обов'язком людини, сенс життя якої – не втеча від світу для споглядання і осягнення Божественної Благодаті, а активна боротьба з вадами і злочинами, печаллю і незгодами^{xxxviii}.

Праці Л.Барановича «Меч духовний», «Лютня Аполлонова», «Триадіон» та інші містять єдність елементів античних, патристичних, ренесансних, реформаційних вчень у їх українській рецепції. Ідеалом досконалої людини Л.Баранович вважав таку, що завдяки вірі й освіті із «зовнішньої», грішної перетворилася на духовну, «внутрішню» людину. Можливість гармонізації суспільних відносин і оновлення суспільства він пов'язував із «перехрещенням» народу, під яким розумів масове освітнє і моральне вдосконалення^{xxxix}. Лазар витлумачував Бога як «Слово і Образ» і водночас як «всетримаючу» творчу Силу й Мудрість, що розділяє світ і антисвіт, Суцце й Ніщо

В основних творах Ф.Прокоповича «Мистецтво риторики (рукопис)», «Духовний регламент» та ін. суттєве місце належить проблемі людини й моралі. Ідеї Прокоповича були спрямовані проти середньовічних концепцій галузі, підривали критерій моральної оцінки людини, прийнятий в системі феодальної культури й світогляду, сприяли формуванню нових етичних норм і уявлень. Засуджуючи аскетизм, дармоїдство, лицемірство, етичне вчення Прокоповича звеличувало людину, земне повнокровне життя, працю, особисті заслуги як критерій честі і достоїнства людини – громадянина.

Основу історичного поступу, сили держави, добробуту громадян Прокопович знаходить в освіті, поширенні наук, мистецтв і ремесел^{xl}.

У наукових доробках Г.Кониського «Воскресіння мертвих», «Слова і речі» досліджуються концепції двох істин – віри та розуму і, відповідно, розмежовуються теологія і філософія. Виокремлення в процесі пізнання три щаблі – чуттєве сприйняття, формування інтелектом поняття про сприйнятий об'єкт і судження, – надає великої ваги чуттєвому пізнанню, але все ж вирішальна роль у відкритті істини залишається за інтелектом, апелюючи до сили природного світла розуму. Кониський переконаний, що процес пізнання має успіх за умов застосування двох методів – індуктивного й дедуктивного. Великого значення при цьому надає спостереженню і досліддам^{xli}. Г.Кониський дошукувався таємниць, щоб здобути з них практичну користь. Тому свій курс філософії він сформував з таких розділів: логіка; раціональна філософія, або логіка; моральна філософія, або етика; філософія природи, або фізика; філософія надприроди, або метафізика^{xlii}.

Отже, наукові здобутки філософів-богословів Києво-Могилянської академії духовно регламентують методологію дошкільної пастирології. Ця регламентація полягає в тому, що дитина з раннього віку повинна зрозуміти те, що людина зобов'язана продовжувати активно втілювати (творити) Божі задуми у життя. Для цього необхідно озброїтися християнською мораллю, наблизитися до природного розуму, розвинути

чуттєве пізнання, здобути належну освіту і ургентно формувати впродовж свого життя філософські аспекти богословської науки. Під ургенцією дошкільного пастира треба розуміти філософські поради як помічника віри, а не шкідника. Однак потрібно використовувати філософську методологію так, як це здійснювали професори-духівники академії.

Значних наукових досягнень філософського богослів'я було досягнуто у Київській православній богословській академії, якій у 2015 році виповнилося 400 років.

Початок діяльності Київської академії припадає на 1615 рік, коли за часів святителя Іова (Борецького) була заснована Київська братська школа. У 1632 році святитель Петро (Могिला) об'єднав Київські братську та лаврську школи, внаслідок чого навчальний заклад отримав назву Києво-Братської академії, а з 1658 року – Києво-Могилянської академії. На її базі в 1817 році було відкрито Київську семінарію, а в 1819 році – Київську духовну академію^{xliii}.

Твори першого ректора Київського братства Іова (Борецького) до нашого часу майже не збереглися. Втім уявлення про його політичні, а також філософсько-богословські ідеї можна отримувати з приписуваного йому і підписаного ним разом з іншими церковними діячами твору «Протестація» (1621). У цій праці Іов обстоює права, звичай й віру українського народу, захищаючи їх від зазіхань з боку світської і духовної влади Речі Посполитої й обґрунтовуючи потребу різних форм протесту з метою поновлення справедливості. Йому також приписують авторство полемічного твору «Пересторога» (бл. 1605 – 1606), який має яскраво виражену антикатолицьку та антиуніатську спрямованість, обстоює думку про необхідність піднесення освітнього рівня в Україні шляхом організації своїх шкіл^{xliv}.

Історія філософської думки України містить в собі такий феномен як духовно-академічна філософія XIX ст., яка отримала назву «Славетна київська школа». Засновником цієї школи був ректор архієпископ Київської духовної академії Інокентій (Іван Борисов), який заснував новий український напрям у підході до богослів'я – «сердечне богослів'я» на протигау німецькому напрямку – «неологізму».

Натхненний проповідник, реформатор вітчизняного богослів'я філософ і богослов Інокентій вперше застосував історичний та історико-порівняльний методи до вивчення предметів богословської науки та її викладання, ввів нові богословські дисципліни – історію догматів, символіку (історію символів віри), еклезиастіку (вчення про Церкву). Часи ректорства Інокентія були потужним стимулом до розвитку професійного філософствування в Україні^{xlv}. Він достеменно усвідомлював роль філософії для богословської освіти. Світоглядна позиція, уподобання Інокентія сприяли зародженню і формуванню філософської школи з притаманними тільки їй особливостями^{xlvi}.

Професор кафедри філософії Київської духовної академії Памфіл Юркевич (випускник цього вузу) відомий як український філософ і педагог. У своїх філософських працях «Ідея», «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», «Із науки про людський дух» та ін. він стверджував, що філософія має бути повним і цілісним знанням і саме тому вона не може обмежитись пізнанням самого лише механізму світу. Філософія намагається пояснити явища світу, що знаходиться перед нами або відкриваються в нас і з ідеї та за допомогою ідеї, пробує з'ясувати і обґрунтувати те світоспоглядання, початки якого знаходяться в будь-якій людській душі і яке необхідно допускати релігійним і моральним життям людства. Приділяючи значну увагу проблемам пізнання, Юркевич у «філософії серця» зазначав, що серце є центром і в усіх пізнавальних діях душі. Звичайно, розум, «голова» керує, планує, диригує цей процес, але серце породжує. Він намагався пов'язати біблійне вчення про серце, за яким воно є прихованим, але основним життям духу, з християнським началом моральності і цим самим з'ясувати значення цієї моральності для потреб практичної філософії. Професор виступає за гармонійне співвідношення між знанням і вірою і сподівається, що саме у вченні про серце

закладені основи релігійної свідомості людства^{xlvii}.

Після закінчення Київської духовної академії Петро Ліницький став професором кафедри філософії цієї ж академії. Написав ряд праць, серед яких «Огляд філософських вчень», «Витончена література й філософія», «Основне питання філософії: Досвід системного викладу / Підручник для духовних академії», де філософія була в своїй основі поєднанням різних філософських течій та тенденцій. Ліницький розглядав глибинну проблему теїстичного філософствування – співвідношення віри й розуму – як проблему взаємин між вірою і природничим знанням, вірою й наукою, стверджуючи їх єдність у пізнанні й житті світу^{xlviii}.

Великий внесок в українську національну філософію вклали й інші випускники Київської духовної академії, серед яких Орест Новицький, Сильвестр Гогоцький, Йосип Міхневич, Петро Авсенев та інші. Працюючи в академії вони залишили велику філософську спадщину для розвитку філософського богослів'я та пастирології. Деякі українські філософи, хоча й, закінчили Київську богословську академію, але не стали ні пресвітерами, ні викладачами академії, проте завоювали високий науковий авторитет. Це стосується мандрівника-філософа Григорія Сковороди, його знаменитих праць «Наркіс. Розмови про те: пізнай себе», «Вступні двері до християнської добронравності», «Боротьба архистратига Михаїла з сатаною, про це: легко бути добрим», «Сад божественних пісень», «Суперечка біса з Варсавою» та ін.

Зasadничою концепцією Г.Сковороди є вчення про дві натури і три світи. Він вважав, що світ складається з двох натур – видимої і невидимої, зовнішньої і внутрішньої, тварі й Бога. Вчення про дві натури пов'язане з концепцією про три світи, яка поділяє все існуюче на три види буття, або світи – великий (макрокосмос), малий (мікрокосмос) і символічний – Біблія. Шлях пізнання невидимої натури – Бога через пізнання людиною самої себе, своєї «внутрішньої людини», і є на думку Сковороди можливий і єдино правильний. Він вважав «внутрішню людину» водночас індивідуальною й надіндивідуальною (космічною). Людське самопізнання дає змогу пізнати внутрішні закони буття зовнішньої природи, а розшифрування біблійної символіки водночас із відчайдушною боротьбою людини із власною «злою волею» скеровує її на правильний шлях пошуку Бога – невидимої натури, тобто істини і добра. Розв'язання проблеми щастя Сковорода бачить через нове народження людини, що має ознаки містичного переображення, розкриття її божественної суті, виявлення закладеного у неї Богом таланту, що забезпечує їй, зрештою, працю за покликанням^{xlix}. Сковорода був переконаний, що духовне відродження людей, здійснення ними сродної праці автоматично призведуть до злагодженого функціонування суспільства.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

ДОДАТОК Ж

Деякі аспекти християнської педагогіки (ЗА ДжЕРЕЛОМ¹)

Реалізація завдань та змісту християнської педагогіки лягає в конкретизації сутності християнських цінностей, ідеалів, зразків у правдиво-правовому практичному полі розкриття значень християнських орієнтирів і в історії людства, і в житті конкретної людини; а також осмисленні засобів регулювання людського співжиття з високою самооцінковою силою протидії злу та бажання спасіння своєї душі.

Способи християнської педагогіки (традиції, що реалізують вчення Христа) привертають увагу до єдності думки, слова, вчинку людини; корегують потреби та інтереси індивідів, щоб вони не переросли у зловживання (що може спричинити до зла), стимулюють до засвоєння християнсько-традиційних, усвідомлених ціннісних основ, що базовані як на вченні Ісуса Христа, так і на проповідуваннях апостолів, які віддзеркалюють його вчення про сутність розрізнення гріха та безгріховності, розвивають у людини якості творця культурних, духовно-матеріальних, етично-моральних цінностей.

До дієвого змісту християнської педагогіки відносяться державно-релігійні свята: Різдво, Великдень, Трійця - та підготовка до них, виховні традиції яких мають такі основні спрямування: демонстрація застережень людині щодо можливих відхилень у гуманних орієнтирах; дидактичні вказівки на небажані негативні наслідки щодо невміння запобігти злу; розвиток відповідальної уваги до всього того, що відбувається навколо; стимулювання здатності прикладати зусилля до посильного внеску в суспільний порядок, наслідування Божим Заповітам.

Залучення підростаючих поколінь до культури християнської педагогіки визначатиме практичну дієвість цілого ряду основних виховних напрямів, зокрема: навчання уважливості до навколишнього світу, поважливості у реалізації заповідей Божих, зміцненню та цінуванню шлюбно-сімейних цінностей, аналізу вчинків та удосконалення своїх можливостей, формування основ духовного корекційного начала.

Серед ключових дидактичних орієнтирів християнської педагогіки, що сприятимуть появі обов'язку перед собою, можна виділити такі: самокорегування (здатність не загубити свою душу), віднайдення життєвого сенсу (протидіяння злу), самоосмислення (простування дорогою Божих заповідей), пошуки шляхів до розмови з Богом (бажання жити в якості Творця, уміння самообмежитись, відмовити собі, уміння безкорисливо служити правді, уміння турбуватися про природу, земні надра, про «братів менших»). Дидактичні орієнтири християнської педагогіки спрямовують людину до вищих духовних цінностей, наділяють відповідальністю, навчають жити за Законами Божими. Відсутність у свідомості орієнтирів на заповіді Божі породжує невизначеність моральних орієнтирів, бездуховність.

Важливим механізмом корекції почуттів людини була християнська норма, котра виділяла, як взірець, поведінку свідому й морально-відповідальну. Відповідальність передбачалася не лише за свою поведінку, а й за честь роду, сім'ї, своїх помислів і дій. В основі правил співжиття у виховній народній системі були християнські норми, які визначали обов'язки людини перед собою по відношенню до оточуючого світу, давали зразки, які не лише орієнтували на гідну поведінку особистості, але й спонукали до можливості оцінювати й регулювати її. Християнські норми закріплювалися в такому виховному контексті, як справи милосердя, що розшифровувало не лише упізнавання й розуміння певних ціннісних якостей особистості, але й практичну реалізацію їх (совість, гідність, терпимість, справедливість, обов'язок, добротність, честь тощо).

Обрядова християнська культура є формою залучення дитини до релігійної дійсності у сім'ї, освітянському процесі, самовизначенні, самовихованні. Релігійний обрядовий контекст своєю дієвою культурою добротності самопрезентації спрямовує людину на активну життєву позицію, що переповнює її змістовну самовизначеність, знімає

напруженість, стимулює здатність «рівняти дорогу Тому, Хто їде на хмарах». Засобами обрядово-релігійного контексту індивід отримує інформацію, що керована волею Божою й навчає обов'язку бути людиною. Обрядові дійства! В самих словах цього терміну міститься часточка смислу, що вказує на порядок, гармонію, рух та дію. Обрядова дія (як рух і діалог) є реалізацією обрядової традиції, наприклад, складання різдвяного привітання. Обрядова християнська культура стимулює здатність на самоустановку у створенні безпеки своїх життєвих інтересів та моральної безпеки ближнього.

Обрядові дійства в циклі обрядовості свят річного релігійного циклу - це також гармонійність та ритм, адже власне слово “обряд” означає “ряд”, “порядок”.

Звичай, традиція допомагають людині осмислити порядок та циклічність цього порядку у житті, побуті. У даному випадку під звичаєм розуміється не складова обрядовості, яка у своїй основі має досить багато засобів самовдосконалення особистості (підготовка до виконання духовної пісні, складання духовної пісні, підготовка вступного слова до пісні), а усталений спосіб поведінки.

Обрядова культура, традиції релігійних свят завжди оздоблені такими креативним засобами: словом, словом-риторикою, творчим дійством - саме у цьому виховний зміст державно-релігійних нинішніх свят.

Людяний підхід у християнських святах - це найголовніший компонент духовного удосконалення людини, який характеризує націю на демократичному рівні її розвитку, що регулює МММ стосунки на сукупності гуманних принципів, вимог, норм та правил співжиття.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток 3

Пастирські методики

1. Духовні реколекції дошкільнят

Реколекція (від лат. – відновлення) для дитини, а також і для дорослої людини є духовним відновленням, яке має обов'язковий характер.

На нашу думку, слід починати з того, що колекція духовних надбань дошкільних дітей так чи інакше починається із відомостей про Десять заповідей Божих і Дев'яти заповідей блаженств, а також основних законів душі і тіла.

Другим духовним стрижнем у колекції є Дев'ять заповідей блаженств, які доповнюють Десять заповідей Божих методичними життєдіяльними рекомендаціями, є фундаментом християнської моралі і замінює матеріальне духовним.

У реколекційній діяльності треба усвідомити, що одні знання (тобто розум) не можуть забезпечити дитині стійкість і впевненість на все життя: можна знати напам'ять факти, вивчити їх, але не розуміти їх. Розум любить до чогось братися, і коли він не матиме чогось доброго, природного, тоді звертатиметься до поганого, штучного, викривленого. Відвідування дитиною богослужінь дає пізніше дитині зрозуміти, що вона своїм розумом доводить те, що відчуває її серце, оскільки вона під впливом батьків дозволила Святому Духові удосконалювати, змінювати себе.

Регулярне відвідування богослужінь формує розсудок дитини. Адже інколи не розуміючи змісту дій священика, дитина засвоює певні церковні атрибути, трафарети, штампи. Вона буде знати в основному як вести себе в окремих місцях літургійного процесу, оскільки так роблять всі прихожани. Пізніше у дорослому віці сформований розсудок позитивного впливу на розум, що дасть можливість обґрунтувати свої дії.

Пастирська реколекційна діяльність у сфері моральних почуттів полягає у допомозі дитини знайти себе у матеріальному світі, який для неї є поки що незрозумілим. Таке почуттєве знаходження себе забезпечує християнського розвиток.

Отже, із розуму, розсудку та розуміння не можна вивести почуття любові до Бога. Дослідники доводять, що єдиним джерелом достовірного знання про Бога є інтуїція серця як морального почуття. Серце є чистішим від розуму. Цього часто не розуміють вихователі, заставляючи більше працювати розумом, а не почуттями. Звідси й основне завдання реколекціоніста – навчити дитину опускати думки у сферу серця, очищувати серце молитвою. Ісусові потрібне наше серце, а не розум і цього потрібно навчати дитину, щоб злі почуття, запекле серце не спотворювало перешкод розвитку того духовного життя, яке Бог вдихнув у нас. Тобто дитину потрібно навчити міняти себе з середини, уміти просити отримання дару Духа Святого, адже у людині живе Бог і Його сила, що потребує духовної підтримки, очищення негативних почуттів, розширення сфери повноваження Духа Святого.

Реколекціонування елементів духу і душі дитини необхідно поєднувати з приведенням у порядок фізичного здоров'я.

В учіннях Церкви здоров'я розглядається як цілісність всіх аспектів людського існування, яка споконвічно притаманна богоутвореній природі людини виключно за благістю, мудрістю і милістю Бога, який призиває людину в акт творіння із небуття у буття. Здоров'я є одною із суттєвих характеристик природного стану людини як вищого творіння Бога, створеного за Своїм образом і подобою. Здоров'я – це природна умова і необхідна передумова земного благодіяння людини, володіння ним є дуже важливим аспектом повноцінного існування людини. Утверджувати світоглядні й етичні цінності християнства, Церква закликає людей до цілемудреного й помірною життя, до сумлінної і чесної праці, до подолання моральних хиб, до милосердя, страждання і допомоги страждаючим.

У дошкільному віці закладаються основи свого «Я», тому цей період потребує серйозного коригування для того, щоб зрозуміти сутність дарунку Божого – фізичного

здоров'я у процесі виконання Божих завдань на землі. Цінування здоров'я, уміле й раціональне розпоряджання ним необхідне для досягнення спасіння. Дошкільне дитинство може супроводжуватися чистими хворобами, але реколектант (пастир) повинен нагадувати, що здоров'я не є постійним, фіксованим станом організму, а тайною буття людини і світу.

Реколектант повинен націлити дошкільнят на правильну експлуатацію організму, дотримання норм санітарії тощо. Тобто дитини повинна відноситися так до фізичного здоров'я, як до найкращого побутового подарунку близьких, але з тією відмінністю, що цей подарунок є святим і розрахований на все життя. І зробивши одне зло, дитину тягне до інших намірів зла і т.д. В результаті появляється такий випадок, який потребує детального аналізу. Тоді реколектанту чітко видніється сутність гріха, його причини і способи духовного очищення.

Законами еволюції слугують Божі Закони, які впливають із кожного дня творіння світу, а потім Закони Божі (Десять заповідей і Дев'ять заповідей блаженств), а також закони душі й тіла людини. Закони духу людини кожна людина формує самостійно, які можна умовно підпорядкувати певним періодам реколекційних впливів пастиря.

У реколекційній діяльності пресвітера існують чіткі періоди – це річне коло богослужінь. Дитина, яка відвідує церкву, кожен рік слухає приблизно однакові проповіді пастиря на одне і теж свято. Тут реколекція полягає у нагадуванні, відновленні стрижневих біблійних відомостей, які є абсолютною істиною. Однак відносно істину, неповну духовну інформацію пастир повинен настирливо реколекціонувати, фактично заново навчати, встановивши для цього свій порядок, наприклад, перед початком нового навчального року, перед Різдом Христовим, під час великого посту та ін. В цих випадках має місце періодична система реколекції духовності, яка є обов'язковою у християнському вихованні дошкільнят.

Посиленої реколекції потребують ті випадки, коли дитина пробує засвоювати інформацію, віддалену від стрижня духовності. Адже до такої інформації дитина додає свої спостереження і утворюються небезпечні фантазії у сфері духовності. Такі негативні духовні сполуки вимагають від реколекціоніста (духовного керівника, пастиря) умілої, роз'яснювальної діяльності, оскільки він веде боротьбу із природою, яка відокремлює людину з Богом.

Отже, духовні реколекції дошкільнятам скеровані на розвиток внутрішнього світу дитини, її релігійних почуттів. Адже все, що сприйняв розум, потребує духовного щеплення – віри у Бога, духовної реколекції шкідливого впливу середовища, що дозволить сформувати впевненість у життєдіяльності в навколишньому середовищі. Слід наголосити, що духовні реколекції з правильно вибраними формами і методами пастирської діяльності з дошкільнятами зачіпляють найглибші сторони дитячої душі, які недоступні іншим інституціям.

2. Позаслужбова діяльність

Реалізація покликання священика найкраще здійснюється у його позабогослужбовій діяльності, де можна адекватно оцінити дотримання, виконання, використання та застосування канонічно-богословських норм для забезпечення духовної життєдіяльності людини. У позабогослужбовій діяльності священик реалізує себе як пастир. Зрозуміло, що для такої діяльності богословські знання повинні доповнюватися іншими знаннями, зокрема філософськими й педагогічними. Ці знання є рушійними для пастиря, тобто мають методологічне значення для релігійних уявлень у формуванні смисложиттєвої парадигми людини-парафіянина – пошуку Вищого Блага і Вищої Цінності. Володіючи філософією і педагогікою, пастир має можливість якісно налагодити свою позабогослужбову діяльність, оскільки він більше наближається до життєвих потреб парафіян, краще розуміє нагальні проблеми і може доступніше їх вирішувати.

3. Діяльність пастиря у родині дитини

Дошкільна пастирологія здебільшого нагадує початковий період умовної сімейної пастирології, яка насичена культурними здобутками поколінь, відображає менталітет української християнської родини. Найважливішими потребами сучасного українського суспільства є відображення тієї християнської культури, яка міститься у підсвідомості народу, у його генній інженерії. Ця культурна християнська інформація не знищена, а лише забута, ніби приспана різними (навіть штучними) державними тенденціями протягом багатьох століть.

На основі національної етносоціальної та родинної християнської культури необхідно віднайти завдання пастиря у роботі з дошкільнятами шляхом впливу й розвитку сімейної пастирології.

Родинні аспекти християнської культури дитини мають певні елементи, складові частини, тобто компоненти, які визначають цілісність цього дослідження. На нашу думку, до таких основних компонентів належать: духовне народження; ментальне надихання; родинна етика; християнський етикет; екологічна етика; працелюбність.

Початковим елементом християнської культури дитини є хрещення як духовне народження. Святіший Патріарх Філарет зазначає, що Церква бачить у дітях і непорочній юності сад Божий, який вона зобов'язується виростити і виховати для вічності. На дітей Церква дивиться з блаженною надією, з священним хвилюванням, з особливою радістю.

Тому хрещення – це початок будівництва храму Божого у самій людині, фундамент і таїнство довершеної людини у майбутньому. Адже батьки повинні зрозуміти, що їхня дитина розкриватиме талант не в майбутній професії, а у становленні справжньою людиною з високою християнською культурою. Такий талант дитина отримує через хрещення як глибину духовної зміни, як нове народження.

Молитва як будівля всіх чеснот, без яких неможливо її здобути та зробити досконалою, завершує і увінчує собою всі наявні чесноти. Шлях до чесноти-це втеча від світу. Удавання до Бога – це спрямування своїх слів до Бога, звертання до Нього не стільки за очищення себе від пристрастей, спокус, щоб не бути у забутті, а перебувати завжди з Богом. Преподобний Нил Синайський говорив, що не потрібно молитися за сповнення своїх бажань, бо вони не завжди перебувають у злагоді із Божою волею (*Добротолюб'є*, 2009, с. 139).

Духовне удавання, спрямування своїх слів до Бога дитина повинна здійснювати молитвою як духовною розмовою з Богом. Це удавання повинно викликати велике бажання, без лінощів. Відчуття духовної потреби через молитву як удавання до Бога, натхненне Божою волею любові і самою дією любові Бога.

Отже, духовне удавання до Бога формує таку християнську культуру, яка відкриває шлях до висот духовного пізнання. Пресвітер разом з батьками, хресними батьками, впливовими членами родини повинні знайти шляхи піднесення християнської культури дитини через молитву та любов до Бога.

Наступним компонентом християнської культури дитини дошкільного віку є ментальне надихання. Йдеться про генетичні фактори, які викликають духовно-душевне піднесення, спонукання до формування онтологічної християнської культури. Ці фактори можна розвинути тільки у дошкільному віці (не виключаючи ще й утробний період розвитку).

У науковій літературі висвітлені різні розуміння поняття менталітету й ментальності, однак вони не повністю стосуються християнської культури.

На нашу думку, під менталітетом слід розуміти прадавні антропологічні засади, які передаються генетично для культурологічної діяльності наступних поколінь. До антропологічних засад відносяться здатності тілесних, душевних й духовних ознак, які переходять в установки, укладений стан, що практично не піддається цілковитій зміні. Дитина успадковує ті засади на підсвідомому рівні та використовує їх у майбутній культурологічній діяльності. Нас найбільше цікавить діяльність у сфері релігії, тобто

батьківська і прабаб'яківська віра у Бога і життя за цією вірою. Це означає, що відхід від прабаб'яківських релігійних засад є штучністю і недоречністю.

Ментальність – це дія, притаманна характеристика, зовнішні і внутрішні властивості конкретного менталітету.

Для формування християнської культури у дітей дошкільного віку ментальне надихання більше стосується ментальності, ніж менталітету. Це надихання відображає комплекс впливових факторів на дитину, яка ще навіть не розуміє цих впливів. Особливо це стосується релігійних свят, церковних пісень, фольклору, турботи про померлих та ін.

Отже, ментальне надихання формується під впливом багатьох факторів, серед яких переважає прабаб'яківський досвід духовного життя, природне середовище, місцевість, методика виховання дитини під вмілою пастирською діяльністю. Варто пам'ятати, що ментальне віддзеркалення дошкільного періоду має місце у шкільному і дорослому віці і у ранньому дитинстві мозок найкраще сприймає нове, накопичує знання.

Стійкі структури християнської культури дитини містяться у родинній етиці. Адже Господь постійно стукає у двері наших сердець, не грюкає, а терпеливо чекає, коли Його запросять у гості в сім'ю, в родину, в помешкання. Це запрошення повинна здійснити родина дитини, звідки й бере початок родина етика християнства.

Християнська етика – це християнсько-богословське вчення про мораль, яке засновується на моральних принципах і нормах Біблії, головним чином Нового Завіту (*Релігієзнавчий Словник*, 1996, с. 110). Моральні норми християнства випливають із Десяти Заповідей Божих, Нагірної проповіді, дев'яти заповідей блаженств та ін. Стосовно родинної етики для дошкільника ми розглянемо моральні норми, які містяться у тих основних елементарних діях, які притаманні ранньому дитинству: батьківський послух, повага до родини, відношення до трапези, побутова мораль.

Отже, родинна етика має велику потенційну духовну силу у справі формування християнської культури, оскільки існує щоденний вплив на свідомість, підсвідомість й почуття. Високий ступінь родинної етики зберігається упродовж життя і виступає надійним орієнтиром у добрих вчинках, джерелом власної духовності.

Родинна культура немислима без християнського етикету, що є вимогою постійного духовного надбання, фундаментом, який повинен витримати велике духовне навантаження у майбутньому житті.

Фактично дитина у ранньому віці повинна засвоїти певний мінімум етикетних правил, які стосуються: мови, спілкування, вітання, поведінки, благородних манер (жестів), зовнішнього вигляду, відношення до подарунків тощо.

Одним із зовнішніх проявів вихованості людини є її мова, культура мови. Через мову людина виражає найрізноманітніші думки, цілу чашу почуттів й емоцій. Яскраве слово окрилює думку, запалює серця і перековує душі. Вбога і невиразна мова свідчить про вбогість думки, обмеженість духу. Особливо потрібно шанувати рідну мову.

Рідна мова – це мова наших батьків і мова народу, з якого ми вийшли, це найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації. Мова зв'язана нероздільно з народом та його історією, і коли ми, за Христовим прикладом, мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити й берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати (Іларіон (Огієнко, митр.), 2014, с. 88).

Уміння спілкування, слухання співбесідника виховується змалку. Так, дитина завжди більше слухає старших, але з однолітками вона намагається спілкуватися так, як це було з нею. Для цього дитину не потрібно повчати, а краще показати; потрібно не сперечатися з нею, а вести діалог; потрібно не говорити навперербій чи перекрикувати, а проявляти увагу і терпеливо вислуховувати точку зору дитини, потім допомогти розібратися у її неточності. Цьому допомагають різноманітні історичні факти з життя Ісуса Христа, які є найбільш повчальними.

З раннього дитинства потрібно навчитися вітатися з батьками, старшими і

особливо однолітками. Треба щоб були засвоєні такі форми звертання: Слава Ісусу Христу, Христос рождається, Христос воскрес, Христос посеред нас. Але світське життя вимагає й інших форм: добрий день, добрий вечір, доброго здоров'я, будьте здорові, надобраніч та ін. Звичайно, перевага повинна надаватися християнським формам, але в жодному разі не: привіт, чао чи ін. Християнська культура тут полягає в тому, що людина повинна прославляти Бога а не частини добового періоду чи окремої особи, адже і здоров'я, і удача, і сон все залежить від Господа.

Християнський етикет повинен бути насичений релігійним змістом, моральними цінностями, народними надбаннями, щоб дати дитині в майбутньому своєрідну етикетку гречно вихованої особи.

Бог створив природу для людини. Використання дарів рослинного і тваринного світу є закономірним явищем, але воно потребує певних правил, оскільки байдуже відношення до природи, до навколишнього середовища, знищення його є порушенням природних, Божих творінь і свідчить про недостатній рівень християнської культури. Іншими словами родинні зусилля повинні бути спрямовані також на екологічне виховання, яке формує екологічну етику. Екологія є вченням про взаємодію біологічних процесів, природного середовища із людиною. Така взаємодія пов'язана із наявними екологічними проблемами й кризами, які так чи інакше негативно впливають на фізичне та психічне здоров'я людини і гальмують виконання людиною Божих настанов.

Шанування довкілля пов'язано із відчуттям краси, гармонії світу природи, відповідальністю за майбутнє рідної природи. Зелені насадження, ліси, річки, озера, ставки, тварини підземного, водного, наземного, повітряного простору розвиваються за власними законами. Дитина повинна усвідомити ще із дошкільного віку, що втручання людини у природні процеси, внесення змін до оточуючого середовища є необхідними, життєдіяльними, але ці зміни мають бути незначними і потребують відновлення порушеного стану, надання можливості розвиватися еволюційно шляхом внутрішнього саморозвитку. Дитина має можливість сформувати шляхом догляду за живими кутками в квартирі (квіти, вазони, газони, сад), за домашніми тваринами, за чистотою в кімнаті, на подвір'ї, на вулиці, у громадському транспорті, відпочинку на природі, туристичних походах і т. д. Тобто відчуття радості у природі, економію природи дитина може відчутти дома, що формуватиме високий рівень екологічної свідомості, шанобливе ставлення до довкілля, які є визначальними чинниками екологічної етики.

У християнській культурі почесне місце відводиться працелюбності. Маральні норми скеровані проти лінощів, дармоїдства, ухилення від фізичної чи інтелектуальної праці. Праця – це цілеспрямована діяльність, в якій люди за допомогою відповідних засобів діють на природу, пристосовуючи її для задоволення своїх потреб.

У дошкільному і молодшому шкільному віці діти відносяться до праці позитивно. Бавлячись, всі діти працюють на доступному для їх віку рівні, відтворюючи мимовільно всі основні операції людської роботи, причому, роблять це з великим задоволенням.

Досвід християнського виховання засвідчив, що працелюбність має позитивний вплив на поведінку дітей, їх психіку та взаємини з іншими людьми. Йдеться про особливу духовну потребу дошкільнят. Тому чим скоріше розпочинати виховання дитини на християнських цінностях, на ідеях добра і любові, тим глибше і міцніше западуть вони у душу. З цього приводу науковці – педагоги склали десять «золотих правил» виховання щасливих дітей. Два правила стосуються виховання працелюбності: «привчайте дітей до праці. Але без примусу. Подбайте, щоб вони набули трудових навичок, щоб їхнє життя було заповнене цікавими та корисними справами; не виконуйте за дітей те, що вони можуть зробити самі. Тому завданням батьків є дати дітям знання про благородну роль праці в житті людини гідна праця потрібна для створення та примноження у світі добра та краси, вона благословенна Богом, що праця дитини – це допомога батькам; виховувати повагу до чесної, сумлінної праці, працелюбство» (Химич, 2012, с. 37).

Пастирська діяльність у вихованні працелюбності дітей дошкільного віку впливає з форм взаємодії його із сім'ями та родинами. Адже Священне Писання достатньо містить норм, які регулюють сумлінну працю, допомогу батькам, старшим і немічним людям, молодшим дітям, що є важливим виявом рівня християнської культури.

Отже, родинні аспекти християнської культури дитини дошкільного віку мають свої компоненти, які розкривають сутність пастирської діяльності. Враховуючи, що людська діяльність часто має негативний характер, необхідно формувати етичні вимоги до екології, довкілля, власного здоров'я, що повинно надихати пастиря на пошуки форм та методів відповідної діяльності.

4. Методика дихотомії

Дихотомія (від лат. – поділ на дві частини) – це дуже ефективний вид поділу. Вона характеризується тим, що члени поділу не перетинаються (тобто виключають одне одного), такий поділ здійснюється тільки за одною основою, а також дотримується правило співрозмовності. Операція поділу застосовується у випадках, коли необхідно визначити види родового поняття. Прикладом дихотомічного поділу може слугувати поділ злочинів на навмисні і ненавмисні (*Дихотомія*).

У дихотомії дитина – Бог основою поділу і, відповідно, видоутворюючою ознакою є об'єкт, на який скероване діяння – успадкування Царства Небесного. Звідси впливає два суперечливих (які не мають перетину) один одному поняття: добро і зло. У поняття «зло» входять різноманітні види і, таким чином, два утворених дихотомією поняття вичерпують весь об'єкт діленого поняття, тому розглядуваний об'єкт – успадкування Царства Небесного відображається в одному із них (добро або зло). При творенні добра умовні двері до Царства Небесного відкриті, а при творенні зла – закриті.

Розгалуження земного життя на згадані дві частини здійснюється людиною самостійно. У ранньому дитячому віці це розгалуження є свідомим (умисним) чи несвідомим (неумисним) вибором батьків. Якщо вибрано дорогу добра, то ангели – охоронителі в цьому активно допомагають, якщо дорога до зла, то ангели активно воюють із темними силами. Перемога у боротьбі буде тоді, коли людина чітко вкаже сама собі на вибраний шлях добра. Тобто ангели всіляко намагаються, щоб дитина не була дитиною темряви. В цьому й полягає основний зміст небесної любові та єдність з Богом.

Бог вбачає у кожній дитині майбутнього вісника – ангела. Тому благословляє своїх посередників, ангелів Церкви – священників (медіаторів) до медіації у вихованні досконалої душі кожної дитини. Зауважимо що медіатор у церковних відносинах відрізняється від медіатора, як спеціаліста у світських відносинах.

Медіатор – спеціаліст (професійний медіатор) призначений вирішувати конфлікти за допомогою медіації. Він бере участь у процедурі медіації як третя, незацікавлена сторона. В процесі перемовин медіатор допомагає конфліктуючим сторонам зрозуміти інтереси свої і супротивника, визначити займані позиції. Також медіатор підводить сторони до пошуку конструктивного вирішення спору, який влаштував би обидві сторони і допомагає знайти те рішення, яке б влаштувало всіх учасників конфлікту (Патріарх Філарет, 1996).

У церковних відносинах священник як християнський медіатор є пастирем і не може бути третьою незацікавленою стороною. Крім того, він не призначений розв'язувати конфлікти, а скоріше, не допускати їх. Повноваження християнського медіатора пастиреві дав Бог, який на основі християнської етики, морального богослів'я і законів Божих настирливо веде свою паству до Царства Небесного. Звичайно, цей шлях важкий, тернистий, нелінійний, містить багато перешкод, навіть суперечок, але він правильний, ортодоксальний, єдиний. Особливе місце у такій потрібній медіації займають християнські вимоги до дихотомії «дитина – Бог».

Існування дошкільної пастирології має місце тоді, коли народжуються діти.

Медіації уцерковлення впливають з того, що людина прийшла на землю з новою

чистою душею і їй необхідно по-Божому зустріти, прийняти, скерувати в онтологічне русло.

Уцерковлення – це в широкому розумінні долучення людини до християнської традиції і церковного життя; у богослужбових книгах – особливий чин, який здійснюється над малятком і його матір'ю через 40 років після його народження. Термін «уцерковлення» можна віднести і до матері малюка, оскільки тільки через 40 днів після родів їй дозволяється знову ввійти у храм, тобто «уцерковитися» (або «усороковитися»). В теперішній час уцерковлення відбувається, але після хрещення. Справа в тому, що упродовж історії два різні обряди уцерковлення злилися в одне. Перший обряд – передхрещальнеуцерковлення матері з дитиною (повернення матері до церковного життя і підготовка немовляти до хрещення).

Християнський медіатор – пастир знає, що ніхто не може змінити сутність душі, бо вона богоподібна і наділена владою над земним творінням. Саме медіація сприяє отриманню цієї влади. Адже людина створена для неба, а земне життя є лише короткочасною мандрівкою. Медіатор допомагає перетворенню номінального у реальне, тобто з потенційної малої дитини він намагається за допомогою норм канонічного права виховати повноцінного християнина, забезпечити вростання дитини у церковне життя. Саме у Церкві дитина може отримати правильний напрям виконання Божого задуму щодо діяльності людини на землі. Уцерковлення тоді стає благословінням на таку християнську діяльність є початком відліку.

Наступним етапом християнської медіації є процес провадження дитини до Бога, спілкування дошкільнят з Богом, яке повинні здійснювати батьки під духовною опікою пастиря.

Помилковим є така практика, що батько має намагатися передусім підтримувати свою дитину тільки матеріально, забезпечити їй благополучне майбутнє. Але матеріальна допомога далеко не є найважливішою і в жодному разі не може стояти на першому місці, адже батько насамперед повинен морально підтримувати щоденний вибір своєї дитини, яка поступово дорослішає. Батько має старатися формувати у дитини християнський дух, повинен своїм щоденним прикладом навчити свою дитину жити чесно навіть у найскладніших життєвих умовах (*Бути батьком – це насамперед провадити дитину до Бога!*).

Медіатор – пастир повинен скеровувати праведних батьків до того, щоб дитина зрозуміла, що Бог перебуває в глибині її істоти, що Він недалекий і можна реально вести свою дитину до святості, оскільки діти є Божими спадкоємцями щасливого життя і у земному житті вона повинна дивитися на небо. Тонкощі провадження дитини до Бога містяться у молитвах, частому перебуванні на богослужіннях у храмі, що є надійним захистом на все життя.

Противники Божі (злі темні сили) намагаються замінити спілкування з Богом із собою, хочуть перекрити собою небо – тому що поки дитина слухає Бога, вона в безпеці, а як тільки це спілкування припиняється, одразу ж на спорожніле святе місце збирається усяка нечисть, пропонуючи свої послуги. В даному випадку існує духовний перелюб (заміна Бога на зло), як смертельний гріх, що губить душу. Тому дитину потрібно чим найскоріше навчити молитися, оскільки спілкування з Богом можливе тільки через молитву, яка всебічно захищає людину від царства омани і його духів, лікує розум і є свідомством духовної зрілості, вірності і служіння. Результатом молитви є знайдення Бога.

Легше здійснювати підготовку семирічної дитини до першої сповіді, якщо вона виховується у віруючій, церковній сім'ї, відвідує недільну школу. До такої дитини будуть інші побажання, аніж до дитини, яка залишилася без повноцінного християнського виховання. Тим не менше, незалежно від того, скільки вона знає і скільки може, сповідь та розмова зі священником – майже завжди справлять величезне духовне емоційне враження на дитину, надають їй поштовх, наснагу на подальшу працю над собою (*Про першу*

Сповідь і Причастя).

Медіатор дихотомії «дитина – Бог» своїм обов'язком вважає теоретичну підготовку до сповіді. Перед усім, це стосується акцентування уваги на тому, що сповідь – це християнська перевірка готовності дитини на примирення з Богом через скоєні, здійснені гріховні помилки, нечисті наміри, приховування своїх неправильних дій і думок через сором. Це своєрідний екзамен на духовну зрілість, який потрібно скласти протягом всього життя із знанням що говорити на сповіді, щоб стати справді вільною. Для сповідника потрібен постійний духовний керівник-медіатор, який дає потрібні рекомендації навіть у випадку забуття гріхів, якій потрібно визнати на наступній сповіді.

Медіатор повинен навчити дитину приймати власні постанови щодо майбутнього виправлення. Йдеться не про вимушене покаяння, що фальшивою присягою здійснювалося здебільшого в угоду іншим, а уміння прислухатися до голосу совісті.

Правильна сповідь немислима без відбуття покути, яку завдав спокутник.

Основними принципами медіації є добровільність, самовизначення, неформальність, гнучкість, відповідальність та незалежність медіатора (*Принципи Медіації*).

Вступаючи у життя, діти мають засвоїти багато правил, які склалися у кожному суспільстві. Це неписані закони гуманного ставлення до людей, норми поведінки в товаристві, правила бережливого ставлення до природи, вимоги щодо користування предметами побуту тощо. Зміст цих норм, за якими живе суспільство, дорослі конкретизують і в доступній формі подають дітям вербально, на власному прикладі тощо (*Соціалізація Дитини В Родині*). Йдеться про такий медіаційний принцип пастиря як неформальність, де увага приділена ніби на перший погляд неістотним правилам для дітей, проте у сімейній соціалізації чітко відображає дихотомію «дитина – Бог». Це стосується також родинних спільних трапез, прищеплення любові до постійного посту, запобіганням лінощів дітей як зраднику і помічнику зла, вироблення терпіння ганьби і пригнічення тощо. Ці неформальні прояви дитина сприймає належно, особливо коли в цьому виховному процесі бере участь медіатор.

Принцип відповідальності медіатора відображений у дотриманні певних правил і процедур. Це стосується онтологічного зв'язку дитини з Богом, який недозволено порушувати, а навпаки потрібно зміцнювати. Медіатору слід відповідально поставитися до основних знакових подій у житті дитини: вивчення молитв, підготовка до сповіді і Причастя, підготовка до вступу дитини у дитячий садок, вступу у перший клас загальноосвітньої школи, адаптації дитини у колективах. Взагалі принцип відповідальності повинен ґрунтуватися на медіаційному вихованні любов'ю і справедливістю.

Звичайно, медіаційна діяльність немислима без принципу незалежності. Незалежність медіатора повинна існувати у неналагодженні примітивних корупційних зв'язків. Це стосується не жадання матеріальних, фінансових вигод, різноманітної допомоги від третіх осіб. Основне у незалежності – це постійне збагачення духовної скарбниці дошкільника.

Медіації дихотомії «дитина – Бог» здійснюються і на такому етапі як процедура медіації бездоглядних дітей. У цій ситуації перебувають дорослі з дітьми, які живуть на вулиці, в тимчасових гуртожитках, незаконно зайнятих житлових приміщеннях (часто без належних побутових й санітарних умов) або тимчасовому приміщенні без постійного права володіння.

Опіка медіатором – пастирем дитини (Гал. 4. 1-3) повинна виходити з того, що у природі Бог для дитини все приготував і покладає на неї надії. Потрібна лише медіаційна допомога пастиря, яка одночасно є й випробуванням для нього. Позбавлена пастирської опіки дитина є тією загубленою овечкою, тим блудним сином, віднайденню чи поверненню яких радіють на небі. Дитяча облуда є наслідком байдужості батьків,

дорослих, що штовхає дитину на блукання у власній пітьмі. Прикро, коли Бог з неба швидше реагує на таких блукаючих, бездоглядних дітей, а люди, які щоразу стикаються з такими фактами, явищами, є черствими, хоча Бог зобов'язав їх бути іншими. Це підкреслює те, що Бог перевищує людське материнство і батьківство і Його любов є сильнішою від любові матері, батька до своїх дітей. Тому Божий приклад має стати поживою душі, джерелом духовності медіатора у питаннях спасіння покинутих дітей.

Неприродність часто проявляється в тому, що земні батьки спотворюють особу батьківства і материнства, не бажають говорити і думати як дитина і часто свідомими помилками не забезпечують онтологічної свободи своїм дітям. Відсутність належної свободи не дає можливості отримати благословення на отримання дитиною гідного дихотомічного звання «раб Божий».

Отже, медіатор дихотомії «дитина – Бог» покликаний всіляко сприяти постійному перебуванню дитини в присутності Бога, навчити нести свій хрест, плекати надію на дітей з священним хвилюванням, але з великою радістю. При цьому дитина не повинна постійно залишатися у стані дитини і харчуватися тільки умовним молоком. Потрібен розвиток і духовна сила для руху дорогою до Небесної Країни.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток И

Деякі методи пастирології

Необхідність наочних методів у дошкільній пастирології зумовлюється тим, що християнський вплив починається із розуміння значення ікон, хрестиків, приміщення храму, релігійних обрядових процесів та ін. Ці методи є носіями інформації, яку дошкільники в силу своєї допитливості із задоволенням сприймають, за допомогою спостереження і демонстрації.

Спостереження важливе всім дітям, а дошкільникам особливо, оскільки вони перебувають у початковому навчальному процесі, в якому пізнавальна цікавість має підвищену ступінь. Щоб спостереження не призводило дошкільника до фантастичних висновків, пастир націлює цей процес на зрозумілі дитині приклади земного життя Ісуса Христа. Завданням буде спостерігати за творінням добра Ісусом Христом, перераховуючи відповідні добрі справи.

Демонстрацію як наочний метод пастир використовує часто. Сюди входить: навчити дитину правильно хреститися, бити поклони, поводитися в церкві та ін. Також метод демонстрації притаманний у різних позабогослужбових діях: освячування квартири чи побутових речей, шлюби, хрещення і т. д. Однак ці дії пастиря, його демонстрацію потрібно дошкільнику ретельно пояснити, оскільки наочно-демонстративна інформація є виразом конкретної пам'яті і міцно вкорінюється у підсвідомості на все життя. Ефективним діями пастиря буде демонстрація релігійних картин, використовуючи при цьому відеозаписи та інші комп'ютерні технології.

Словесні методи християнського впливу на дітей дошкільного віку мають найбільше коригуюче значення для інтелектуального розвитку у сфері духовності. За допомогою слова пастир надає достовірну інформацію про основні атрибути християнської віри.

Розповідь збагачує дитину різноманітними враженнями впливає на її розум, почуття, уяву. Це живий, образний, емоційний, логічно структурований виклад подій, заснований на фактичному матеріалі. Розповідь вихователя повинна мати чітко визначену тему, художню форму, бути динамічною, засновуватися на близьких і цікавих для дітей фактах (*Дошкільна Педагогіка*, 2015, с. 168). Це стосується основних релігійних свят, деяких відомостей про життя святих. Особливо діти люблять слухати про добродійні дії святих Миколая та ін.

Читання (слухання) дітьми оповідань із Біблії розширює і систематизує знання, зосереджує увагу на виховання духовно-моральних чеснот. Так, ознайомлення дошкільнят з релігійною літературою дитячого змісту є найкращим сприйманням, усвідомленням і засвоєнням правил життя людини, які встановив Бог. Крім того, такий пастирсько-педагогічний процес спрямований на виховання дітей любові до книги, яка є джерелом духовних знань.

Пастир вдається до бесіди із дошкільнятами старшої вікової категорії. Ефект від бесіди буде тоді, коли дитина знає основні молитви, деякі релігійні відомості і виховалася у міцній християнській родині.

За допомогою практичних методів християнського впливу пастир досягає певних результатів.

У дошкільній пастирології важливим практичним методом є вправа, яка, як правило, виконується усно. Це, зокрема, стосується вправ по вивченню молитов, накладання на себе хресного знамення, пригадування своїх добрих і поганих вчинків, правил поведінки на творчих вправах, де потрібні нові дії і певні здогадки.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

Додаток Й Г Л О С А Р І Й

- Абсолютно вічні цінності – загальнолюдські цінності, що мають універсальне значення на необмежену сферу застосування (доброта, правда, любов, чесність, гідність, врода, мудрість, справедливість та ін.)
- Алілуя – («хвалить Господа») у християнському богослужінні – приспів до церковних пісень звернених до Трійці; вигук на прославлення Бога.
- Ангели – Божі вісники, які допомагають та охороняють, їхнє призначення - прославлення Бога і виконання Його доручень, волі.
- Ангели– слуги Бога, які завжди слухають Його, виконують Його доручення і допомагають людям.
- Апостоли– учні Ісуса.
- Біблія – Книга Книг, (Святе Письмо, Священне Писання, Боже Слово).«Книга є на Землі, зовні схожа на інші, та відкривши її, ти збагнеш значно більше. Бо ця книга - "жива", вчить, як треба нам жити, Її мудрі слова здатні серце змінити». Зі знайомства з нею починається історія духовного життя будь-якої людини. Ця книжка вмістила в себе мудрість духовного розвитку та орієнтири світосприйняття. Оповіді Старого та Нового Заповітів Біблії познайомлять з історією створення світу, навчать розпізнавати добро та зло, а також познайомлять з основами християнської моралі та віри. У частині Старого Заповіту Біблії для дітей дитина почує історію Адама та Єви та їх вигнання з раю, а також дізнається про Каїна та Авеля, Великий Потоп і похід Мойсея. Усе це стане основою знань для кращого розуміння другої частини Біблії – Нового Заповіту. Із нього вшані діти довідаються про народження, життя, смерть та вознесіння Ісуса Христа, Сина Божого. (Святе Письмо, Священне Писання).
- Благословити – попросити Божої благодаті, дозволу від Бога.
- Ближній– добра чужа людина, яка допомагає безкорисливо.
- Ближній –не завжди той, хто близько, і не завжди - родич, до якого у нас можуть бути певні зобов'язання. Ним може бути будь-яка людина, що опинилася поруч. Той, хто згоден прийняти допомогу заради Христа. Ближній – це не той, хто добре відноситься до мене. Ближній – той, до кого з любов'ю відношуся я.
- Бог –Це наш добрий Бог-Отець, Бог – це є найкращий вчений, Бог створив світнескінченний. Буде Він, як вірний друг, тобі допомагати.
- Буття– одна з книг Біблії, що вміщує історію створення світу.
- Великдень – головне християнське свято, присвячене воскресінню Ісуса Христа.
- Вередування – скороминущі несправедливі бажання, прояви невиправданого незадоволення.
- Вифлеєм– географічна назва міста, де народився Ісус.
- Віра –беззаперечне сприйняття істини.
- Віфезда– назва басейну, купальня.
- Воскресіння – повернення до життя, воскрес – ожив, став живим.
- Впертість – свідоме намагання дитини виконувати свої несправедливі бажання; форма поведінки, яка виникає внаслідок надмірної опіки, ігнорування дорослими права дитини на самостійність.
- Всевишній – Бог, Господь. Всі ми під захистом Господа нашого перебуваємо, без Його волі навіть волосинка з голови не впаде. Бог всіх нас любить, хоче від нас послуху і такої ж любові. Всього всесвіту Творець.
- Вчинок моральний – добровільна дія, що об'єктивно відповідає моральній вимозі.
- Гімн (духовний гімн) – хвалебна урочиста пісня. Духовний гімн України – «Боже, Великий, Єдиний, нам Україну храни».
- Господь – Всевишній, Бог.
- Господь– Єгова, Володар (з євр.), це однаково стосується як Отця, так і Сина.

Гріх— поганий вчинок, провина, погана думка.

Гріх —поганий вчинок, що причинив шкоду комусь. «Тож не можна нам грішити.Бога й ближніхслідлюбити».

----Громадянин —людина певного народу,особа, що користується правами, наданими державою, та виконує обов'язки, покладені на неї;особа, котра користується захистом з боку держави.

Гуманізм — увага до людей, прагнення добрих стосунків з ними, готовність надавати допомогу, виявляти співчуття і співпереживання.

Давид— возлюблений (з євр.), цар Ізраїлю, який царював сорок років (близько 500 років до Р.Х), Ісус походить із роду Давидового).

Держава —країна, що має свою територію та кордони, міжнародне визнання та державну символіку: герб, прапор і гімн. Використовується державна мова, а також у ній проживають громадяни держави.

Дисципліна — обов'язкове для всіх членів певного осередку (групи) дотримання встановленого порядку, правил.

Дисциплінованість — здатність свідомо виконувати правила поведінки, обов'язки, доручення в сім'ї та дошкільному навчальному закладі.

Дні творіння —період часу, коли Господь Бог дав устрій небу і Землі, зробивши на небі найбільші зоряні системи, а на Землі - дивовижні форми життя, включаючи людину, Свій образ і подобу. Перший день - створено світло. Другий день - творіння тверді (атмосфери), поділ вод. Третій день - поява суші і відділення морів, повеління землі произвести рослини. Четвертий день - створення Сонця, Місяця і зірок. П'ятий день - створення водних тварин, риб і птахів. Шостий день - творення наземних тварин, і нарешті людини. Тіло людини Бог створив із землі, і вдихнув у нього душу безсмертну. Сьомий день - Бог спочив від усіх справ Своїх, і його освятив.

Довіра — ставлення до кого-небудь, що виникає на основі віри в чиюсь чесність, щирість, порядність тощо.

Дух —вічна сила, властива всьому живому. Святий Дух — в християнстві третя іпостась Єдиного Бога — Святої Трійці.

Дух Святий— Духовна Істота, «бо дух не має тіла й костей» (від Луки 24:39).

Душа —начало в людині, що становить сутність його життя і зв'язує його з Богом. «Душа, - пише преп. Іоанн Дамаскін, - є сутність жива, звичайна і безтілесна; невидима, за своєю природою, тілесними очима; безсмертна, обдарована розумом».

Едем — райський сад, що згадується у Біблії (книга Буття), за Біблією місце первісного проживання людей.

Емпатія — співпереживання, здатність розуміти інших, розпізнавати їх стан, адекватно на нього відгукуватися. Співпереживання охоплює такі емоційні, пізнавальні і моральні компоненти, що проявляються як здатність вирізнити і назвати почуття, які переживають інші люди, прийняти чужу позицію, перейнятися, допомогти іншій людині. Емпатія за сприятливих умов спроможна перейти в альтруїстичну поведінку особистості.

Етика — наука про мораль, її природу, структуру та особливості походження й розвитку моральних норм і взаємин між людьми в суспільстві. Методологічна засада морального виховання.

Етика — наука про мораль; вчення, що визначає притаманну даному суспільству сукупність принципів людської поведінки. Етика відповідає на питання: які норми, цілі та цінності люди повинні сповідувати у своїй поведінці, ставленні до діяльності.

Етичні бесіди — розмови вихователя з дітьми на моральні теми під час занять, у повсякденному житті.

Етичні бесіди — розмови вихователя з дітьми на моральні теми під час занять, у повсякденному житті. Етнізація (грец. ethnikos — племінний, народний) — природне

входження дітей у духовний світ свого народу, нації як елементу загальнолюдської культури, позбавлене національної обмеженості та егоїзму. Етнопедагогіка (грец. *ethnos* — народ і *paidagogikē* — наука про виховання і навчання людини) — наука про досвід народу у вихованні підростаючих поколінь, відображений у морально-етичних ідеалах, поглядах на мету і засоби формування людини, у сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання дітей. Закономірності педагогічного процесу — об'єктивні, стійкі й істотні зв'язки, які зумовлюють ефективність навчання, виховання, розвитку особистості дитини.

Етичні поняття – терміни, що вживають на позначення сутності основних “чеснот” характеру: добре (погано), можна (не можна), ввічливість (грубість), правда (брехня), добро (зло), співчуття (байдужість), терпимість (нетерпимість), чуйність (черствість), щедрість (жадібність), милосердя (жорстокість).

Євангеліє– радісна, блага вістка про спасіння через Ісуса Христа.

Євангеліє – частина Біблії, що розповідає про життя та діяння Ісуса Христа та є основою християнської релігії.

Єрусалим–головне, священне місто в Палестині.

Завдання морального виховання – формування моральної свідомості (уявлень, понять, суджень про моральні норми); розвиток навичок моральної поведінки (мотивів, навичок, звичок, виховання моральних почуттів і відношень).

Загальнолюдська мораль – це сукупність незмінних норм і принципів, що споконвіку відомі кожній людині або спільноті, а система, яка поповнювалась, розширювалась, змінювалась протягом віків, збагачуючись новими критеріями, новим смислом.

Заїзд– так у часи Ісуса Христа називали готелі.

Заповіді –Люблячий наш Отець дав нам Свої Заповіді – правила життя. Закон Божий – Десять Заповідей Божих, у яких містяться правила відносин між людиною і Богом – у перших трьох; у решті семи – між людиною і ближнім.

Заповіт-договір, союз, наказ, обіцянка. НовийЗаповіт або НовийЗавіт — священна книга християнства, частина Біблії.

Засоби морального виховання – спілкування з дорослими й однолітками; приклад поведінки дорослих; етичні бесіди; природа; діяльність (гра, праця, учіння, художня діяльність); художні засоби (художня література, образотворче мистецтво, музика, кіно, діафільми та ін.); розвивальне виховне середовище.

Засоби морального виховання – це спілкування з дорослими й ровесниками; етичні бесіди; природа; діяльність (гра, праця, учіння, художня діяльність); художні засоби (художня література, образотворче мистецтво, музика, кіно, діафільми тощо); розвивальне виховне оточення.

Здатність до співпереживання – розвивається у всіх дітей, однак деякі з них виявляють його сильніше, ніж інші. Розвиток цього почуття у дітей залежить від виховного впливу дорослих. Якщо виховному впливу бракує обґрунтованості і постійності, почуття емпатії у вихованця згасає, втрачає свою морально-розвивальну функцію. Натомість може з'явитися почуття обтяжливості, коли інший вихованець стає психологічним тягарем для нього. Таке емоційне ставлення не пов'язується із задоволенням якоїсь матеріальної потреби, яку очікує вихованець від іншого. Йдеться про здійснення альтруїстичного вчинку, як це буває за розгортання почуття співпереживання (І. Бех).

Ідеал –«взірець», «норма». Ідеалом ми називаємо уявлення про найдосконаліші предмети, явища, якості тощо. А ще ідеал - це найвища мета, якої прагнуть люди.

Інтелектуальне виховання – виховання поваги до представників усіх культур, незважаючи на расове або етичне походження, сприйняття взаємозв'язку та взаємовпливу загальнолюдського та національного компонентів культури в широкому значенні

Ісус–Спаситель (з євр.).

Ісус Христос (Син Божий, Спаситель) – Бог (Бог-Син у Святій Трійці), який втілювався як людина, щоб надати людству Спасіння.

Йордан– назва річки.

Колектив у дошкільників – має такі ознаки: об'єднання дітей у спільній грі, роботі, що приносить їм радість, виховує в них елементи самоорганізації, уміння взаємодіяти у грі; усвідомлення спільних обов'язків, відповідальності за спільні справи; спрямування зусиль для досягнення спільної мети; наявність думки колективу, яка засуджує негідний вчинок і схвалює все добре (товаришування, дружбу, взаємодопомогу).

Конфлікт – крайнє загострення суперечностей; зіткнення протилежних ідей, інтересів, потреб, оцінок.

Конформізм – пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці.

Ладан– смола, яку добували з дерева або кущів.

Марія– пані, господиня (з євр.).

Маслини– фрукти.

Материнська школа — виховання дітей від народження до 6 років, коли закладаються основи фізичного, розумового і морального розвитку особистості.

Милість – прихильність до людини, ласка, добрий вчинок, свідчення любові.

Мойсей – Мойсэй, що означає витягнений, чи врятований, з води – біблійна особа із Закону Мойсея у Старому Заповіті. За Біблією – вождь і законодавець народу єврейського, пророк, який ознайомив людей із Заповідями Божими.

Молитва– церозмова з Богом. У молитві ми просимо допомоги і оборони, прощення за погані вчинки, дякуємо за допомогу Богам.

Мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, що регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах; імперативно-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, який регулює поведінку людей, зважаючи на протиставлення добра й зла. Мораль – суспільне явище, одна з форм суспільної свідомості; сукупність норм, правил і принципів поведінки людей; система поглядів та уявлень, норм і оцінок, що зовнішньо регулюють (визначають і обмежують) поведінку особистості; повчальний висновок (переносне значення). Мораль є засобом вирішення соціальних і міжособових конфліктів з позиції справедливості. Мораль (лат. *moralis* — моральний, від *mos* (*moris*) — звичай, воля, закон, властивість) — система поглядів, уявлень, норм, оцінок, які регулюють поведінку людей; форма суспільної свідомості.

Мораль (лат. – звичай, воля, закон, властивість) – система переконань, бачень, правил, оцінок, які регулюють поведінку людей; форма суспільної свідомості; метод вирішення соціальних і міжособистісних конфліктів з позиції справедливості.

Моральна вимога – найпростіший елемент моральних взаємин індивідів, які підпорядковуються різним формам моральних норм, правил, принципів.

Моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у взаєминах дитини з ровесниками і дорослими, її поведінці загалом, яка ґрунтується на дотриманні моральних еталонів і норм.

Моральна відповідальність – характеристика особистості стосовно виконання нею моральних вимог.

Моральна діяльність – особлива сфера діяльності, що має предметно-змістову визначеність і специфіку, вона становить значущість будь-якої діяльності, оскільки на неї поширюються моральні вимоги. Моральна діяльність – єдність моральної свідомості і практичної діяльності. Моральна діяльність і моральна свідомість взаємно породжуються і взаємно зумовлюються, існуючи одна завдяки іншій. Моральна діяльність проявляється через вчинки. Здійснюючи вчинок, людина

вступає в певні відносини з іншими людьми.

Моральна діяльність – предметно-змістова специфічна галузь діяльності; єдність моральної свідомості й практичної діяльності, що проявляється через вчинки.

Моральна норма – правило, вірєць, норма, які треба виконувати будь-що за будь-якої ситуації; проста форма моральних тверджень; вияв моралі як форми суспільної свідомості.

Моральна норма – правило, зразок, припис, однаковою мірою адресоване для всіх повеління, яке треба неухильно виконувати за будь-якої ситуації; проста форма моральних тверджень; вияв моралі як форми суспільної свідомості. Вона визначає поведінку в типових ситуаціях.

моральна Оцінка – це схвалення або осудження діяльності людини з позицій тих вимог, що містяться в моральній свідомості певного середовища, групи, соціальної спільноти людей, тих чи інших особистостей.

Моральна поведінка – сукупність моральних вчинків особистості впродовж тривалого часу за будь-яких умов.

Моральна потреба – переживання, усвідомлювані й неусвідомлювані спонуки, що залежать від вибору людини і необхідні для розвитку її як особистості та підтримки гармонії із самою собою, іншими людьми, світом загалом.

Моральна практика – моральність; сфера її індивідуально-масових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні вселюдські цінності. Моральну практику утворює моральна діяльність і моральні взаємини.

моральна Самооцінка – результат морального оцінювання людиною своїх вчинків, мотивів і моральних якостей.

Моральна самосвідомість – специфічна форма моральної свідомості, що включає образ “Я” і самооцінку; здатність сприймати себе зі сторони, розуміти своє значення для інших; усвідомлення й моральна оцінка свого ставлення до довколишніх, себе, своїх вчинків, дій, думок, почуттів, бажань інтересів. Елементи моральної самосвідомості: моральний обов’язок, моральні цінності, що виявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почуттях сумління, честі, гідності тощо. Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб’єктивності. Відповідно до поділу функцій виокремлюють такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність, з одного боку, совість і сором – з іншого. Моральна самосвідомість – це моральна діяльність “Я” як суб’єкта щодо пізнання (або створення) образу “Я” і формування оцінки себе (інакше, “Я-концепція”). Усвідомлення і оцінка себе відбувається через привласнення загальнозначущих цінностей, через засвоєння норм і правил поведінки:

Моральна свідомість – одна з галузей суспільної свідомості, що відображає реальні стосунки й регулює моральність у людській діяльності. Охоплює моральні засади, бачення, ідеали, поняття «добро», «зло» тощо. Це цілісний образ дійсності для усвідомлення й оцінювання об’єктивного світу й особистого життя з позицій моральних норм, завдяки яким усе сприймається й набуває морального сенсу.

Моральна спонuka – форма чуттєвого впливу, в якій виявляються мотив і намір до здійснення відповідного вчинку.

Моральна справедливість – співвідношення кількох явищ з погляду розподілу блага і зла між людьми.

Моральна спрямованість – стійка позиція особистості, що складається на основі моральних мотивів поведінки і виявляється в різних умовах як властивість особистості. Моральна спрямованість передбачає наявність в особистості моральних переконань, моральних звичок, моральної свідомості, які в сукупності утворюють її моральність. Моральна спрямованість – стійка суспільна позиція особистості, що

формується на світовій основі, мотивах поведінки й виявляється як властивість особистості.

Моральна якість – відносно стійкі ознаки поведінки людини, які виявляються в однотипних вчинках, що відповідають критеріям добра (чесноти, доброчесності) чи суперечать їм (моральні вади, пороки). Сформована в процесі морального виховання під час спілкування і спільної діяльності (гри – у дітей дошкільного віку) інтегрована якість особистості, яка, закріплюючись в моральному досвіді дитини, обумовлює її моральні дії, вчинки і взаємини.

Моральне виховання – цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки та забезпечення моральної спрямованості особистості. Моральне виховання полягає у пробудженні гуманних почуттів особистості, формуванні морально-вольових якостей, ознайомленні зі змістом і значенням моральних вимог, норм і правил поведінки, морально-етичними цінностями. Особливе значення надається громадянському вихованню з дошкільних років (див. визначення вище). У моральному вихованні використовується комплекс засобів педагогічного впливу (наочність, твори дитячої літератури, морально-етичні завдання, проблемні ситуації морального вибору, бесіди, творчі розповіді, ігри, тренінги та ін.) у різних видах діяльності впродовж усього часу перебування дітей у дошкільному навчальному закладі. Моральне виховання – це цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. Моральне виховання має свою специфічну мету, яка визначається домінуючими суспільними відносинами і духовними цінностями. Мета виховання – становлення морально-стійкої, цілісної особистості.

Моральне виховання – цілеспрямований взаємозв'язок дорослого й дитини для формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки та забезпечення морального спрямування особистості. Моральне виховання – основа пробудження гуманних почуттів особистості, формування морально-вольових якостей, ознайомлення зі змістом і значенням моральних вимог, норм і правил поведінки, морально-етичними цінностями.

Моральне правило – імперативне положення, що ним керуються у співжитті, діяльності, поведінці.

Моральне ставлення – це ставлення, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях, моральний характер яких визначається базовими етичними поняттями.

Моральний – той, що стосується моралі, який відповідає вимогам моралі; духовний, внутрішній.

Моральний вибір – це акт моральної поведінки (самовизначення), який за своєю суттю є складним етико-психологічним процесом, що має комплексну структуру (включає потреби, спонуки, цінності, мотиви, рішення, вчинок, його результат і оцінку, в тому числі й самооцінку) та циклічний характер. Він містить у собі потенційну здатність до саморозвитку, яка реалізується при збагаченні досвіду моральної поведінки в ситуаціях вибору. Саме проблема морального вибору дає змогу розкрити динамічну сторону моралі, побачити, як норми, принципи, моральні цінності та оцінки насправді діють у поведінці людини і її суспільних взаєминах. Необхідність морального вибору виявляється тоді, коли обставини примушують ухвалити лише одне рішення за наявності кількох, причому кожне може бути оцінено з позицій добра та зла. Крім того, повинні враховуватись як об'єктивні умови, так і суб'єктивні чинники та ситуація вибору. Саме ухвалення рішення не завершує акт вибору,

продовженням його слугує вибір засобів реалізації рішення, його практичне здійснення і оцінка результату. До об'єктивних умов морального вибору належить наявність варіантів вибору поведінки. Суб'єктивні чинники включають у себе ступінь морального розвитку особистості, засвоєння особистістю норм моралі, розвинутість почуття обов'язку та совісті тощо.

- Моральний еталон – зразок високоморальної особистості, наділеної доброчесністю, благородством, тощо.
- Моральний ідеал – найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими доброчесностями, кожна з яких досконала.
- Моральний кодекс – перелік моральних норм і правил, які необхідно виконувати.
- Моральний мотив – внутрішнє, суб'єктивно-особистісне спонукання до дії, зацікавлення в її реалізації й послуговування моральними чинниками.
- Моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію і досягти очікуваного результату.
- Моральний реалізм дитини – концепція, згідно з якою в дошкільнят значно розвиненіша логіка моральних понять, аніж моральні почуття.
- Моральний реалізм дитини – концепція, згідно з якою у дітей дошкільного віку значно вище розвинута логіка моральних суджень, ніж моральні почуття.
- Моральний розвиток – поступальний процес свідомого оволодіння гуманістичними моральними цінностями. Метою морального розвитку особистості є моральна культура – усвідомлено вироблений на основі гуманістичних традицій і постійно вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід морально цінного ставлення до світу, людини, до самої себе. В ідеалі йдеться про гармонійний максимум усіх морально-духовних цінностей у структурі особистості та міжфункціональний зв'язок між ними. Моральний розвиток – рівень засвоєння уявлень про моральні норми, їх узагальнення і перетворення у внутрішні “моральні інстанції”, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки. Моральний розвиток – результат морального виховання, впливу навколишнього середовища і власного морального досвіду дитини. Моральний розвиток — рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки.
- Моральний розвиток – рівень засвоєння бачень про моральні норми, їх узагальнення й перетворення у внутрішні «моральні інстанції», сформованість моральних почуттів і поведінки. Мета морального розвитку особистості – моральна культура (сформований на основі гуманістичних традицій і вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід ставлення до себе, світу, людини).
- Моральний самоконтроль – сутність і механізм самостійного регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонук.
- Моральний сором – збентеження, ніяковість за негідну поведінку.
- Моральні взаємини – це сукупність моральних зв'язків і залежностей, у які вступають люди у процесі моральної діяльності; ціннісні смислові аспекти всіх суспільних взаємин, орієнтовані на найвищі вселюдські цінності. Моральні взаємини відрізняються залежно від суб'єктів моральної дії.
- Моральні звички – корисні для суспільства форми поведінки, що стають потребою й здійснюються за будь-якої ситуації; найпростіша форма підтримки й передавання нащадкам звичаїв і норм поведінки.
- Моральні звички – корисні для суспільства форми поведінки, що стають потребою й здійснюються за будь-якої ситуації. Моральні звички – стійкі форми поведінки, які є внутрішньою потребою особистості і виявляються в будь-якій ситуації й умовах. Це найпростіша форма підтримки і передавання наступним поколінням звичаїв, норм поведінки. Формування моральних звичок є одним із найважливіших завдань дорослих (батьків і вихователя).

- Моральні інстанції (лат. *instantia*– безпосередня близькість) — прагнення поводитися згідно з моральними нормами не тому, що цього вимагають дорослі (батьки, вихователі), а тому, що це приємно для себе й інших.
- Моральні норми – суспільно вироблені норми поведінки.
- Моральні переживання – особлива емоційна діяльність більшої напруженості, що виникає в процесі існування стійкого почуття.
- Моральні переконання – пережиті та узагальнені моральні принципи, норми. Вони є раціональною основою моральної діяльності особистості, що дають їй змогу чинити свідомо, розуміючи необхідність, доцільність певного вчинку. Це система усвідомлених потреб особистості, що виявляється відповідно до її поглядів, принципів, світогляду. Зміст потреб виступає у формі переконань, знань про навколишню дійсність. Моральні переконання – пережиті та узагальнені моральні принципи, норми.
- Моральні почуття – культурно обумовлена форма стійких переживань особистістю свого ставлення до всього того, що вона пізнає і з чим вона діє, що відбувається навколо, які засновані на інтеріоризованих моральних нормах і цінностях і зумовлюють вольові реакції, ставлення до себе, інших людей, явищ суспільного буття; вищі соціальні почуття, в основі яких лежать моральні ставлення: співчуття, співпереживання, співучасть, допомога, обов'язок. Моральні почуття – запити, оцінки, спрямованість морального розвитку особистості. Вони є емоційним аспектом моральної діяльності особистості, що разом із моральними переконаннями характеризують моральність особистості.
- Моральні цінності – це складова загальнолюдських цінностей (добро, справедливість, терпимість тощо), які обумовлюють гармонію суспільного порядку й внутрішню гармонію індивіда.
- Моральність – моральні погляди, переконання, почуття, стосунки, поведінка людей; складова історичного досвіду, а також – форма віддзеркалення цього досвіду в житті конкретних людей. Моральність – складне комплексне особистісне утворення, яке включає усвідомлення і реалізацію прийнятих у суспільстві моральних законів, норм і правил поведінки, взаємин між людьми і їхніх моральних переживань; внутрішня настанова індивіда діяти відповідно до своєї совісті і волі; реальна поведінка і відповідна діяльність. Практичне втілення етичних норм і принципів, переломлення загальнообов'язкових моральних приписів через внутрішній світ конкретної особистості. Тому в моральності людини моральні норми часто збігаються з її внутрішніми мотивами поведінки, діяльності. Моральність є визначальною у здійсненні особистістю морального вибору в ситуації, що складається. Тому моральні переконання, принципи і норми становлять основу особистості, яка формується.
- Морального виховання методи – способи педагогічної взаємодії, за допомогою яких здійснюється формування особистості відповідно до мети і завдань морального виховання і вікових особливостей дітей. Методи педагогічного дослідження — сукупність прийомів, операцій, спрямованих на вивчення педагогічних явищ і розв'язання різноманітних науково-педагогічних проблем.
- Морального розвитку рівні – уявлення про моральні норми; моральні почуття і мотиви поведінки (розвиток моральних якостей – почуття власної гідності, почуття сорому, почуття обов'язку); звички моральної поведінки; основи соціальної компетентності.
- Моральної сфери особистості розвиток – процес набуття дитиною морального досвіду через освоєння заданих суспільством моральних зразків, що виробляються на основі базових етичних понять; інтегрована взаємодія моральної свідомості, моральних цінностей, моральних норм, моральних почуттів, емпатійних проявів у моральних взаєминах, моральній поведінці, вчинках і діях, в їх мотиваційній спрямованості в

особистісній сфері, що забезпечує єдність моральної свідомості і поведінки загалом. Привласнення (інтеріоризація) дитиною моральних норм, їх перетворення у внутрішні “моральні інстанції”, що реалізуються в поведінці, міжособистісних взаєминах і діяльності.

Моральної сфери особистості формування – цілеспрямований організований процес, що полягає у набутті дитиною морального досвіду в ході засвоєння встановлених у суспільстві моральних зразків, норм, цінностей, що вивчаються на основі опанування базових етичних понять.

Мотив моральний – внутрішня, суб’єктивно-особистісна спонука до дії, зацікавленість у її реалізації і орієнтація на моральні чинники.

Наслідування – форма поведінки, що полягає у відтворенні дій, ідеалів, рис характеру, манери діяльності інших людей.

Образ Божий – «І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою ...» (Бут. 1:26). Образ Божий в людині – подібність людини зі своїм Первообразом – Богом. Людина має такі властивості Творця, як розумність, свобода волі, здатність творчості та ін. Якщо Бог є Любов, значить люблячий уподібнюється Богу; Бог милостивий, милосердя уподібнює нас Богу; Смирений Господь, і смиренний уподібнюється Богу ...

Осанна – («спаси й сохрани», «слава») у християнському богослужінні – приспів до церковних пісень звернених до Трійці; вигук на прославлення Бога.

Особистість – людина, соціальна особа, яка розглядається в системі таких психологічних характеристик, що спеціально обумовлені, виявляються в суспільних за своєю природою відносинах, є стійкими, визначають її моральні вчинки, які мають істотне значення для неї самої і довколишніх; вона вільно та відповідально визначає свою позицію серед інших, виступає активним суб’єктом власної життєдіяльності, творчо ставиться до оточення та самої себе.

Палестина – географічна назва країни.

Пастух – людина, яка пасе худобу.

Пасха – 1. Те саме, що Великдень, Свято Свят. 2. Іудейське свято, покликане нагадувати про вихід євреїв з Єгипту.

Позиція моральна – спрямованість особистості, яка забезпечує досягнення мети і ґрунтується на вільному виборі в колі протистояння добра і зла у її моральній діяльності.

Покаяння – усвідомлення своїх поганих вчинків та відмовлення від їх повторення; давання слова Богу не чинити поганого.

Почуття альтруїзму – переживання, яке виявляється у готовності дитини діяти безкорисливо, незважаючи на свої інтереси. Проявляється у прагненні надати допомогу, підтримку, пожертвувати своїм часом, спокоєм, відмовитися від егоїстичних намірів, приємних занять на користь іншої людини. Початковим проявом альтруїстичної поведінки є безкорислива турбота дитини про рідних і близьких людей. Особливо яскраво почуття альтруїзму виявляється в екстремальних умовах, коли висувуються високі вимоги до людської самовідданості, навіть жертвовності. У дошкільному віці це почуття лише починає формуватися. Важливо, щоб дитина пережила високе піднесення, глибоку насолоду, задоволення від власного альтруїзму, побачила реальні результати своєї стриманості або активності, спрямовані на користь довколишніх людей.

Притча – розповідь, взята з історії або повсякденного життя, мета якої – підкреслити духовні чи моральні істини, порівняти (грецьк.) з чимось. Притча – це повчальна розповідь з історії чи навколишнього життя, мета якої викласти духовні чи моральні істини.

Проказа – важка перехідна хвороба, коли гниє тіло людини.

- Пророк – людина, що пророкує (проголошує, переказує, сповіщає) людям слова Господа Бога. Пророк – свята людина, котру обирає Бог. Пророк звіщає людям Божі слова, інколи пророки записували в книги те, що говорив їм Бог.
- Проступок – вчинок, що порушує норми, правила поведінки, загальноприйнятий порядок; провина.
- Псалом – релігійна пісня, молитва, що входить у Псалтир.
- Рай – символ щасливого майбутнього для релігійної людини; мирного буття, душевного спокою; рівноваги і внутрішнього задоволення; красивої, благодатної та багатой землі, кохання; найвищої насолоди. Край, де за біблійними переказами містився рай, звався Едемом.
- Рівні морального розвитку: уявлення про моральні норми, почуття й причини поведінки (розвиток моральних якостей – почуття гідності, сорому, обов'язку); звички моральної поведінки; основи соціальної компетентності.
- Різдво – Різдво Христове — велике християнське свято, згідно вірувань християн це день народження Ісуса Христа, Спасителя світу.
- Святе Письмо – Святе Письмо, Священне Писання або Біблія, збірник книг, що утворюють Біблію – книги релігійного (історично-повчального) змісту. Вважаються богонатхненними (Бог через писарів дав), на які опирається християнське віровчення. Святе Письмо поділяється на Старий Завіт і Новий Завіт.
- Священик – людина, що служить Богові і людям в храмі.
- Середовище – сукупність умов, які забезпечують усебічний розвиток дитини; це система природних і матеріальних об'єктів, у яких діє дитина. Розвивальне середовище забезпечує соціальне становлення й розвиток дитини.
- Сім'я – мала соціально-психологічна група, члени якої пов'язані шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю.
- Смирна – ароматична речовина, дорогі пахощі, що готують із смоли. Сочевиця – овоч.
- Совість – вищий морально-психологічний регулятор, що характеризує здатність особистості здійснювати контроль за власною поведінкою, давати об'єктивну оцінку своїм діям; продукт виховання.
- Сором – специфічно людський, сформований культурою психологічний механізм, який гарантує додержання певних вимог, норм стосовно “своїх”. Почуття сорому в дошкільника – це тривога за свою репутацію. Воно виникає, коли дитина відчуває, що не відповідає очікуванням довколишніх, що вона в чомусь поступається іншим. Стурбованість дитини своєю компетентністю виражає її бажання unikнути невдачі, залежності. Вона відчуває сором тоді, коли, аналізуючи свої якості за зразком “сильна – слабка”, визначає себе як “слабку”. Соромлячись, дитина відчуває хвилювання.
- Стрітення – Стрітення Господа Нашого Ісуса Христа – одне з найбільших християнських свят, яке відзначається на 40-й день після Різдва – 15 лютого. Свято Стрітення – це не просто зустріч Ісуса Христа з двома пророками Симеоном та Анною. Це зустріч Старого Завіту з новим. Анна і Симеон – символ епохи, що завершувалася. Немовля Христос – це символ нової епохи, нового життя. У пам'ять про зустріч побожного Симеона з Ісусом Христом церква встановила свято Стрітення.
- Сумління – усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; совість.
- Творець – Творитель – розуміння Бога як ідеальної першооснови, яка створила світ, землю, людину, все живе на землі; перша Особа Святої Трійці, Бог-Отець, Всевишній. («А кругом тебе Творилося, росло, цвіло, і процвітало, і на небо хвалу Творителю несло» (Т. Шевченко); «То ж Творець Нам створив сей світ великий!» (Леся Українка).
- Толерантність – терпляче ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних

уподобань та позицій, неодмінна умова демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Храм – будівля, де відбувається богослужіння. Храм – Дім Божий (Псалом 23: 6; 42:5).

Хрещення– духовне народження, обряд очищення душі від гріхів і відданість Господу Богу.

Християнські чесноти –Християнська чеснота – це моральна потреба людини в добрих вчинках. Доброчесність, стриманість, щедрість, старанність, лагідність, доброзичливість, смиренність, утриманість, чистота, любов до Бога і ближнього. Джерело будь-якої чесноти – Бог. «Бо ми – Його твориво, створені в Христі Ісусі на добрі діла, які Бог наперед приготував нам виконувати». (Еф.2: 10) «А плід духа: любов, радість, мир, довготерпіння, добрість, милосердя, віра, лагідність, стриманість»(Гал. 5: 22-23).

Христос – Месія (Син Божий).

Церква –1) будівля, де відбувається богослужіння; 2) спільнота віруючих християнського віросповідання.

Юдея– географічна назва країни (м.Єрусалим – столиця Юдеї).

Ясла– годівниця, з якої годують тварин.

Додаток підготовлений автором на основі опрацювання джерельної бази дослідження.

- ⁱФілософія: Учебник / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Юристъ. 2004. — 375с., с.20.
- ⁱⁱ Кальной И. И. Философия для аспирантов: учебник / И. И. Кальной, Ю. А. Сандулов Под ред. И. И. Кальной. 3-е изд., стер. — СПб.: Издательство «Лань», 2003. — 512 с., с.6.
- ⁱⁱⁱСокуренько О. Формування світорозуміння дитини дошкільного віку як психолого-педагогічна проблема / Олена Сокуренько // Вища освіта України. — 2011. — № 2 . — С.70-74
- ^{iv} Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах : под ред. Д. И. Фельдштейна; вступ. статья Д. И. Фельдштейна [Текст] / Д. Б. Эльконин. - М. : Издательство «Ин-т практической психологии», Воронеж : НПО «МОдЭК», - 1995. - 416 с
- ^vФормуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навчально-методичний посібник [Текст] / авт. кол. : Кононко О.Л., Луценко В.О., Нечай С. П. та ін. — К. : Імекс-ЛТД, 2013. — 260 с.
- ^{vi} Поніманська Т. І. Дитина і соціум [Текст] / Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. - 2004. - № 8. - С. 4-6
- ^{vii} Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія [Текст] / [А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, та ін.] ; Наук. ред. А. М. Богуш; За заг. ред. Н. В. Гавриш. - Луганськ: Альма-матер, - 2006. - 368 с
- ^{viii} Поліщук К.М. Діагностика сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного віку // «Young Scientist». — 2016. — № 1 (28). — January. — Ч. 2. — С. 85—88
- ^{ix} Сокуренько О. Формування світорозуміння дитини дошкільного віку як психолого-педагогічна проблема / Олена Сокуренько // Вища освіта України. — 2011. — № 2 . — С.70-74
- ^xСкотний В. Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному [Текст] / Валерій Григорович Скотний. — Дрогобич : Вимір, 2004. — 348 с., С. 215.
- ^{xi}Літвішко К.В. Моделі релігійної соціалізації: досвід заходу / К.В. Літвішко [Електронний ресурс] // Scientific Word : конференція, on-line, 1-12 October 2014 : зб праць. — Режим доступу : <http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2014>
- ^{xii}Фрик Г. Сравнительное религиоведение / Г.Фрик // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. - Москва: Канон+, 1998. - С. 327-328
- ^{xiii} Bengtson V.L. Families and Faith: How Religion is Passed Down across Generations / V.L. Bengtson. [Електронний ресурс] - New York: Oxford, 2013. 288 p. - Режим доступу до ресурсу: <http://cbmw.org/book-reviews/families-and-faith-by-vern-l-bengtson/>
- ^{xiv}Літвішко К.В. Моделі релігійної соціалізації: досвід заходу / К.В. Літвішко [Електронний ресурс] // Scientific Word : конференція, on-line, 1-12 October 2014 : зб праць. — Режим доступу : <http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2014>
- ^{xv}List apostolski Euntes in mundum z okazji tysiąclecia chrztu Rusi Kijowskiej, „L”Osserwatore Romano” wyd. pol. 9 (1988) nr 2, s. 3n
- ^{xvi} Król R. Duchowość nauczyciela akademickiego. Pedagogika Katolicka. — 2008. — № 2(1): styczen-czerwiec. S.200-207.
- ^{xvii}Гром С. Особливості релігійної поведінки дошкільнят / Світлана Гром // Молодь і ринок. — 2010. — № 6. — С. 131—134
- ^{xviii}Гром С. Особливості релігійної поведінки дошкільнят / Світлана Гром // Молодь і ринок. — 2010. — № 6. — С. 131—134
- ^{xix} Z. Szmigiel. O rozwoju przedstawien Boga u dzieci w wieku przedszkolnym. // Czestochowskie Studia Teologiczne. - 1973. - С. 21 - 50
- ^{xx} Патріарх Філарет. Проповіді [в 3-х томах] / Патріарх Філарет. — К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1999. — Т. 1. — 536 с., с.136
- ^{xxi}Україна: альтернативи поступу *Кремень В. та ін., 1996* -. -К.: ARC-Ukraine, 1996. - 780 с., с.417
- ^{xxii}Войтыла К. Основания этики // Вопросы философии. 1991. - № 1. - С. 29-60, с.37
- ^{xxiii}Вашченко Г. Виховний ідеал [Текст]/ Григорій Вашченко. — Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. — 191 с.
- ^{xxiv}Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навчально-методичний посібник [Текст] / авт. кол. : Кононко О.Л., Луценко В.О., Нечай С. П. та ін. — К. : Імекс-ЛТД, 2013. — 260 с **с6-7**
- ^{xxv}**Якименко, Н. М. (2013).** *Моральне виховання дітей дошкільного віку.* Ржищів: Б. В.
- ^{xxvi} Чутченко С. (священник). Святитель Григорій Богослов і антична філософія [Електронний ресурс] / С. Чутченко. — Режим доступу : <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/statti/900-sviatytel-hryhorii-bohoslov-i-antychna-filosofia.html>.
- ^{xxvii} Баттіста М. Підручники систематичної філософії [в 4-х томах]. Т. 3 : Онтологія і метафізика / М. Баттіста ; пер. з італ. Б. Завідняка. — Жовква : Місіонер, 2010. — 284 с

- ххviii Блаженний Августин. Сповідь / Блаженний Августин ; пер. з латин. Ю. Мушака ; післям. С. Здіорука. – К. : Основи, 1999. – 319 с.
- ххix Татаркевич В. Історія філософії [в 3-х томах] / В. Татаркевич ; пер. з пол. А. Шкрабюка. – Львів : Свічадо, 1997. – Т. 1 : Античні і середньовічна філософія. – 456 с.
- ххх Баттіста М. Підручники систематичної філософії [в 4-х томах]. Т. 3 : Онтологія і метафізика / М. Баттіста ; пер. з італ. Б. Завідняка. – Жовква : Місіонер, 2010. – 284 с.
- ххxi Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
- ххxii Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища шк. : Знання, КОО, 1999. – 543 с.
- ххxiii Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища шк. : Знання, КОО, 1999. – 543 с.
- ххxiv Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища шк. : Знання, КОО, 1999. – 543 с.
- ххxv Горський В. С. Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій. – К. : Видавничий дім «КМ Akademia» ; ТОВ «Університет. вид-во «Пульсари», 2000. – 264 с.
- ххxvi Філарет (Денисенко, патріарх). Повчальне слово Святейшого Патріарха, виголошене 8 січня 2015 року у Михайлівському Золотоверхому монастирі м. Києва // Православний вісник. – 2015. – № 1. – С. 20–22.
- ххxvii Філарет (Денисенко, патріарх). Повчальне слово Святейшого Патріарха, виголошене 8 січня 2015 року у Михайлівському Золотоверхому монастирі м. Києва // Православний вісник. – 2015. – № 1. – С. 20–22.
- ххxviii Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища шк. : Знання, КОО, 1999. – 543 с.
- ххxix Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
- xl Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К. : Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. – 244 с.
- xli Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К. : Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. – 244 с.
- xlii Кочубей Т. Києво-Могилянська академія – навчальний заклад новаторського типу періоду другої половини XVII ст. [Електронний ресурс] / Т. Кочубей. – Режим доступу : <http://www.medievalist.org.ua/2014/11/xvii-xviii.html>.
- xliiii Мирончук О. Богослів'я (теологія), а не богослов'я – богослів'є – богословія / О. Мирончук // Православний вісник. – 2011. – № 5/6. – С. 52–53.
- xliiv Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К. : Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. – 244 с.
- xliv Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К. : Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. – 244 с.
- xlvi Інокентій (І. Борисов) як засновник духовно-академічної філософії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ebk.net.ua/Book/synopsis/filosofiya/part5/029.htm>.
- xlvii Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К. : Україна, 2000. – 512 с.
- xlviii Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К. : Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. – 244 с.
- xlix Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
- ¹ Стефанюк С.К., Голянчук Р.М. Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Вип. 2 / За заг. ред. С. К. Стефанюк. - Х.: Кроссрууд, 2010. – с.5-6

Додаток К
Додаток К-1

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел. (0342) 75-23-51, факс (0342) 53-15-74
e-mail: office@pnu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 02125266

«09» 10. 2017 р. № № 01-15103/1470
На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сливки Богдана Степановича
на тему: **«Розвиток християнської моралі дошкільників засобами
пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття»**
за спеціальністю 011 - освітні, педагогічні науки, галузь знань 01
Освіта/Педагогіка

Кафедра фахових методик і технологій початкової освіти ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» впродовж 2016-2017 н. р. здійснювала апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача ступеня доктора філософії Сливки Б.С. на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття».

Положення та висновки дослідження апробовано під час лекційних та практичних занять і рекомендовано для використання у практиці педагогічних навчальних закладів. Зокрема, використовувались матеріали, що висвітлюють розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності як науково-педагогічну проблему, чинники, що впливали на розвиток її теорії і практики; періодизацію розвитку християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності у вітчизняному освітньому просторі; провідні тенденції та особливості змісту, форм і методів пастирської діяльності тощо.

Дисертант 24 квітня 2017 року виступив на науковому семінарі кафедри і надав консультації викладачам і здобувачам, які працюють над темами, присвяченими проблемі дошкільної освіти.

Зважаючи на наукову якість дисертаційного дослідження Сливки Богдана Степановича, важливість й актуальність окресленої проблематики, колективом кафедри фахових методик і технологій початкової освіти були зроблені висновки про доцільність впровадження його результатів у практику навчальних закладів України.

Проректор
з наукової роботи

Загороднюк А.В.

Додаток К-2

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
 ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
 вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013,
 тел./факс: (0382) 72-09-23, 65-65-52, тел.: 79-53-55, 79-59-45
 E-mail: kgpa@ukr.net Код ЄДРПОУ 02138872

Від 02.04.2018 р. № 151
 на _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сливки Богдана Степановича
 на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами
 пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття»
 за спеціальністю 011 – освітні, педагогічні науки,
 галузь знань 01 Освіта/Педагогіка

Кафедра дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії впродовж 2016-2017 н.р. здійснювала апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача ступеня доктора філософії Сливки Б.С. на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття».

Результати дисертаційного дослідження, а також опубліковані праці свідчать про те, що сьогодні важливим є звернення до філософської та педагогічної думки України кінця ХХ – початку ХХІ століття, що характеризується багатством напрямів і концепцій, а також обґрунтуванням національних інтересів та ціннісних орієнтирів української освіти. Сьогодні активізується пастирське служіння, здійснюється адаптація священника у суспільному середовищі, розширюється сфера душпастирської діяльності, зокрема, капеланство, волонтерство. Нині взято курс на духовне виховання дітей, здобуття тих корисних навичок і духовно-моральних якостей, які були в пошані у всі часи: щира віра в Бога, сердечна любов до своєї Церкви, Вітчизни, рідної української мови і християнських традицій. Всебічний аналіз досвіду попередників сприятиме вдосконаленню процесів формування та розвитку християнського світогляду дошкільників засобами пастирської діяльності.

Матеріали, положення та висновки дослідження Сливки Б.С. апробовано під час лекційних та практичних занять і рекомендовано для використання у практиці педагогічних навчальних закладів. Дисертант виступав на науковому семінарі кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик,

надавав консультації викладачам і здобувачам, які досліджують проблему змісту, методів та форм, засобів навчання та виховання дошкільників.

Зважаючи на наукову якість дисертаційного дослідження Сливки Богдана Степановича, важливість й актуальність проблематики сучасної педагогічної теорії та практики, колективом кафедри були зроблені висновки про доцільність впровадження його результатів у практику навчальних закладів України.

Довідка про впровадження результатів дослідження затверджено на засіданні кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (протокол № 8 від 19 березня 2018 р.).

Проректор з наукової роботи
доктор педагогічних наук, професор

О.М. Галус

Додаток К-3

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ОСВІТИ

Перемишлянської районної державної адміністрації Львівської області
81200, м.Перемишляни, вул. Привокзальна,4, тел./факс 2-12-60, E-mail peremishlyany@ukr.net

Від 24.04.2018 р. № 653

АКТ

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сливки Богдана Степановича

на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами
пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 -
освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта/Педагогіка

Відділ освіти Перемишлянської РДА впродовж 2016 року здійснював
апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сливки Б.С. на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами
пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття».

В апробованих матеріалах відображено специфіку розвитку
християнської моралі дошкільників в контексті пастирської педагогіки
упродовж кінця ХХ – початку ХХІ століття; висвітлено професійний
розвиток педагогіки як науково-педагогічну проблему, в основу якого
покладено різноманітні підходи (діяльнісний, аксіологічний, інтегративний,
інформаційний). Особлива увага приділяється формуванню християнського
світогляду дошкільників відповідно вікових особливостей засобами
пастирської діяльності у вітчизняному освітньому просторі протягом
досліджуваного періоду, а також методиці пастирської діяльності.

Працівники закладів дошкільної освіти району використовували
матеріали, положення і висновки дослідження дисертанта в освітній
діяльності ЗДО.

Проведена апробація довела актуальність дисертаційного дослідження
та доцільність застосування результатів на практиці.

В.о. керівника відділу освіти

Перемишлянської райдержадміністрації

Г.С.Шевцова

Додаток К-4

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, МСП-41, 69003, Україна
 тел.: (061) 766-45-46, факс: (061) 228-75-08, e-mail: info@znu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 02125243

CS.DG 2018 № 01.01-13/46 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження у навчально-виховний процес
 Запорізького національного університету
 результатів дисертаційного дослідження Сливки Богдана Степановича
 на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами
 пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття»
 за спеціальністю 011 - освітні, педагогічні науки, галузь знань 01
 Освіта/Педагогіка

Дисертантом завершено наукове дослідження в галузі пастирського богослів'я. Незважаючи на те, що о. Богдан Сливка здобуває пастирські знання і навички в Національному університеті: «Острозька академія» він навчається в аспірантурі Національного університету «Львівська політехніка». Будучи настоятелем Церкви Вознесіння Господнє у м. Перемишляни Львівської області працює асистентом кафедри педагогіки та соціального управління Львівської політехніки. Здобуті теоретичні знання та практичний досвід дав можливість підготувати дисертацію, яка має педагогічну цінність.

Науково-педагогічний колектив кафедри соціальної педагогіки ознайомив студентів із особливостями системи формування особистості дошкільника засобами пастирської діяльності. На лекціях, семінарських заняттях використовувалися матеріали, положення і висновки дослідження дисертанта, його публікацій у засобах масової інформації. Крім того, було рекомендовано вносити рекомендації щодо удосконалення теорії освіти, у курсові, дипломні, магістерські роботи в галузі дошкільної пастирології.

23 травня 2018 р. о. Богдан Сливка виступив з доповіддю «Особливості дошкільної пастирології у педагогічній діяльності» на науково-методичному семінарі кафедри соціальної педагогіки.

Вважаємо, що дисертаційне дослідження Сливки Б.С. є актуальним для сучасної педагогічної теорії та практики, результати можуть бути використані педагогічними факультетами закладів вищої освіти та науковцями в галузі дошкільної освіти.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження Сливки Б.С. на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастырської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття» затверджено на засіданні кафедри соціальної педагогіки Запорізького національного університету (протокол № 11 від 23 травня 2018 р.).

Проректор з наукової роботи,
доктор історичних наук, проф.

Г.М. Васильчук

Додаток К-5

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ЛЬВІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї,
ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

79000, Україна, м. Львів, вул. Чайковського, 17, тел. 261-08-37, 261-09-421 E-mail: kccentr@ukr.net

26.10.2018р. № 06/21

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Сливики Богдана Степановича

на тему: «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 - освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта/Педагогіка

Основні результати дисертаційного дослідження Сливики Богдана Степановича на тему «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття» впроваджено у роботу Львівського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Матеріали дисертації «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття» та публікації використовуються при розробці науково-методичних рекомендацій щодо використання потенціалу капеланства у навчально-виховному процесі навчальних закладів та при плануванні профілактичної роботи мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

На початку ХХІ століття існує об'єктивна потреба в розвитку методики формування християнського світогляду дітей засобами пастирської діяльності на основі цілісного аналізу історико-педагогічного та соціального досвіду України. Проте, значні наукові здобутки щодо розвитку світогляду дошкільників не враховують ролі і можливостей пастирської педагогічної та соціальної діяльності в частині соціального спрямування. Отже, стик очевидною необхідність в оновленні змісту, форм і методів розвитку соціального світогляду дітей за допомогою пастирської педагогіки на основі вивчення, узагальнення і використання історичного досвіду пастирської

діяльності в Україні. Вирішення означених вище питань і присвячена дисертаційна робота Сливки Богдана Степановича.

Результати дослідження дисертанта на тему «Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття» можуть бути використані у роботі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, соціальними факультетами вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, психологів для поглиблення знань із питань сучасного розвитку освіти.

Директор Львівського обласного
центру соціальних служб
для сім'ї, дітей та молоді

Додаток Л
Список публікацій здобувача

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Колективні монографії

1. Сливка, Б. (2017с). Професійний розвиток особистості пастора як педагога в процесі формування християнського світогляду дошкільників. *Теоретико-методичні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів*. Ю. М. Козловський (ред.). (с. 288–305). Львів, Україна: Видавництво Львівської політехніки.
2. Сливка, Б. С. (2018b). Інтелектуально-духовне поле дошкільної педагогіки Василя Сухомлинського. *Василь Сухомлинський*. П. Сікорський, Д. Герцюк (ред.). (с. 207–220). Львів, Україна: Балікова Н. О.
3. Sliyuka, B. S. (2019c). Canonical and pedagogical Guarantee of human Rights Realization. *Human rights: the globalization dimension*. (p. 82–104). Praha, Check Republic: Publishing house Education and Science s.r.o.

Публікації у виданнях, що включені до наукометричних баз даних

4. Сливка, Б. (2017b). Проблема періодизації розвитку християнського світогляду дошкільників у пастирській педагогіці кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Молодий вчений*, 9(49), 407–411.
5. ¹ Сливка, Б. (2017d). Становлення релігійного світогляду дошкільників засобами пастирської педагогіки в умовах державності України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*, 52, 47–50.
6. ¹ Сливка, Б. (2017a). Концептуальні підходи до розвитку християнської моралі дошкільників наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. *Молодь і ринок*, 11(154), 171–176.
7. ¹ Сливка, Б. С., & Сливка, С. С. (2018). Метаантропологія щастя: неправомірні рятівні хитрощі. *Visegrad Journal on Human Rights*, 1, 175–179. (авторський внесок: подано визначення феномену «щастя»).

Публікації у наукових фахових виданнях України

8. Сливка, Б. (2016b). Розвиток християнського світогляду дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні. *Педагогічний альманах*, 32, 16–21.
9. Вархолик, Г., Сливка Б., & Тушніцький Н. (2019). Тенденції розвитку християнської моралі дошкільників у контексті екологічного виховання. *Педагогічний альманах*, 43, 15–20. (авторський внесок: виокремлено тенденції розвитку християнської моралі дошкільників засобами екологічного виховання).

Публікації в інших виданнях України

10. Сливка, Б. (2014). Особа дошкільна у пастирології: філософія пізнання. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: «Філософські науки», 18(295), 98–104.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

11. Сливка, Б. (2016а). Особливості формування християнського світогляду дошкільників в Україні на початку XXI століття. *Actual problems of modern preschool and higher education: Zbior artykulow naukowych III Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji* (pp. 102–105). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour».

12. Сливка, Б. (2017е). Сутність та особливості християнського світогляду дошкільників в Україні. *Управління в освіті: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 128–129). Львів, Україна: Інститут права та психології НУ «Львівська політехніка».

13. Сливка, Б. С. (2018с). Педагогічна культура пастиря: дошкільний духовно-виховний аспект. *Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук», Ч. 2* (с. 82–84). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота».

14. Сливка, Б. (2018а). Психологічні аспекти духовного виховання дітей дошкільного віку: християнська психологія. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія національної безпеки і благополуччя особистості»* (с. 188–190). Львів, Україна: Сполом.

15. Сливка, Б. С. (2019b). Природні аспекти методології нової української школи. *Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Управління в освіті»* (с. 252–256). Львів, Україна: Видавництво «Левада».

16. Сливка, Б. (2019а). Виховна робота зі студентами: джерела Європейської традиції. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування професійно-мобільного фахівця: Європейський вимір»* (с. 200–202). Дніпро, Україна: Видавництво «Літограф».

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. III Miedzynarodowa Naukowo-Praktyczna Konferencja “Actual problems of modern preschool and higher education”. (Warszawa, Poland, 29-30 жовтня 2016 р.). Доповідь: Особливості формування християнського світогляду дошкільників в Україні на початку XXI століття.

-
2. Міжнародна науково-практична конференція «Управління в освіті» (Львів, 26–27 квітня 2017 р.). Доповідь: Сутність та особливості християнського світогляду дошкільників в Україні.
  3. Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (Львів, 23–24 березня 2018 р.). Доповідь: Педагогічна культура пастиря: дошкільний духовно-виховний аспект.
  4. Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологія національної безпеки і благополуччя особистості» (Львів, 26–27 квітня 2018р.). Доповідь: Психологічні аспекти духовного виховання дітей дошкільного віку: християнська психологія.
  5. Міжнародна науково-практична конференція «Управління в освіті» (Львів, 4–5 квітня 2019р.). Доповідь: Природні аспекти методології нової української школи.
  6. Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування професійно-мобільного фахівця: Європейський вимір» (Дніпро, 25 квітня 2019р.). Доповідь: Виховна робота зі студентами: джерела Європейської традиції.